

Pratarmė

Tiems, kurie *Padubysio kronikose* skelbiamuose lokalinės ir mikroistorijos eskizuose ieško sąsajų su visos mūsų tautos istorija, jų gali rasti nesunkiai: tai ir į bendrą Lietuvos archeologinį kraštovaizdį keletą štrichų įbrėžiantys duomenys iš Pašiaušės kapinyno, ir stiprių naujų akcentų į mūsų gynybos ir tapsmo istoriją įnešantis medinių Lietuvos pilių žiedo aplink Šiaulius pristatymas, ir spartų lietuvių kultūrinį augimą paliudijanti publikacija apie kino, radijo aparatų plitimą Nepriklausomybės laikais. Netgi vizualiai akivaizdūs socialiniai netapatumai, savo šaknimis nusidriekę į istorijos prieblandas.

Sunkiau pamatyti specifinių – tik su šia konkrečia vietoje susijusių faktų nacionalinius ar bent regioninius aspektus, etnografinę faktografiją pakeliančius į istorijos lygmenį. Šį motyvą galime apčiuopti Kazimiero Šavinio pasakojime apie magistralinio kelio per Kurtuvėnų draustinį tiesimą: iš tiesų, kodėl caro inžinieriai, taip mėgę tiesias magistralines linijas, aplenkė Kurtuvėnų girią ir kelią į Kelmę nuo Bubių pasuko jos pakraščiu?

Vytenis Rimkus dar pirmajame žurnalo numeryje labai įžvalgiai užsimena apie 1749 m. Padubysį įsikūrusios Bazilijonų vienuolyno mokyklos, Pašiaušės jėzuitų vienuolyno ir kolegijos (1655–1773) bei 1851 m. įkurtos Šiaulių gimnazijos sąveikas: tai tikra didžiulio iš pirmo žvilgsnio niekaip tarpusavy nesusijusio Lietuvos gabalo mikroistorijos tyrimo pro-

grama, atverianti nuostabių įžvalgų galimybes ne tik su Lietuvos, tuomet buvusios Rusijos imperijoje, bet ir visos Europos kultūros kitimo tendencijomis.

Norėtume, kad žurnale rastų vietos visi Dubysos baseine įsispaudę ir išlikę gyvenimo pėdsakai – kasdienio gyvenimo, kovų, asmeninių dramų, vilčių, siekių paliudijimai. Ar Dubysa, ta viena nuostabiausių Lietuvos upių, kaip nors tiesiogiai veikė čia įsikūrusių žmonių gyvenimus, jų pobūdį, ar tai tik neformali žemaičių ir aukštaičių pasaulių riba? Kokie yra šių etnikų sąveikavimo apsirėškimai? Visa tai atveria galbūt nė nenujaučiamas lietuvių buvimo pasaulyje subtilybes, be kurių kartais taip sunku įžvelgti ir fundamentaliąsias tautų buvimo lytis.

Įsižiūrėti į tako ar vieškelio akmenėlius taip, kad dėmesys jiems nepaglemžtų dangaus ir neleistų pamesti krypties – toks siekinys turėtų vesti žurnalo rengėjus iš numerio į numerį.

Tuo keliu, telkdamas autorius ir tobulindamas leidinį, ketina eiti redakcijos bendradarbių kolektyvas.

Kviečiame visus, kam brangus gilesnis Tėvynės pažinimas, jungtis į šį pabaigos tikrai neturintį darbą, atkasant, išskaitant, išsiaiškinant ne tik giliausią senovę, bet ir fiksuojant kasdien mirštančius ir nebūtin nueinančius šiandienos akimirksnius, kurie rašte gali tapti amžinybe tiek, kiek amžinas apskritai žmogiškasis buvimas.

Čia – Lietuva

POKALBIS PRIE APSKRITOJO STALO
BAZILIONŲ VIDURINĖJE MOKYKLOJE

Dalyvauja:

RIMANTAS GORYS, Bazilionų vidurinės mokyklos direktorius

ALGIMANTAS JUKNA, architektas, Šiaulių rajono savivaldybės tarybos narys

MINDAUGAS KONČIUS, UNESCO Šiaulių klubo prezidentas

ROMUALDAS OZOLAS, filosofas, Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras

VYTENIS RIMKUS, Šiaulių universiteto profesorius

KAZIMIERAS ŠAVINIS, Šiaulių miesto garbės pilietis, pirmasis Šiaulių meras

RIMGAUDAS ŠLEKYS, inžinierius, fotomenininkas

VACLOVAS VINGRAS, UNESCO Šiaulių klubo narys

RIMVYDAS TAMULAITIS, Kurtuvėnų regioninio parko direktorius

Rimantas GORYS. Susirinkome pasitarti, kaip tobulinti mūsų žurnalo leidimą. Pirmasis numeris buvo pristatytas Vilniuje Signatarų namuose, Šiaulių universiteto bibliotekoje ir čia, Bazilionų vidurinės mokyklos Vytenio Rimkaus Aktų salėje. Leidinys buvo sutiktas labai geranoriškai, su dideliu susidomėjimu ir įpareigojimais tobulėti. Mums tai galėtų reikšti skatinimą kuo giliau perskaityti savo istoriją.

Romualdas OZOLAS. Lietuvoj aiškiai pastebimos dvi tendencijos. Pirmoji – tai Lietuvos regionavimosi tendencija: vis ryškesnis darosi etninių žemių kultūrinio savitumo, net išskirtinumo suvokimas, randasi teritorinio vientisumo kokios nors istorinės jungties pagrindu įžvalgos ir pan. Visa tai reiškia, viena vertus, istoriją sąlygojusių mikroprocesų geresnio pažinimo paieškas. Tačiau reflektuojant jas į šiandieninį gyvenimą randasi įvairios opozicijos nacionalinio tapatumo paradigmai. Interpretuojamos vietininkiškai, jos linkusios išsigimti į kunigaikštėjimo sindromus. Ar gali žemių, regionų gyvenimas jungtis nacionaliniu lygmeniu iš principo ir konkrečiai, kai Lietuva, kaip yra sakoma, tebegyvena pereinamuoju integracijos į Europos Sąjungą laikotarpiu, o ją provokuoja tokios nacionalines galias iš esmės visiškai naujai struktūruojančios problemos kaip emigracija ir imigracija, ekonomikos restruktūrizacija europinės integracijos pagrindu, lietuvių populiacijos struktūriniai pokyčiai ir pan. Ir vis dėlto čia – Lietuva!

Kita svarbi tendencija ryškėja pačiame istorijos mąstyme. Ji susijusi su iš esmės individualistine lietuvių savivoka ir reiškiasi atsiribojimu nuo galimai neigiamas pasekmes galinčių turėti veiksmų: visos partijos blogos – tai ir nedalyvausiu rinkimuose! O kad tos blogosios su savo elektoratais vis dėlto veikia ir kuria tikrovę taip pat ir atsiribojantiesiems, lieka

už jų suvokimo ribų, tačiau su vis gilesnėmis ir visapusiškesnėmis pasekmėmis, kurios vieną gražią dieną iškyla prieš žmogų kaip pilka ir niekaip neįveikiama kasdienybė, pati savaime neigianti ne tik kokias nors žmogaus pastangas, bet ir nelygstamąją jo gyvenimo kiekvienos akimirkos vertę.

Ar galime prisidėti prie būties vertingumo pajautos gaivinimo, gyvenimo kaip aktyvaus ir kryptingo veikimo supratimo įtvirtinimo?

Vytenis RIMKUS. Emigracija šiandien labiausiai keičia Lietuvą. Jeigu nuo Nepriklausomybės atgavimo iš Lietuvos išsidangino vos ne milijonas žmonių – kasmet po vidutinio rajono centro dydžio miestą, tai kiek mes tokių dar turim atsargoj?

Kažkada sakiau, kad tas, kuris išvažiavo, manęs visiškai nedomina, jis man žuvęs. Laikui bėgant ta pozicija švelnėja, prasideda išlygos: tas emigrantas išmoko to, ko Lietuvoj gal nebūtų išmokęs, tas išgarsino Lietuvą, tas kiek prakutęs ir pamatęs, kaip iš teisybės vertinami imigrantai, sugrįžo namo.

Valstybei ir tautai emigracija yra nuostolis, kad ir kaip tą faktą aiškintum. Individo, žmogaus laisvės požiūriu draudimai negalimi – kur nori, ten važiuoji. Bet išvažiavimą argumentuoti kaip pas mus – amoralu: girdi, ką Lietuva man davė? – nieko nedavė! – tai aš nusispjaunu ir išvažiuoju. Toks požiūris, tokia pozicija – visiškai nepriimtini, tai aiškus ir išsilavinimo, ir sąmoningumo trūkumas.

Kad ir kaip sunku kartais atrodo, kiekvienas turi ir teisę, ir pareigą paklausti, o ką tu tai Lietuvai duodi? Ką tu padarei, kad būtų kitaip, geriau? Atsakomybė individą pastato visai kitokion situacijon. Ji nebeleidžia kalbėti, kad nepriklausomybė – tai teisė išvažiuoti. Ką galima padaryti? Jeigu žinotume, gal ir mokėtume situaciją keisti. Daug kas sako, kad Lietuvą palieka dėl nežmoniškų tarpusavio santykių. Esam dažnai atšiaurūs, valstybės tarnautojų sluoksny tai virsta biurokratizmu. Bet dėl kultūros lygio Lietuvoj aš neverkčiau. Galiu lyginti Šiaulius su man žinomu panašiu Jungtinių Valstijų miestu – neabejotinai pirmajam. Ten nėra parodų salių, knygynų, muziejų – vien parduotuvės. Ne blogesnės ir pas mus. Kiek menininkų bėgo ieškoti garso užsienius! Ar daug kas išgarsėjo? Didžiuma visiškai pereidami į kitą kalbą, kitą kultūrą. Viskas turi savo kainą.

Vaclovas VINGRAS. Visada buvo ir bus veiklos sričių, kurios domina individą, bet valstybei jos ne-

aktualios. Migravimas paskui trokštamą profesiją yra neišvengiamas. Didžiulė šiuolaikinio mokslo specializacija į visus pasaulio kampus traukia ir Lietuvos jaunimą. Gerai, kad jie tampa aukšto lygio specialistais, dar geriau, jei tokie sugrįžę kažką padaro ir Lietuvoj.

Klausimas yra kitas: politikai turėtų ne agituoti neišvažiuoti, o sudaryti sąlygas sugrįžti ir kad išvykusieji žinotų: esi laukiamas. Kaltės jausmo išseiviams formavimas nieko neduos, gal priešingai – įžeis ir atgrasys.

R. O. Tai – problema individo požiūriu. O nacionaliniu? Ar yra kiek aiškiau apibrėžtas mūsų valstybinis elgesys? Juk sakyti, kad didžiausias Nepriklausomybės iškovojoimas yra teisė emigruoti – tai visuomenės atžvilgiu negatyvas, o viltis, kad kas nors kada nors sugrįš – tai dar ne pozityvas, tai savotiška nulinė pozicija.

Ar gali ką nors pasiūlyti regionų gyvenimas?

V. V. Mes dar nepakankamai pažįstam pačius migracijos procesus. Lenkai mąsto taip: viena iš priežasčių, kodėl Lenkijoje nebuvo recesijos, yra ta, kad su recesija Vakarų Europoje į Lenkiją plūstelėjo reemigrantų banga – sugrįžo daug penkiolika metų užsieny gyvenusių lenkų. Per penkiolika metų žmogus arba visiškai nutautėja ir įsilieja į kitą kultūrą, arba jam iškyla klausimas: o kokia mano šito buvimo svetur prasmė? Kam aš čia viską kuriu? – sau, anglams, vokiečiams? Gal aš galiu grįžti ir padirbėti ne tik sau, kur kas prasmingiau? Lenkų didžioji emigracija prasidėjo griuvus Berlyno sienai, apie 1990-uosius. Lietuvoj – su įstojimu į Europos Sąjungą, apie 2004-uosius. Jeigu tai, kas įvyko Lenkijoje, galim laikyti dėsningumu, pirmosios didesnės reemigrantų bangos galėtume laukti apie 2020-uosius. Be abejo, jie grįš pasikeitę, kitoki, platesnio akiračio. Bet gyvenę pilnakraujį lietuvišką gyvenimą, kurie šito nori ir siekia. Ir tikrai rimtos problemos kils ne tik politikams, bet ir verslininkams, lupantiems devynis kailius nuo savo tautiečių ir vejantiems juos lauk iš Lietuvos taip, kad jau trūksta paprasto fizinio darbo žmonių.

Bet kur dabar grįžti intelektualiajai emigrantų daliai, tarkim, į Šiaulius? Kokia nors žinoma dailininkė norėtų įsidarbinti Šiaulių universitete. Kokie šansai? Jokų! Nebent formalių procedūrų būdu ką nors išstumtų. Nenustebčiau, kad Lietuvoj darbo negautų ir Nobelio premijos laureatas.

Ar gali ką nors emigrantams pasiūlyti lokaliai bendruomenės, rajonai? Tikiu, kad gali. Bet šiauliečiai dar neturi tos išmonės, nors suvokiam, kad jos reikės rasti, ypač – intelektualų santykiuose su verslo bendruomene. Vis aiškiau ryškėja mintis, kad taupymas žmogaus gyvenimo sąskaita nėra pati produktyviausia investicija. Godumas visada duoda nuostolį, o ne peną.

Dar viena svarbi mintis: kai pernelyg įsijauti į savo ypatingumus, labai nesunku užsidaryti taip, kad ir vietos bendruomenė gali tapti vidine emigracija.

Kazimieras ŠAVINIS. Yra už emigraciją didesnė bėda – nusivylimas. Jis visuotinis – ir tautoj, ir bet kurioj bendruomenėj. Net žurnalistai kartoja tą patį: nusivylę. Kuo nusivylę? Kad negalima patenkinti savo godumo? Jis darosi kažkoks išsigimėliškas, netelpantis į jokiais normas. Ar ne ta pati gviešinimosi dvasia naikina visus žmoniško bendravimo pamatus miesteliuose, kaimuose? Visiems visko mažai – puola per galvas, griebia, vagia. Be pinigų – nieko. Į miesto tarybą be pinigų nepateksi. Nepateksi į Seimą. Antikorupcijos akcijos viena po kitos, ir viena po kitos žlunga, o žmonės vaikšto su šešėliu – nei kalti, nei nekalti. Kaip galima atlaikyti tokią atmosferą? Ar nuostabu, kad mūsų anūkai beveik vienu balsu sako: baigiam mokyklas ir išvažiuojam.

Dabar viešojoje erdvėje kuriamas įspūdis, kad visas Lietuvos gyvenimas vyksta Vilniuje. Net istorinis serialas „Mūsų laisvės metai“ – ir tas vien iš Vilniaus. O Sausio dienomis ir per pučą šarvuočiai bazavosi čia, Šiauliuos, ir mes per naktis palaikėm ryšius ir su Panevėžiu, ir su Kaunu, ir su Vilnium: kas kur stovi, ką daro, kur juda. Istorijos paveikslė – nieko. Tai ar tai tikra istorija?

Tai ne tik istorijos klausimas. Viskas koncentruojama Vilniuje – pramonė, transporto naujovės, investicijos. Dirbau prie logistikos centro projekto. Čia, Šiauliuos, yra valstybės žemės, tai ne – reikia kurti prie Vilniaus.

Turim mokslinių institutų, jie ne tik galėtų, jie privalėtų parengti nacionalinius projektus. O pas mus dirba kokios tik įmanoma užsienietiškos ekspertų grupės, tikri pinigų melžėjai, nei žinantys, nei besirūpinantys vietos sąlygų, resursų išnaudojimu. Ne mokslo žiniomis ir racionaliausiais sprendimais, o besikeičiančių partinių daugumų politiniais

sprendimais grindžiant Lietuvos projektus, *Rail Baltica* nuo keturių su puse milijardo kaina išaugo iki septynių milijardų, Visagino atominė apskritai išgaravo. Kokia rimtesnė regionų politika gali susiklostyti tokioje situacijoje?

Mindaugas KONČIUS. Žmonės labiausiai traukia geri pavyzdžiai. O gerų pavyzdžių Lietuvoje jau yra: yra gerų ūkių, gerų įmonių, gero, kilnaus elgesio su žmonėmis, įdomių iniciatyvų. Pervaziuokim savo padubysiu nuo Rėkyvos iki Nemuno – atrasim visai nežinomų, į viešąją erdvę neprasimušusių.

Prieš kurį laiką turėjau svečių iš Jungtinių Valstijų. Nuvežėm juos į Trakus, paskui į Kernavę. Ir čia, ir čia vaikšto tos pačios šeimos su vaikais, džiaugiasi. Moteriškė sutvarkė daugiabučio namo aplinką – kaimynėms postūmis. Klaipėdoj įsikūrė delfinariumas – garsas per visą Lietuvą, gydytis traukia ir iš užsienio. Bazilionai irgi jau turi savo išskirtinių bruožų: pokary mokytojos parašytas romanas, tarptautinės konferencijos apie bazilijonius. Iš nedaugelio teigiamų dalykų susideda visas istorinis gėris, ir čia jis gali būti kuriamas lygiai taip pat paprastai, kaip ir visur.

Algimantas JUKNA. Žmonės yra judrūs. Visais laikais žmonės judėdavo, judėdavo ištisos tautos. Bėda, kad mažos tautos nuo to ne visada išlošdavo. Ką galėtų padaryti balanso ieškodamos konkrečių vietų bendruomenės, vietos valdžia? Didžiausia bėda – lėtas grimzdimas kasdienybėn. Taip apsilėidžiama. Aš pats tarnavau – ir per dvidešimt metų pagrindinės aikštės nesugebėjau sutvarkyt, liko apšiurusi. Ką gi – rezervas!

Apvažiavau Lietuvą. Kiekvienam jos kampe matai stebuklą. Buvau ir Amerikoje. Ir skaičiavau dienas, kai jau važiuosiu namo.

Kaip visuotinai įskiepyti jausmą, kad Lietuva yra geriausia vieta pasauly? Kodėl tokio auklėjimo nebuvo imtasi nuo Nepriklausomybės atkūrimo? Buvo auginami pionieriai, komjaunuoliai. Kodėl neauginami patriotai? Tėvynę mylintieji Nepriklausomybės sąjūdžio laikais buvo komunistų vadinami naciais, nacionalistais. Ir dabar skamba: nacionalizmas – paskutinis niekšų prieglobstis. Tai ko norėt: į miesto dainų šventes susirenka pensininkai. Per ketvirtį amžiaus patriotizmo labai nieko nepadarėta, ir nežinau, ar beturim laiko.

Problemą glūdi mums. Kai buvau kokių dešimties metų, prisimenu, į mūsų kiemą atėjo

partizanai. Atsimenu moters veidą: jis švietė, pati laikėsi oriai, su nevaidinama savigarpa. Jau tvėrėsi kolchozai, mano tetos buvo jau kitokios, apsinešusios baime, prisitaikymui, susitaikymu. Okupacija mus visus apnešė, mes su daug kuo susitaikėm, todėl taip sunku rasti ir teisingas, ilgalaikes savo gyvenimo kryptis, ir ginti savo gyvybinius interesus.

Ateina nauji žmonės, nauja karta. Gal ji bus tas pozityvus iššūkis mūsų nacionaliniam gyvenimui. Ir mes patys susivokėm, ką galėjom ir turėjom padaryti ir nepadarėm. Dabar mums nebereikia nei garbės, nei kvailių pinigų, tai gal dar ir mums gali kas nors pavykti?

Rimgaudas ŠLEKYS. Nesu labai jaunas, bet ir vyresniajai kartai dar nepriklausau. Mano amžininkai yra labai konkretūs ir iš principo pozityvūs, linkę pradėti nuo savęs. Esu buvojęs Anglijoje ne kaip turistas, tyręs tenyktį gyvenimą ir galiu pasakyti: ten žmonės gyvena liūdniau. Londonas nėra grynoji Anglija, nes metropolis, Šiaulių dydžio miestuose žmonės yra labai nusmukę. Pavyzdys: vienam knygynui tenka penki tatuiruočių centrai. Žmonės neskaito knygų, nelanko teatrų, koncertų.

Kad Lietuvoje gyventi bloga, mintį pirmiausia perša žiniasklaida. Ji vykdo depatriotizavimą, panašų į kryptingą genocidą. Valdžia bloga, visi vagia. Ar tu matei imant kyšį? Ne. Bet – visi vagia, visi kyšininkai. Atsakomybės už tokias gyvenimo naujienas – jokios.

Rimvydas TAMULAITIS. Matau vieną rimtą problemą netgi pačiose ištakose: tie intelektualai, kurie kvietė į nepriklausomybę Sąjūdžio metais, šiandien ar tai jausdami savo svajonių ir vilčių netapatumą tam, kas šiandien yra Lietuvoje, ar kaltę,

kad kažko nepadarė, dažnai užsižaidžia su savo jausmais ir mato aplink daug negatyvumo. Deja, gyvenimas kinta greičiau negu žmogus, ir nebūtinai sutapdamas su žmogaus norais.

Sudegė Kurtuvėnų svirnas. Atstatėm. Žinoma, jis nebe toks, atkurtas. Bet buvo iššūkis, kuris sutelkė žmones. Dabar galiu pasakyti, kad receptas yra vienas: nebijok. Antra, pradėk nuo savo aplinkos – tada atsiranda Kitas. Jeigu kas nuo Sąjūdžio laikų Kurtuvėnuose padaryta, tai todėl, kad dirbta pastoviai ir viena kryptimi.

Rimantas GORYS. Veiklos čia ir kiekvienoje Lietuvos vietoj turim šimtui metų į priekį. Kitas klausimas, ar yra kam ja užsiimti. Ne dėl kasdienybės dulkių slėgio, kuris žudo drąsą ir norą, o dėl to, kad fiziškai nebebus žmonių. Kur jie dingsta? Ar tik emigracija? Atrinkau šį rytą dešimt sėkmingų Bazilionų šeimų: vyras ir žmona, abu turi darbą, išsilavinimą, augina du vaikus. Tai vienkienių didelių šeimų palikuonys, kurie Bazilionuose pasistatė namus, gerai įsikūrė ir išaugino po du vaikus. Jeigu bent vienas iš jų būtų likęs čia, būtų viskas gerai. Tačiau nė vienas čia neliko. Jei neemigravo – išvyko į Šiaulius, į Vilnių. Ką mes padarėm ne taip? Kodėl tie vaikai, kurie galėjo turėti čia savo vaikų, vaikstančių į mūsų mokyklą, nepasiliko, ir mes turim rūpintis trūks plyš išlaikyti mokyklos kontingentą? Ieškodami išeities, plečiam geografiją. Jeigu mokyklon rinkosi septynių kilometrų spinduliu, tai dabar vežiojam septyniolikos. Gyvenimas su visais savo sunkumas nėra beprasmis, tuo labiau, kai yra tiek prijauniančių, suprantančių, padedančių. Nėra padėčių be išeičių. Tam ir gyvenam, kad jas rastume.

Birutė SALATKIENĖ

Pašiaušės kapinynas ir jo radiniai

Radinių nuotraukų autorė Birutė Salatkienė
Kapinyno vietos nuotraukų autorius Rimgaudas Šlekys

Ivadas

Šiame leidinyje apžvelgiamos erdvės jungiamoji styga – Dubysos upė, kuri „priima savo glėbin Šiaušę ir Kražantę, jos pakrantėse įsikūrę miesteliai Bubiai, Bazilionai, Ariogala, Seredžius, o ranka pasiekiami Kurtuvėnai, Užventis, Pašiaušė, Kelmė, Kražiai“¹.

Šiame straipsnyje apsiribosime artimiausiomis Padubysio apylinkėmis – Šiaulių rajono Bubių ir Kelmės rajono Pakapės, Kiaunorių ir Tytuvėnų seniūnijomis. Čia esama tik keleto piliakalnių, bet pilkapynų ir kapinynų, žyminčių senovės gyvenviečių vietas, kur kas daugiau. Arčiausiai Padubysio yra ankstyvas Kurtuvėnų, įrengtas dar prieš Kristaus gimimą, ir kiek vėlyvesnis Normančių piliakalniai. Netolimas Bubių piliakalnis, iš rašytinių šaltinių žinomas kaip Dubysos pilis, Lietuvos valstybės kūrimosi epochoje buvo visos šios apylinkės galios centras, galinga tvirtovė ir politinis centras. Pietiniame pakraštyje kilo Bulavėnų, Kubilių Pagrižuvio, Tytuvėnų piliakalniai, visi gyventi I–II tūkstantmečio pradžioje². Romėniškajame laikotarpyje, I–IV a. po Kristaus, kraštas buvo ypač tankiai gyvenamas. Apie tai liudija pilkapynų gausa. Tai Eimančiai, Kuršiai, Pabariukai, Pūsdvaris, Vaitkai-

čiai Tytuvėnų apylinkėse, Jagminiškė, Kelmynai ir pačių Kiaunorių pilkapynai Kiaunorių seniūnijoje, Bitėnai, Vileikiai, Alksnyniškė Šiaulių rajono pietuose ir pats Padubysys, kur taip pat būta pilkapyno. Vėlyvesnių, V–XIV a., kapinynų būta Vainagiuose, Jakštaičiuose ir Pašiaušėje³. Kaip bebūtų gaila, nė venas iš paminėtų archeologijos paminklų nebuvo nuosekliai ištirtinėtus, apie visus juos žinoma tik iš atsitiktinių radinių, žvalgymo duomenų ar iš archeologinės literatūros. Padubysio kraštas kantriai laukia tyrinėtojų, atskleisiančių turtingą jo praeitį ir protėvių gyvenimą.

Pašiaušės kapinynas, ne taip seniai atrastas pačiame miestelyje, neabejotinai yra svarbus Padubysio krašto praeities paminklas. Jo suteikti duomenys leidžia pažvelgti į tolimą krašto senovę, prisiminti ją ir pažinti.

Pašiaušės kapinyno atradimas

Pašiaušės kapinyną atrado vietinis traktorininkas A. Ševeliovas. Jeigu kasdamas smėlį jis nebūtų susidomėjęs akiai neįprastais geležiniais ir žalvariniais dirbiniais, tai apie šią archeologinę vietą nieko nesužinotume. Šių eilučių autorei, tada dar ką tik universitetą baigusiai Šiaulių „Aušros“ muziejaus istorijos skyriaus vedėjai, teko proga, o gal garbė,

¹ *Padubysio kronikos*, Šiauliai, 2013, Nr. 1, p. 1.

² *Lietuvos piliakalniai. Atlasas*, Vilnius, 2005, t. 1, p. 374, 386, 388, 398, 400; *Lietuvos piliakalniai. Atlasas*, Vilnius, t. 2, 2005, p. 434, 440, 444.

³ *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1977, t. 3, p. 28, 36, 45, 53, 54, 59, 75, 76, 79, 93, 117, 118, 122, 127, 128, 129.



Pašiaušės kapinynas

važiuoti į Pašiaušę ir pažiūrėti, kokius ženklus iš senovės ten pavyko rasti. „1975 metų balandžio 22 dieną mūsų muziejus gavo žinią iš Kelmės rajono kultūros skyriaus, kad šio rajono Pašiaušės kolūkyje, kasant žvyrą kalnelyje, rasta archeologinių dirbinių ir kaulų. Tą pačią dieną kartu su Kelmės rajono Kultūros skyriaus darbuotoja paminklų apsaugai Jakubauskiene nuvykome į vietą. Pačioje žvyroduobėje nei radinių, nei jų pėdsakų neradome. Dalį jų buvo surinkę Pašiaušės aštuonmetės mokyklos direktorius B. Jazdauskas ir mokytojas A. Šileikis su mokiniais. Šiuos dirbinius ir radome mokykloje. Buvo pakviestas traktorininkas, kuris buldozeriu stumdė viršutinį sluoksnį ir atrado minėtus dirbinius. Iš jo pasakojimo ir radinių pavyko nustatyti, kad žvyro kalnelyje būta kapinyno“⁴.

Dar prieš karą, kaip atsimena senesni pašiaušiškiečiai, ariant čia buvo randama kaulų ir žalvario papuošalų. Kolūkiui prireikus žvyro 1975 m. balandžio 22 dieną traktorininkas A. Ševeliovas pradėjo stumti viršutinį dirvos sluoksnį iš pietinės kalnelio pusės. Tuo laiku kalnelyje buvo kolūkiečių ganyklos. Tuo pat, tik pradėjus darbą, pasirodė žalvariniai dirbiniai – apyrankė, grandinė. Paskui vienas po kito buvo atidengti 5 palaidojimai, kurių radinius

ten buvusieji Jurevičius, Baranauskas, Puidokas, A. Šimkus surinko, o kaulus išmetė. Toliau dirbant kaulų jau nebesimatė, bet radinių iškasta dar nemažai. Dalį jų radėjai išsidalino, parsinešė namo, ir jų surinkti nebepavyko. Kitus, kaip minėta, sužinoję apie atradimą, surinko ir išsaugojo Pašiaušės mokytojai. Jie pasirūpino, kad apie tai būtų pranešta paminklų apsaugos darbuotojams ir archeologams. Kaip tikri šviesuoliai, savo krašto mylėtojai, jie išsaugojo bent dalelę gimtosios senovės paveldo.

Pranešimas apie Pašiaušės radinius buvo nusiųstas tuometiniam LTSR Mokslų akademijos Lietuvos TSR istorijos instituto Archeologijos sektoriui, kuris kaupė medžiagą apie archeologijos objektus, koordinavo ir vykdė jų mokslinius tyrimus. Pranešimas buvo baigiamas pasiūlymu kuo greičiau atlikti archeologinius tyrimus žvyro kalnelyje Pašiaušėje. Tyrimai tačiau nebuvo atlikti nei tada, nei vėliau. Būtų buvę protingiausia imtis to darbo pačiai, tačiau „Aušros“ muziejuje tuo laiku archeologijos skyriaus nebuvo, archeologinę ekspediciją surengti būtų buvę sunku. Tačiau minėtasis pranešimas nepražuvo – Pašiaušės kapinynas buvo įtrauktas į Lietuvos archeologijos atlasą. Tai pirmas jo paminėjimas mokslinėje literatūroje⁵. Surasti geležiniai bei bronziniai ginklai ir papuošalai buvo

⁴ Salatkienė-Puniškytė B. Pašiaušės, Kelmės raj., senkapis 1975 m., *Lietuvos istorijos instituto Archeologijos archyvas*, b. 430.

⁵ *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, t. 3, p. 129.



LIECUVOS

RESIAUS

STINKARIS





Juostinės apyrankės, rastos 1979 metais



Tikėtini senovės Pašiaušės moterų papuošalų komplektai

atgabenti į Šiaulių „Aušros“ muziejų ir įtraukti į apskaitą. Po keleto metų jie buvo konservuoti, o šiuo metu kai kurie eksponuojami muziejaus priešistorės ekspozicijoje „Šiaulių krašto praeitis iki XVII amžiaus“⁶. 1979 metais kapinyną aplankė Mokslinės metodinės tarybos darbuotojai. Vienas jų, Romas Olišauskas, kapinyno vietoje surado ir perdavė Šiaulių „Aušros“ muziejui dar keletą radinių – geležinį įmovinį kirvį ir dvi juostines apyrankes. Šie radiniai praplėtė radinių ir jų tipų įvairovę.

Kapinynas

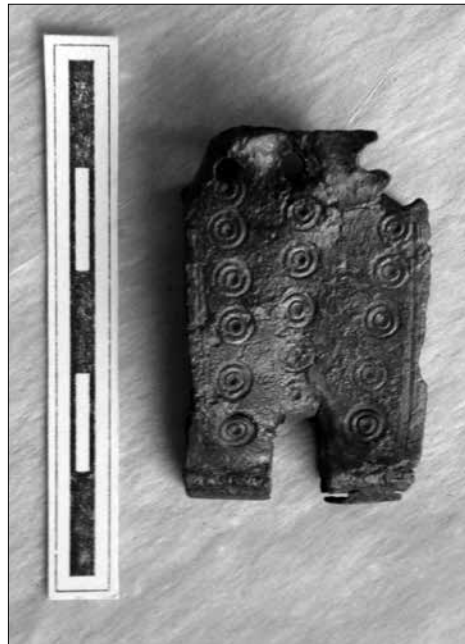
Apie kapinyną ir jo dydį turime labai mažai duomenų, tiek, kiek jų pavyko surinkti 1975 metais. Kapinynas buvęs įrengtas kalnelyje apie 250–300 m į vakarus nuo tuometinės Pašiaušės aštuonmetės mokyklos. Žmonių kaulai ir radiniai rasti negiliai. Per ilgus šimtmečius nuo laidojimo kalnelio viršūnė buvo plaunama lietaus, pustoma vėjo, ariama, todėl gerokai pažemėjo, o kapai atsидūrė netoli dabartinio žemės paviršiaus. Pasak A. Ševeliovo, kapų duobės buvo 40–80 cm gylio. Virš jų būta akmens ir molio sluoksnių. Molio storis siekė 20–40 cm. Kai kur kapų aplinkoje, kiek aukščiau griaučių, pasitaikė akmenų. Kaulai, esą, buvę tiesiai po šiais akmeni-

mis. Jei jie būtų aptikti kasinėjant, tai būtų nustatyta, ar tai kalnelio geologinės sandaros dalys, ar kapų įrangos atributai. Kapai buvo išsidėstę dviem grupėmis, vienoje trys, kitoje du kapai. Grupėse buvusių kapų duobės iškastos labai glaudžiai, atstumi tarp jų nesiekė nei metro. Kiek traktorininkas prisiminė, trys mirusieji buvo palaidoti galvomis į rytus, paguldyti ant nugarų, palei šonus ištiestomis rankomis. Viena iš šių kapų, mažiausiai suardytame, po susmegusia kaukole buvo rasta žalvarinės grandinėės dalis, o ant krūtinės – du žalvariniai kryžiniai smeigtukai, sujungti grandinėėmis, su pasidabruotais pusmėnulio formos kabučiais. Kiek toliau į rytus atrasti kiti du kapai, kuriuose mirusieji buvo palaidoti galvomis į pietus. Abiejuose kapuose mirusieji buvo palaidoti su žalvarinėmis įvijinėmis apyrankėmis. Jose buvo išlikę dilbių kaulai, tačiau žmonės juos sulaužė, žiūrėdami, ar tai ne pagaliai. Abu mirusieji ant kaklų turėjo po žalvarinę antkaklę. Sprendžiant pagal įkapes visuose minėtuose kapuose buvo palaidotos moterys. Jeigu būtų išsaugoti kaulai, tai mirusiųjų lytį būtų buvę galima nustatyti tiksliai, be to – pasakyti jų amžių, netgi tai, kokiomis ligomis jie buvo sirgę. Kasant žvyrą buvo išardyta ir daugiau kapų, iš kurių liko tik paskiri kaulėliai ir įkaps, išjudintos iš savo vietos. Tai buvo žalvarinės įvijėlės, naudotos drabužiams puošti, dar vienas kryžinis smeigtukas su sidabruotu kabučiu, diržo

⁶ Kryžinis smeigtukas, Šiaulių „Aušros“ muziejus (toliau ŠAM), inventorinis Nr. A-L 5:9; sidabruotas smeigtuko kabutis, ŠAM, inventorinis Nr. A-L 5:19.



Tikėtini senovės Pašiaušės moterų papuošalų komplektai

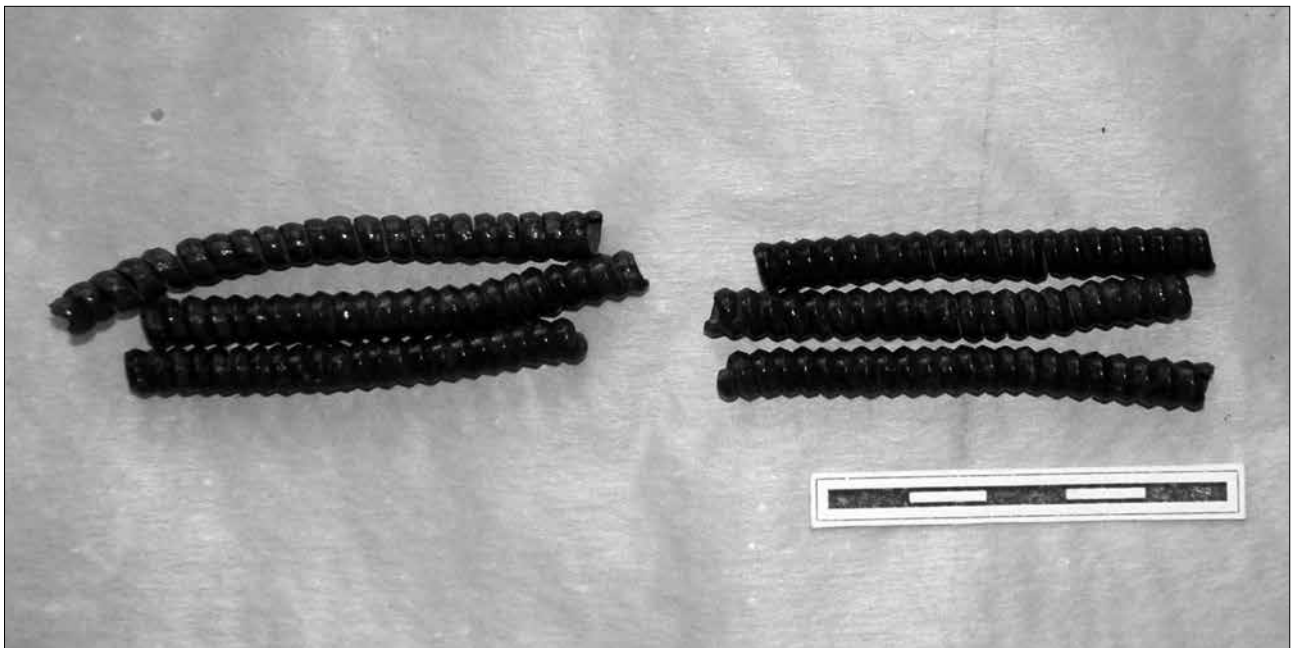


Diržo galo apkalas

galo apkalas, trys įmoviniai ietigaliai, du platieji kovos peiliai, apyrankių ir antkaklių fragmentai.

Tai ir viskas, ką mes šiuo metu žinome apie Pašiaušės kapinyno laidoseną. Laidosena – tai tam tikra kapinyno įrengimo tvarka ir laidojimo papročiai. Laidosena parodo, kokias vietas žmonės renkasi laidojimui, kokio dydžio ir gylio kasa kapų duobės, kaip kapai išdėstomi kapinyno plote, eilėmis ar chaotiškai. Iš laidosenos archeologai sprendžia apie kapo įrengimą – ar laidojama karstuose, ar be jų, kokių tikslų į kapus dedami akmenys. Nemažą reikšmę turėjo ir kapo orientacija arba mirusiojo guldymas į kapą pagal pasaulio šalis. Kai kapinyną tyrinėja archeologas, jis užfiksuoja visas žinias ir laidoseną gali išsamiai nušviesti, o kai kapinynas suardomas atsitiktinai, tai visos tokios žinios prapuola. Apie Pašiaušės kapinyno laidoseną pasakytina tik tiek, kad kaip ir įprasta priešistorės epochoje, kapinynas buvo įrengtas kalnelyje. Kapų išdėstymas nebuvo labai tvarkingas, eilėmis, greičiau chaotiškas. Skirtinga ir kapų orientacija. Vieni mirusieji paguldyti galvomis į rytus, kiti į pietus. Kadangi visuose geriau išlikusiuose kapuose palaidotos moterys, tai skirtinga laidojimo kryptis nereiškia, kad vyrai ir moterys būtų buvę laidojami priešingomis kryptimis. Tokio papročio griežtai laikėsi žiemgaliai. Esama archeologų nuomonių, kad kapo orientacija galėjusi priklausyti ir nuo metų laiko, saulės padėties laidotuvių metu.

Nežinome, kokios formos ir gylio buvo kapų duobės, jokių žinių neliko ir apie karstus. Kiek daugiau galėtume pasakyti apie įkapes. Iš radinių matyti, kad į dausas senovės pašiaušiškiečiai buvo palydėti apręgti ir papuošti prabangiais papuošalais. Baltų žemėse drabužiai ir papuošalai kapuose randami taip, kaip buvo nešioti. Mirusysis į kapą guldomas apręgtas ir papuoštas pagal to meto papročius. Taip buvo ir Pašiaušės kapinyne, kur apyrankės buvo išlikę ant rankų kaulų. Į kapą buvo dedami darbo įrankiai ir ginklai, kad nukeliavęs į dausas mirusysis turėtų viską, ką turėjo būdamas gyvas. Moterims į kapą dėjo peilį, ylą, verpstuką, kartais ir ginklą. Beveik visi vyrai laidoti su ginklais – kalavijais, ietimis, kovos peiliais, kirviais, skydais, šalmais. Net maži berniukai laidoti su ginklais. Gaila, bet Pašiaušės kapinyne rasti ginklai jau buvo išjudinti iš savo vietų, sulaužyti, todėl nežinia, kaip į kapą buvo įdėti kalavijai, kurioje pusėje paguldytos ietys. Iš pirmo žvilgsnio tai atrodo smulkmena, tačiau įkapių dėjimą į kapą taip pat diktavo papročiai. Tarkime, žiemgaliai kalaviją dėjo kariui ant kojų, įstrižai kapo, tarsi taip, kad jis jį nesunkiai pasiektų, o žemaičiai buvo pratę padėti kalaviją kariui iš šono. Tokios detalės ir padeda archeologams nustatyti, kuri gentis kapinyną yra palikusi. Tai ypač svarbu genčių žemių paribiuose, taip ir nustatomos atskirų genčių apgyventų teritorijų ribos.



Apgalvio liekanos – žalvarinės įvijėlės

Radiniai

Daugiausia duomenų apie Pašiaušės kapinyną ir ją palikusių bendruomenę suteikė radiniai. Pašiaušėje daugiausia rasta papuošalų, o ginklų ir ypač darbo įrankių tik keli. Iki mūsų dienų žemėje išsilaiko tik metaliniai, stikliniai, gintariniai papuošalai, o iš organinių medžiagų pagamintieji sunyksta be pėdsako. Visi spalvotieji metalai, stiklas, o toliau nuo jūros gyvenančių genčių ir gintaras, buvo įvežtiniai, kaip ir dabar. Geležį baltų gentys lydė jau nuo IV a. prieš Kristų, tačiau bronzą ir sidabrą už gyvulius, odą, kailius, grūdus, medų, vašką brangiai pirkto iš slavų ir germanų, kurių kraštuose būta vario, alavo, sidabro rūdos ir kur klestėjo spalvotoji metalurgija. Labai svarbu pabrėžti, kad baltai įsiveždavo bronzos ir sidabro žaliavą, tačiau papuošalus iš jos pagal vietinius papročius ir tradicijas gamino vietiniai juvelyrų. Kiekviena gentis turėjo savo pamėgtas papuošalų formas, kiek mažiau skyrėsi ornamentika. Metaliniai-bronziniai, sidabruoti, sidabriniai, labai retai auksuoti ar auksiniai papuošalai buvo baltų genčių gentinės diduomenės turtas ir pasididžiavimas, todėl šiandien mes kur kas geriau žinome apie jų buitį, nei apie mažiau pasiturinčių jų gentainių. Būta keleto papuošalų, kuriuos nešiojo visi – vyrai, moterys, vaikai. Tai antkaklės, apyrankės, žiedai. Tokiomis pat įvijėlėmis, grandinėlėmis, spurgeliais

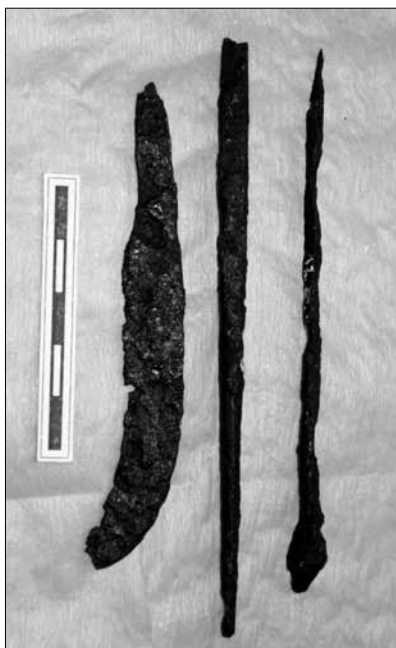
puošti vyrų ir moterų drabužiai. Gintaro karoliai į kapą, ypač žemaičių, buvo dedami kaip amuletas, tačiau kartu jie papuošdavo ir moters kaklą ar vyro segę. Smeigtukų poras su keliomis grandinėlių eilėmis ant krūtinių dėvėjo tik moterys, o segės marškiniams ar apsiaustui susegti labiau mėgta vyrų.

Ką gi mes galime pasakyti apie Pašiaušės kapinyno papuošalus? Jų įvairovė gana didelė – antkaklės, smeigtukų poros su kabučiais ir grandinėlėmis, apyrankės, įvijėlės.

Antkaklės. Iš viso rastos devynios antkaklės, bet tik dvi iš jų sveikos, o kitų tik fragmentai. Puikiai išsilaukusi antkaklė su kabliuku ir kilpute. Tokias antkakles buvo pamėgę žiemgaliai, žemaičiai, kuršiai, skalviai, visa dabartinė vakarų Lietuva. Kita antkaklė vadina ma balneline dėl jos galų balno formos papuošalo. Ji geriau žinoma žemiečių ir rytinių baltų genčių – lietuvių, sėlių kraštuose. Iš kitų antkaklių fragmentų jų tipą nustatyti sunkiau, bet matyti, kad tarp jų būta antkaklių užkeistais galais, daugiau nešiotų žemaičių ir kuršių. Visų šių tipų antkaklės datuojamos VII–X a., ypač populiarios IX–X a⁷. Tokių antkaklių gausiai rasta Šukionių, Stungių kapinynuose žiemgalių žemėse⁸.

⁷ Lietuvos TSR archeologijos atlasas, Vilnius, 1978, t. 4, p. 21–26.

⁸ Vaškevičiūtė I., Šukionių kapinynas (Pakruojo rajonas, Lygumų apylinkė), Lietuvos archeologija, Vilnius, 2000, Nr. 20, p. 159–224; Stungių kapinynas, ten pat, p. 225–262.



Geležinis smeigtukas, yla, peiliukas lenkta viršūne



Geležinis įmovinis kirvis – darbo įrankis ir ginklas

Smeigtukai. Pašiaušėje rasti penki žalvariniai kryžiniai smeigtukai ir vienas geležinis, labai sunykęs, kurio tipas neaiškus. Trys kryžiniai smeigtukai buvę labai puošnūs. Jų galvutės keturlapio dobilo formos iš gerosios pusės buvo puoštos sudėtingais raštais kalstyta sidabro plokštele. Tokie smeigtukai buvo nešiojami poromis. Prie jų buvo kabinami pusmėnulio formos kabučiai, taip pat puošti sidabro plokštelėmis. Abiejų smeigtukų kabučius jungdavo trys ar net penkios grandinėlės. Tai nepaprastai brangus ir puošnus krūtinės papuošalas, kurį įstengė įsigyti tik gentinės diduomenės moterys. Viena šių smeigtukų pora Pašiaušėje rasta beveik sveika, o dar vieno smeigtuko išliko tik dalis galvutės. Kita kryžinių smeigtukų pora paprastesnė, smeigtukai mažesni, jų galvučių kryžmų galai užbaigti buoželėmis. Pašiaušėje rastas ir labai retos formos kryžinis smeigtukas su maža, koncentriniais rateliais, spurgeliais, duobutėmis puošta galvute.

Apyrankės. Iš Pašiaušės žinomi du apyrankių tipai – juostinės ir įvijinės. Viena juostinė apyrankė platėjančiais galais, puošta geometriniu raštu, kita vienodo pločio lankeliu, puošta išilginiais grioveliais. Įvijinių apyrankių rasta daugiausia. Vienos jos lengvos, susuktos iš plonos žalvario juostelės, gana ilgos, o kitos masyvios. Sulaužytų įvijinių apyrankių fragmentų rasta ir daugiau. Visos apyrankės datuo-

jamos VIII–XII a. ir daugiausiai paplitusios žemaičių, žiemgalių ir kuršių žemėse. Įvijinės apyrankės pašiaušiškių moterų buvo mėgtos labiausiai. Jos paprastai būdavo nešiojamos ant marškinių rankovių.

Įvijėlės. Visos žalvarinės įvijėlės buvo surinktos paskirai, todėl nėra visai aiški jų funkcija. Jos visos labai panašios formos ir dydžio, todėl labiausiai tikėtina, kad tai apgalvių įvijėlės. Žiemgalių ir žemaičių moterys labai mėgo nešioti apgalvius, panašius į vainiką, sudarytą iš 3–5 eilių suvertų įvijėlių, prilaikomų 6–8 plokštelių. Archeologė Ilona Vaškevičiūtė tokius apgalvius vadina įvijiniais⁹. Būtent tokio apgalvio liekanos ir galėtų būti Pašiaušės įvijėlės.

Nors Pašiaušės kapinynas nebuvo tyrinėtas, tačiau jo atradimo metu surinkti radiniai ir radusiųjų pasakojimas apie jų padėtį mažiau suardytuose kapuose leidžia nustatyti apytikrą moterų papuošalų komplektą, būdingą Pašiaušės kapinyną palikusios bendruomenės moterims. Jų galvos dangą puošė įvijinis apgalvis, ant kaklo jos nešiojo antkaklę, ant abiejų rankų mūvėjo porą vienodų apyrankių, dažniausiai įvijinių, o skarą ar skraistę ant krūtinės susegdavo pora smeigtukų su kabučiais ir trimis eilėmis grandinėlių.

⁹ Vaškevičiūtė I., Galvos dangos ir jos puošybos terminija. *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 2008, Nr. 33, p. 187–202.



Ietys, pagrindinio žemaičio kario ginklo, antgaliai



Platieji kovos peiliai

Be to, kas minėta, dar buvo rasta sutrauktųjų grandinėlių fragmentų, smulkių įvijų žiedelių. Įdomesnis radinys būtų odinio diržo galo apkalas su vieta sagtelei. Jis buvo aplenkimas apie diržo galą ir prie odos pritvirtintas kniedėmis. Apkalas puoštas įmuštų akučių raštu. Greičiausiai tai būtų vyriško diržo. Dalis antkaklių, kurių fragmentų rasta kapinyne, taip pat galėjo būti nešiotos vyrų, o visi kiti aprašyti papuošalai – moteriški.

Darbo įrankių rasta labai mažai, tik trys. Tai geležinis įmovinis kirvis, peilis lenkta nugarėle ir yla. Kirvis galėjo būti naudotas tiek darbui, tiek ir kovai, tai vyriškas įrankis. Įmoviniai kirviai – tai žemaičių, žiemgalių, aukštaičių ir kuršių įrankis, o lietuviai, sėliai gaminosi ir naudojo siauraašmenius pentinius kirvius nuo I iki XI a.¹⁰ Peiliukas lenkta viršūne ir yla – tai jau moterų darbo įrankiai. Peiliukus lenkta viršūne daugiausiai naudojo žiemgalės, bet gana dažnai jie randami ir žemaičių moterų kapuose. Archeologai mano, kad tokie peiliukai buvo naudingi namų ruošoje, be to, naudoti pjauti medžių šakoms ir vytelėms, tuo metu naudotoms gyvulių pašarui. Peiliukai lenkta viršūne žinomi nuo VI a., bet labiausiai paplito VIII–XII a.¹¹ Yla,

kaip ir peilis, – kasdieninis moters įrankis, naudotas siuvant odas, kailius, audinius, gaminant dirbinius iš medžio žievės. Ylų forma ir funkcija nepakito nuo pat pirmųjų amžių po Kristaus, kai jos buvo pradėtos gaminti, iki mūsų dienų, tik priešistorės epochoje jos buvo kur kas stambesnės.

Ginklų Pašiaušės kapinyne aptikta nedaug. Tai buvo trys ietys ir du kovos peiliai. Iš jų tik vienas ietigalis išlikęs labai gerai, kiti smarkiai sunykę. Svarbiausias baltų genčių karių ginklas buvo ietis, jas naudojo visi kariai svaidymui ir artimai kovai. Geležinių iečių antgalių tipų esama nemažai, tačiau Pašiaušėje rasti tik vieno tipo – ietigaliai karklo lapo formos plunksna. Jie ilgi, stambūs, naudoti artimai kovai. Tokio tipo ietigalius naudojo visos baltų gentys nuo pirmųjų amžių po Kristaus iki viduramžių¹². Kovos peilis taip pat buvo labai svarbi baltų kario ginkluotės dalis. Pašiaušėje rasti du tokio tipo ginklai. Archeologų jie vadinami plačiais kovos peiliais, jų funkcija tokia pat, kaip ir kalavijų – kirsti. Šių ginklų geležtės nuo 20 iki 65 cm ilgio, o galas prie smaigalio išplatintas nuo 6 iki 9 cm. Abu Pašiaušės peiliai nulaužtais smaigaliais, tikrasis jų dydis nenustatytas, vienas jų stambesnis.

¹⁰ Malonaitis A., *Geležiniai siauraašmeniai kirviai Lietuvoje*, Vilnius, 2008, p. 184, 282–287.

¹¹ Vaškevičiūtė I., *Žiemgaliai V–XII amžiais*, Vilnius, 2004, p. 43–44.

¹² Michelbertas M. *Senasis geležies amžius Lietuvoje*, Vilnius, 1986, p. 173; Tautavičius A., *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.)*, Vilnius, 1996, p. 132–134; Volkaitė-Kulikauskienė R., *Lietuva valstybės priešaušriu*, Vilnius, 2001, p. 366–369.

Kovos peilius, ypač plačiuosius, daugiau naudojo turtingesni kariai, jie kapuose randami rečiau nei ietys. Plačiuosius kovos peilius nuo VII–VIII iki XI a. naudojo žemaičiai ir žiemgaliai¹³.

Baigiamosios pastabos

1. Radinių analizė rodo, kad visi jų tipai naudoti nuo VIII iki XII amžiaus. Tai – vėlyvasis geležies amžius, epocha, kurią žymi lietuvių archeologė R. Volkaitė-Kulikauskienė pavadino valstybės priešaušriu. Vėlyvųjų kapinynų Padubysio krašte gana nedaug. Gali būti, kad krašto gyvenviečių tinklas šiuo laikotarpiu buvo ne toks tankus, kaip pirmaisiais šimtmečiais po Kristaus, tačiau toks įspūdis gali susidaryti dėl nepakankamo krašto archeologinio ištirtumo. Bet kokių atveju Pašiaušės radiniai suteikė labai svarbių duomenų apie valstybės kūrimo laikus Padubysio regione.

2. Aptariant radinių paplitimo arealą vis minėjome, kad jie būdingi žemaičiams. Peržvelgę šiuo metu nusistovėjusią Lietuvos archeologų nuostatą apie baltų genčių teritorijų ribas vėlyvajame geležies amžiuje, Padubysio kraštą, kartu ir Pašiaušės kapinyną, galime drąsiai priskirti žemaičių gyventoms žemėms¹⁴. Tai buvo karinga ir galinga gentis, apgynusi savo žemes ir laisvę, išsikovojo išskirtinę vietą ir susikūrusioje Lietuvos valstybėje.

3. Nors Pašiaušės radinių tik keliasdešimt, profesionalūs tyrimai neatlikti, tačiau keletą žodžių galima tarti ir apie kapinyną palikusią bendruomenę. Gausūs metalo papuošalai kapuose, kai kurie labai prabangūs, puošti sidabru, leidžia daryti išvadą, kad čia tuometinėje visuomenėje jau buvo susiformavusi gentinė diduomenė, kuri siekė ir išgalėjo išsiskirti iš eilinių bendruomenės narių savo ginkluote, drabužiais, papuošalais. Kokio dydžio tos bendruomenės būta, kur buvo jų gyvenvietė, šiuo metu nėra žinoma. Aišku, kad ji nebuvo įtvirtinta, piliakalnio tipo. Tuo laiku galingiausi genčių vadai gyveno piliakalniuose, buvo įsirengę savo įtvirtintas sodybas, kurias saugojo ir gynė jų kariauna.

Tokia rezidencija galėjo būti Bubių piliakalnis, Dubysos pilis, tačiau Pašiaušėje ar jos apylinkėse

piliakalnio nėra. Todėl Pašiaušės bendruomenę reikėtų laikyti viena iš periferinių gyvenviečių. Tik ištyrus daugiau krašto archeologijos paminklų ir nustatius jų statusą, būtų galima apčiuopti galios ir ekonominius centrus, jų struktūrą ir ribas.

4. Apie Pašiaušės bendruomenės gyvenseną spręsti galėtume tik pagal analogijas. Kaip ir visos vėlyvojo geležies amžiaus bendruomenės, tai turėjo būti žemdirbiai. Žemės ūkis buvo jų pagrindinis verslas ir pragyvenimo šaltinis. Tuo laiku buvo išvystyti ne tik namų amatai – statyba, verpimas, audimas, kailių ir odos apdirbimas, puodų lipdymas, bet ir atskirus verslus jau atsiskyrusi kalvystė, juvelyrika, prekyba. Gentinės diduomenės svarbiausias užsiėmimas buvo karas, grobiamojo pobūdžio žygiai į kaimynines ir labai tolimas žemes. Pašiaušės radinių kokybė rodo, kad nagingų kalvių ir ginklakalių krašte būta pakankamai. Geros kokybės, puošnūs, sudėtingų technologijų reikalaujantys papuošalai liudija ir apie gana aukštą juvelyrikos lygį. Bronzinių, sidabruotų antkaklių, apyrankių, smeigtukų gausa sako, kad Padubysio kraštas valstybės kūrimo laikotarpiu nebuvo užkampis, jį pasiekė prekybos keliai, kuriais po žemaičių ir kaimyninių genčių žemes iš tolimų Europos kraštų keliavo spalvotųjų metalų žaliava, reikalinga vietiniams juvelyrams ir prabangos mėgėjams. Labai svarbu paminėti, kad Padubysio kraštas yra Dubysos ir Ventos takoskyroje, o šios upės vėlyvajame geležies amžiuje buvo pagrindiniai prekybos traktai, jungę kraštą su Nemuno upynu ir Baltijos jūra, per kuriąėjo prekybos keliai į vikingų kraštus.

Pabaigoje norėtusi su pagraudenimu kreiptis į Pašiaušės žmones. Gal tarp jų yra prisimenančių 1975 metus, tą žvyro kasimą ir archeologinius radinius, pasklidusius po miestelį. Gal dar jų esama kieno nors namuose, kad ir užmiršus, iš kur jie, kas tai. Jeigu pavyktų surasti nors keletą radinių, tai Pašiaušės praeitis praskaidrėtų dar vienu spinduliu. Paieškokime.

¹³ Tautavičius A., *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.)*, p. 139–140.

¹⁴ Jovaiša E., Vaškevičiūtė I., *Baltų gentys. Lietuva iki Mindaugo*. Vilnius, 2003, p. 72–90.

Saulės žiedo medinių pilių gynybinė sistema Šiaurės Lietuvoje XIII–XIV a.

P. 18–19. Saulės žiedo piliakalnių gynybinės sistemos schema

I. Pirmosios kovos

Kovose su Livonijos ordinu pirmą kartą Šiaulių žemės netiesiogiai paminėtos 1208 metais, kai didelės žiemgalių pajėgos, įkalbėtos jų vado Vestardo, su kalavijuočiais patraukė į Lietuvą (Lettoniją)¹. Priešai buvo sutriuškinti „lietuvių kavalerijos, kuri atšuoliavo ant vikrių žirgų prie jų ir savo papratimu, užjodami iš kairės ir dešinės, staigiai atsitraukdami ir staigiai puldami, daugelį semigalų sužeidė, mesdamiesi ant jų su žirgais ir kuokomis“². Spėjama, kad tai įvyko netoli Meškuičių³. Jei kalavijuočiai būtų įsiveržę į Sėlių ar Upytės žemes, tai jie Livonijos kronikose taip ir minėtų, o tai, kad kai kurie sugebėjo bėgdami grįžti į Rygą, rodo, kad greičiausiai būta įsiveržimo į Šiaulių žemes.

Iš tos nedidelės istorinės žinutės galime daryti tokias išvadas:

pirma – Šiaulių žemėje veikė neblogo signalinė sistema, kuria buvo pranešta apie artėjantį priešą;

antra – karinės žemių (apylinkės) pajėgos buvo mobilizuotos labai operatyviai;

trečia – šios žemės turėjo kavaleriją arba raitelių būrius, apmokytus kautis raitomis.

II. Saulės mūšis

Po to Livonijos kariniai būriai Šiaulių žemėje nesirodė 28 metus – iki 1236 m. Ką tai reiškia? Galima manyti, kad informacija apie Šiaulių žemių karinį ir gynybinį potencialą pasiekė Livonijos ordino vadovybę ir ši nenorėjo rizikuoti, organizuodama iš anksto pasmerktus nedidelius karinius žygius. Iš kitos pusės, mūsų nuomonė gali būti klaidinga – Livonija tuo metu buvo užimta kuršių žemių užkariavimu, o karas dviem frontais jai galėjo būti nepageidautinas.

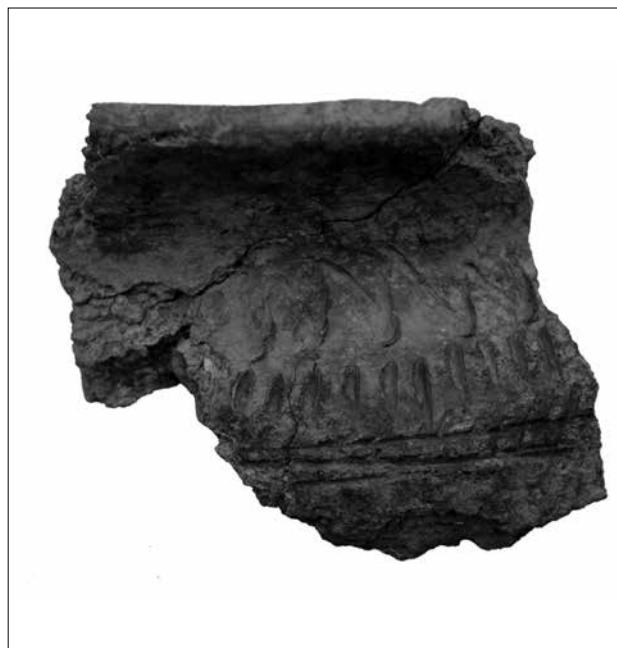
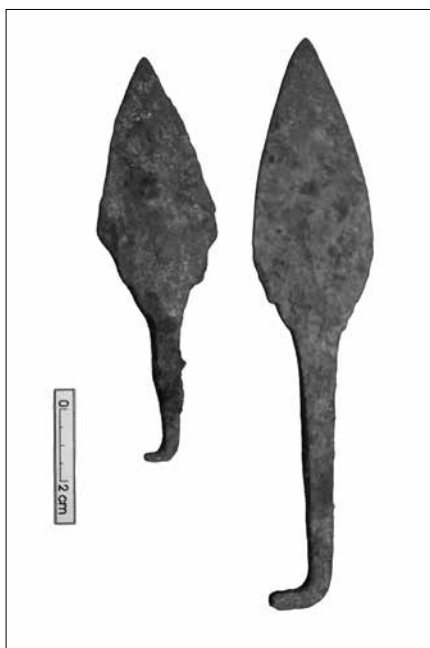
Taigi kas įvyksta tais įsimintinais 1236 metais? Didžiulė kariuomenė – praktiškai didžioji Livonijos ordino ginkluotojų pajėgų dalis – įsiveržia į Šiaulių žemes. Kokiu tikslu? Nukariauti ar prisiplėšti? Nors tuo metu žiemgaliai ir išlaikė tam tikrą suverenitetą, bet politiškai buvo stipriai įtakojami Livonijos, todėl tokios didelės armijos turėjo užtekti nelabai didelės teritorijos užkariavimui. Kas realiai įvyksta? Tegu kalba pati Livonijos kronika: „<...>Po daugelio garsių ir laimingų kovų su netikėliais magistras Volkvinas su kariuomene žygiavo į netikėlių lietuvių (*infidelium Letvinorum*) kraštą kartu su Haseldorpo ponu ir ponu Sonnenbergo grafu, ir ten, Saulės žemėje (*terram Sauleorum*) Šv. Maurikijaus ir jo draugų kanikinių dieną patys lietuviai užmušė 50 ordino brolių ir daugybę tikrųjų (*multitudine fidelium*)<...>“⁴.

¹ Gudavičius E., Baltramiejaus Hionekės kronikos duomenys apie Šiaulių žemę, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija*, 1988, t. 2 (103), p. 57.

² *Ten pat*, p. 58.

³ Batūra R., Šiaulių žemė kare su kryžiuočiais, *Mokslas ir gyvenimas*, 1957, Nr. 10, p. 22.

⁴ Latvis Henriks, Vartbergė Hermanas, *Livonijos kronikos*, Vilnius, 1991, p. 169.



Radiniai iš Bubių piliakalnio

Taip Livonijos kronikoje Hermanas Vartbergė aprašo Saulės mūšį. Eiliuotoje Livonijos kronikoje pateikta ir daugiau smulkmenų: „<...> Su kariuomene stipriai jie į Lietuvą žygiavo per laukus ir upelius <...> Čia jie degino ir plėšė, į kelis būrius išsklaidę <...> Į Saulę jie sugrįžo per pelkes ir per šilynus <...> Vieną upelį jie priėjo ir savo priešus pastebėjo. Pagonys ėjo vis artyn. Krikščionys kitos dienos rytą pasitraukt iš čia sumanė, bet turėjo jie kovoti, jiems patiems visai nenorint. Pelkėje silpni jie buvo ir kaip bobas juos ten mušė. Daugel blaškės jų pakrikę ir namo pasprukti bandė <...> Keturiasdešimt aštuoni krito, jie buvo gainioti ilgai. Lietuviai su basliais galiausiai juos išmušė<...>“.⁵

Iš to pasakojimo darome naujas išvadas:

pirma – žygis virto plėšikišku, o ne užkariaujamuoju;

antra – nebuvo užimta jokia pilis, bent šaltiniai apie tai nekalba;

trečia – žemės buvo turtingos, nes priešai daug prisiplėšė;

ketvirta – Saulės žemių (lietuvių) karinės pajėgos nesirodė, kol nesusirinko pakankamai gausios, kad nugalėtų priešą;

penkta – vietinių žemių (o gal ir platesnės) karinės pajėgos buvo sutelktos operatyviai, matyt,

per kelias dienas. Vėl turėjo veikti gera signalinė tarptertitorinė sistema;

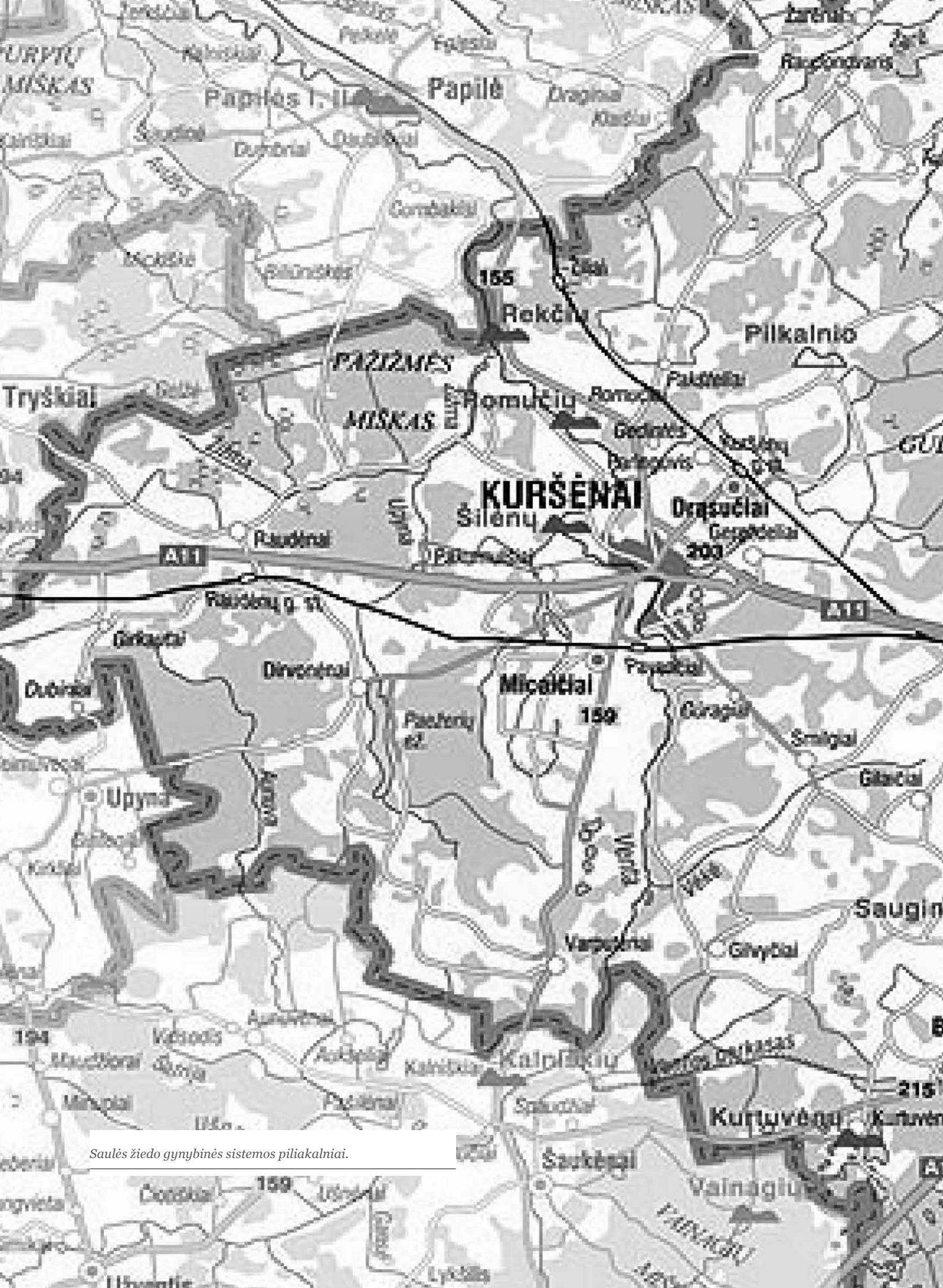
šešta – Saulės žemėse (bendrini teritorijos vardas) buvo išskirta konkreti vieta, įvardyta kaip Saulė, kur po plėšimų susirinko livoniečių pajėgos. Greičiausiai ta vieta nebuvo prie piliakalnio, nes būtų nelogiška susiburti prieš panosėjė.

III. XIV a. kovos

Nors vyko nenutrūkstamos kovos tarp Lietuvos ir kryžiuočių, kartu ir su jų rytine šaka – Livonija, kai kurių istorikų nuomone Šiaulių žemės tuose karuose nedalyvavo⁶. Tuo klausimu išsakyti istorikų argumentai nėra glaudžiai susiję su nagrinėjama situacija, todėl nebus diskutuojami. Viena aišku – Šiaulių žemės buvo pakankamai stiprios, kad išliktų neutralios. Tad galima teigti, kad šiauliečiai buvo pakankamai stiprūs (užpuolama taikiai per Šiaulių žemės žygiuojanti livoniečių kariuomenė), kad pradėtų karinius veiksmus prieš Livoniją 1348 m. ir tuo pačiu sukeltų karą su ja. Po to seka du atsakomieji Livonijos ordino žygiai į Saulės (Šiaulių) žemes: 1348 m. ir 1358 m. Pasak Hermano Vartbergės, 1348 m. magistras Gosvinas iš Gerikės įvykdė žygį

⁵ Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių, Vilnius, 2005, p. 225.

⁶ Gudavičius E., Šiaulių žemė ir jos vieta Lietuvos valstybėje XIII–XIV a., *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*, Šiauliai, 1991, p. 13–15; Butrimas A., Žulkus V., Nikžentaitis A., Vaivada V., Aleksandravičius E., *Žemaitijos istorija*, Vilnius, 1997.



Saulės žiedo gynybinės sistemos piliakalniai.



Gruzdžiai

DRASKŲ
MIŠKAS

MEDENOS
MIŠKAS

Meškučiai

SIELIS

Verbiūnai

Lupėnai

ŠIBERNIJOŠ
MIŠKAS

Vikėnėnai

Kučiai

Norėnai ir Sūkūnai

Vijoliai

Gintūnai

Halsiai

Bergaičiai

Dainorai

SVENDRĖS
MIŠKAS

SIAULIAI

Kairiai

Šilutė

Šilutė

Rokštėnai

REKŲVOS
MIŠKAS

Silėnai

RAD



Luponių piliakalnis iš šiaurės rytų pusės. G. Zabelos nuotrauka

prieš lietuvius Žemaitijoje (*contra Letwinos in Sameyten*) į dvarą Gedeghinnen, kuris dabar Bussike (Bauske) vadinamas. Tas pats magistras tais pačiais metais Šv. Valentino dieną (vasario 14 d.) nuniokojo Šiaulių žemę (*terram Sauliam*) su pilimis, nes ji tankiai gyvenama, ir dėl to, kad gyventojai klusnūs lietuviams ir, duodami jiems dešimtinę (*censum*) ir kitus dalykus, tarnauja jų sėkmei⁷. Apie kitą žygį ta pati kronika rašo taip: 1358 m. žygiavo su kariuomene minėtas Gosvinas ir Šv. Pauliaus atsivertimo dieną (sausio 24) sugriovė tik ką pastatytą Dubysos (*Dobitzen*) pilį Šiaulių žemėje (*in Saulia*); ir čia žuvo 100 sielų tų laukinių žmonių. Ir du ordino broliai, būtent Johanas Hanė ir Klavenbekė, buvo negyvi numesti nuo (pilies) sienos⁸.

E. Gudavičius mano, kad 1348 m. livoniečiai surengė du žygius į Šiaurės Žemaitiją, žygiuodami nuo Kuršo pusės. Pirmas livoniečių žygis neabejotinai užkliudė Knytuvą, o jo pradžia veikiausiai buvo Trakynė ar Trakiniai (ties dabartine Seda). Labiausiai tikėtina, kad antrasis livoniečių žygis ėjo per Kulų (prie Skuodo)–Buožėnų (prie Gadūnavos)–Dubysos

(Bubių) pilis ir pasiekė Bridvaišio–Celio tvirtovietę (prie Tytuvėnų).⁹

Kaip teigia R. Jurgaitis, livoniečiai įsiveržimą į Šiaulių žemes pradeda nuo Rygos ir dabartinio Joniškio pusės. 1348 m. kovo 9 d. Livonijos ordino pajėgos pirmiausia puolė šiauriausiai buvusias Šiaulių žemės pilies: „Kulen“ – Jurgaičių piliakalnis, „Businne“ – Peleniškių (Pakruojo r.), vėliau – ir piečiau esančias pilies: „Dobisen“ – Bubių, „Ceila“ – Šilėnų (Selenių, Kuršėnų sen.). Ši strategiškai apgalvota Livonijos ordino taktika pasiteisino, nes Šiaulių žemės gynėjai nespėjo tinkamai pasiruošti gynybai¹⁰.

R. Batūra 1348 m. Šiaulių žemės pilių nuniokojimo maršrutą brėžia kaip R. Jurgaitis, tačiau „Ceilos“ ir „Businne“ pilies identifikuoja kitur. Autoriaus nuomone, Livonijos kariuomenė, perėjusi Mūšos upelį, užpuolė Kulen pilį, kuri buvo ant Jurgaičių piliakalnio, prie Kulpės upelio. Po to užimta Businės pilies, buvusi ant Normančių piliakalnio, vietos žmonių vadinamu Bauske. Dar vėliau užpulta ir paimta Dubysos pilis ant Bubių piliakalnio, o grįž-

⁷ Latvīšs Henriķis, Vartbergē Hermanas, *Livonijos kronikas*, p. 183.

⁸ *Ten pat*, p. 184.

⁹ Gudavičius E., *Baltramiejaus Hionekės kronikos duomenys apie Šiaulių žemę*, p. 59.

¹⁰ Jurgaitis R., Šiaulių žemė viduramžiais. Sunaikintų pilių lokalizacijos problemos, *Darbai ir dienos*, 2005, Nr. 44, p. 75.



Jurgaičių piliakalnis iš pietvakarių pusės XX a. pirmoje pusėje. B. Buračo nuotrauka

tant sudeginta Ceilos pilis, laikant, kad tai pilis ant Žuvininkų (Salduvės) piliakalnio.¹¹

Išvados:

pirma – XIV a. Šiaulių žemėse stovėjo mažų mažiausiai keturios funkcionuojančios medinės pilys;

antra – greičiausiai pilyse buvo tik minimalus gynėjų skaičius. Pvz., pagal G. Zabelos pasiūlytą metodiką (1 aikštelės sienos metrą turi ginti 1 žmogus), Bubių Dubysos pilį galėjo apginti 230 gynėjų. Kad ir kaip keistai gali pasirodyti, bet šių paimtų pilių paskirtis nebuvo tik gynybinė. Argumentai bus išsakyti vėliau;

trečia – net keturių pilių sudegimas nebuvo didelė netektis. Galima užtikrintai manyti, kad visos jos neilgai trukus buvo atstatytos. Tą padaryti reikalavo kita, manytina, svarbesnė tų pilių paskirtis.

Atėjo metas atskleisti tą kitą, ne gynybinę Šiaulių žemių medinių pilių paskirtį.

IV. Saulės žiedo medinių pilių gynybinė sistema

Visai atsitiktinai, tyrinėjant Šiaulių rajono piliakalnius, pastebėta, kad sujungus vėlyvuosius, t. y. II tūkst. piliakalnius, esančius aplink Šiaulių miestą,

susidaro beveik taisyklinga penkiakampė žvaigždė. Jei būtų susidariusi griežtai taisyklinga penkiakampė žvaigždė, tai būtų tolygu Naskos piešinių atsiradimui Lietuvoje. Iš kitos pusės, jei galima per piliakalnius nubrėžti penkiakampę žvaigždę, tai gal galima nubrėžti ir apskritimą. Apskritimą nubrėžti pavyko ir jis stebėtinai tiksliai ėjo per visus šešis piliakalnius, išsidėsčiusius aplink Šiaulių miestą, įskaitant šeštąjį – Sauginių – piliakalnį, kuris XIV a. galėjo ir nebefunkcionuoti. Kadangi apskritimas buvo brėžtas pasinaudojant internetiniu *piliakalniai.lt* žemėlapiu, tai brėžimas buvo pakartotas panaudojant *maps.lt* žemėlapi. Rezultatas pasitvirtino. Pastebėta, kad paklaida patekti ant apskritimo krašto neviršija kelių šimtų metrų, o tai sudaro ne daugiau kaip tris procentus lyginant su apskritimo spinduliu. Galima tą rezultatą patikslinti geodeziniais matavimais, bet neatrodo, kad tai ką nors iš esmės pakeistų. Gautas apskritimas eina ir per Ramulėnų piliakalnį, dabar esantį Radviliškio rajone, kuris didžiąja dalimi nukastas dėl žvyro. Visa laimė, kad šis piliakalnis nebuvo visiškai sunaikintas, nes priešingu atveju šią žiedinę gynybos sistemą būtų buvę neįmanoma atskleisti. Tiksliai nusakyti ir datuoti šio piliakalnio jau nebepasiseks – pagal kelis rastus senovinius gaminius jis priskiriamas I tūkst. Kartu reikia pastebėti, kad ir visi likusieji aptarti piliakalniai, išsidėstę ant aptarto apskritimo

¹¹ Batūra R., Šiaulių žemė karo su Ordinu metu: 1236 m. mūsų prie Šiaulių problemos, *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, 1985, p. 5–15; Batūra R., Šiaulių žemė kare su kryžiuočiais, p. 22–24.



Žuvininkų piliakalnis (Salduvės kalnas) iš pietryčių pusės 1996 08 02. R. Jaročio nuotrauka

krašto, taigi sudarantys tam tikrą gynybos žiedą, jau egzistavo I tūkstantmetyje, bent jo antrojoje pusėje. Matematinio požiūriu tikimybė atsitiktiniam taškui patekti ant tokio žiedo (0,3 km) yra apytiksliai lygi vienai dvidešimtajai, dviem – vienai keturišimtajai ir t. t. Pakankamai tolygus piliakalnių išsidėstymas ant gynybos žiedo atsitiktiniu būdu tokią piliakalnių išsidėstymo tikimybę mažina dar labiau. Kartu reikia pabrėžti, kad su nedidele paklaida (neturint labai tikslų žemėlapių ta paklaida gali svyruoti apie 1 km) atstumas tarp „žiedo“ piliakalnių išsidėsto vėl ne atsitiktinai: yra dvi atstumų sistemos – viena lygi žiedo apskritimo spinduliui, o tai lygu dvylikai su trupučiu kilometrų. Toks nuotolis yra tarp Jurgaičių ir Luponių, tarp Luponių ir Sauginių, tarp Bubių ir Normančių piliakalnių. Antras – apie 14,5 km. Šis atstumas yra tarp Luponių ir Bubių, tarp Sauginių ir Normančių, tarp Normančių ir Ramulėnų, tarp Ramulėnų ir Jurgaičių. Įdomu tai, kad atstumas tarp Bubių ir Sauginių piliakalnių nurodo skirtumą tarp čia aptartų dviejų atstumų sistemų. Teisingumo dėlei reikia pasakyti, kad apskritimo ilgis yra $C = 2\pi R$, todėl be šiuolaikinių prietaisų yra labai sunku (praktiškai neįmanoma) ant apskritimo vienodu atstumu atidėti penkis ar šešis taškus, o juk tai reikia padaryti 500 kvadratinį kilometrų erdvėje. Iš visų čia nurodytų argumentų peršasi tik viena išvada: *tai yra žmogaus rankų darbo sukurta medinių pilių*

gynybinė sistema, ir kad ji tokia taptų, reikėjo mažiausiai du piliakalnius supilti rankomis. Pagal piliakalnių išsidėstymo harmoniją greičiausiai net trys piliakalniai buvo supilti žmonių.

Kad konstruktyviai galėtume toliau nagrinėti šią gynybinę sistemą, susipažinkime su ją sudarančiais piliakalniais.

Luponiai – balninis, turi ovalią 40 × 33 m dydžio aikštelę ir du didelius pylimus galuose; yra terasa; 10 m aukščio statūs šlaitai; yra priešpilis, kurio aikštelė trikampė, 30 × 35 m dydžio su vidutinio statumo 4–5 m šlaitais. 3 ha plote yra papėdės gyvenvietė (tyrinėta 1997 m.), kurioje rastas iki 50 cm storio X–XIII a. kultūrinis sluoksnis su geležiniu ietigaliu, yla, akmeniniu galastuvu, žalvarine movele, grublėta ir žiesta keramika. Data: I tūkst. antroji pusė–XIV a.

Jurgaičiai – balninis, turi ovalią, 17 m ilgio, 25 m pločio aikštelę, kurio viename gale yra du pylimai ir griovys tarp jų, o kitame – tik pylimas; 6–8 m aukščio statūs šlaitai. R, V ir Š papėdėse 3 ha plote yra papėdės gyvenvietė (tyrinėta 1990, 1991 ir 1993 m.). Joje aptiktas iki 1 m storio XIII–XIV a. kultūrinis sluoksnis su židiniais, sidabrine sege, geležiniais peiliais, kirstukais, strėlės antgaliu, stikliniu karoliu, akmeniniu galastuvu, lygia ir žiesta keramika, gyvulių kaulais, molio tinku. 200 m į PR yra IX–XII a. senkapis. 1999 m. piliakalnio R šlaite



Sauginių piliakalnis iš šiaurės pusės XX a. pirmojoje pusėje. B. Buračo nuotrauka

B. Salatkienė ištyrė 30 m² dydžio plotą, aptiko iki 10 cm storio kultūrinį sluoksnį be radinių. Piliakalnyje stovėjo 1348 m. minima Kulių pilis. Data: I tūkst.–XIV a.

Žuvininkai (Salduvė, Šiauliai) – pusiau kupstinis ir balninis, turi apskritą, 20 m (30–35 m, pagal 1975 m duomenis¹²) skersmens aikštelę, iš visų pusių apjuostą didelio pylimo, po to griovio ir dar kartą pylimo; dviejose pusėse yra terasa; 10–15 m aukščio statūs šlaitai. Galėjo būti papilys arba priešpilis. 1 ha plote yra papėdės gyvenvietė. Data: I tūkst.–XIV a.

Sauginiai – krantinis, turi ovalią, 28 × 20 m dydžio aikštelę; 7 m vidutinio statumo šlaitai. Data: I tūkst. pr. Kr. pabaiga ir II tūkst. pradžia. Anot G. Zabelos, piliakalnis yra XIII–XIV a. piliakalnis–slėptuvė.

Bubiai – krantinis ir balninis, turi keturkampę 80 × 35 m dydžio aikštelę, kurios viename gale didelis pylimas ir didelis griovys, kitame – didelis pylimas; 10–14 m aukščio statūs šlaitai. Piliakalnyje stovėjo Dubysos pilis, kurią 1348 m. vasario mėnesį užpuolė ir sugriovė Livonijos ordinas. Atstatytą pilį ordinas vėl sugriovė 1358 m. sausio 24 d. ir tuomet žuvo 100 jos gynėjų. 6 ha plote yra papėdės gyvenvietė, kurioje aptiktas iki 1 m storio

I tūkst. vidurio–XIV a. kultūrinis sluoksnis su pastato liekanomis, žalvariniais kabučiais, kauline adatine, grublėta, lygia ir žiesta keramika, gyvulių kaulais, molio tinku. 1 km į Š yra Jakštaičių–Meškių senkapis. 1903–1906, 1909 ir 1911 m. aikštelę kasinėjo L. Kšivickis. Iš viso ištirtas apie 100 m² dydžio plotas. Aikštelėje aptiktas 90 cm storio kultūrinis sluoksnis, kuriame išskirti du horizontai. Apatiniame horizonte buvo pelenų ir akmenų grindinys, viršutiniame – perdegusio molio tinko, žiestos keramikos. Aikštelės pakraštyje aptikta pora židinių. Kultūriniame sluoksnyje rasti geležiniai peiliai, pjautuvų ir dalgų fragmentai, kalavijo skersinis, sagtys, smeigtukas, raktas, susukta viela, pentinai, ietigaliai, arbaletiniai strėlių antgaliai; žalvariniai žiedai, apkalai, pasaginė ir apskrita segė, kabučiai (iš jų vienas su grandinėle), žvangučiai, įvijos; kabutis iš danties, kaulinė švilpynė, šukos, apkalų dalys; molinis pasvaras, akmeninių galastuvų gabalai, įvairių geležinių ir žalvarinių dirbinių fragmentų, gyvulių kaulų. Radiniai datuojami I tūkst. viduriu–XIV a. Data: I tūkst. vidurys–XIV a.

Normančiai – kupstinis, turi ovalią, 25 × 13 m dydžio aikštelę, iš abiejų pusių juosiamą pylimo ir griovio; 4–7 m aukščio vidutinio statumo šlaitai. 0,5 ha plote yra papėdės gyvenvietė, kurioje rasta žiestos keramikos. Data: I tūkst.–XIV a.

¹² Lietuvos TSR archeologijos atlasas, Vilnius, 1975, t. 2, p. 163.



Bubių piliakalnis. B. Dakanio nuotrauka

Ramulėnai – krantinis, turėjo keturkampę 60–70 m ilgio ir 20–25 m pločio aikštelę su kultūriniu sluoksniu; 8 m aukščio statūs šlaitai. Iš Š ir R piliakalnį juosė pelkė, P jis siekė žemus sausesnius laukus. Piliakalnis sunaikintas XX a. 7 dešimtmetyje. 1994 m. tiriant Š šlaito liekanas rasta lipdytos keramikos, žalvarinės apyrankės dalis, trintuvas. Data: I tūkst.

V. Saulės žiedo gynybinės sistemos funkcionavimo mechanizmas

Nagrinėjama medinių pilių žiedo sistema viduje kontroliavo apie 500 km², o kartu su pusės žiedo spinduliu išorėje ta teritorija padvigubėja ir apima 1000 km². Toks pakankamai tikslus ir harmoningas piliakalnių išsidėstymas ant vizualiai nubrėžto apskritimo sienos, kai piliakalniai yra vienodai nutolę nuo centro, rodo, kad šis faktas sistemos kūrėjams buvo labai svarbus. Tai tampa svarbu tik tuo atveju, jei centras apskritimo viduje yra karinių būrių, sutelktų žiedo medinėse pilyse, greito susibūrimo vieta. Kodėl ta vieta nėra prie centrinio, šiuo atveju Salduvės piliakalnio? Paaiškinimai keli. Pirmas – piliakalniai būna apjuosti natūralių gamtinių ir dirbtinių gynybos sistemų, pvz., tokių kaip pelkės, ir tai apsunkina didelių būrių ar armijų sutelkimą tokiose vietose. Antra – didelėms armijoms sutelkti reikalingos gana didelės ir lygios teritorijos, o tai

retai būna prie medinių pilių. Ir trečia – tokie „greito reagavimo“ kariniai būriai būdavo telkiami, kad nubaustų nekviestus įsibrovėlius į gimtąsias žemes. Taip būdavo praktiškai realizuojama lietuvių karinė „sporto“ šaka, kuri vadinasi „Vytis“. Aptartose penkiose išorinėse pilyse ir vidinėje Salduvės pilyje nesunkiai galėjo būti nuolat pasirengusių nuo 50 iki 100 karių, ir tai susibūrimo vietoje duotų nuo 300 iki 600 karių būrį. O tai anais laikais buvo gana didelė jėga, galinti sunaikinti nekviestus plėšikiškus nedidelius būrius. Pastebėjus priešą, greičiausiai būdavo uždegama signalinė ugnis išorinio žiedo artimiausioje pilyje. Po to tas signalas pakartojamas centrinėje Salduvės pilyje, ir prasidėdavo karinio būrio telkimas apskritimo centro vietoje. Kad kariuomenė telktųsi operatyviau, galėjo būti paruošti geri keliai iš centro į žiedo piliakalnius. Būnant toje centrinėje vietoje gali atrodyti, kad tie keliai sudaro saulės spindulius. Todėl natūralu tą vietą vadinti Saule. Iš kitos pusės žiedo apskritimas arba ratas senose kultūrose buvo neginčijamas Saulės (dievo) simbolis. Tai kartu paaiškina, kodėl Šiaulių žemės vadintos Saulės žemėmis.

VI. Galutinės išvados ir pastebėjimai

Geometrinis piliakalnių išsidėstymas Šiaulių mieste ir aplink jį suteikia tam tikrą, ir ne tokį pras-
tą, Saulės žemių vardo egzistavimo paaiškinimą.



Normančių piliakalnis iš rytų pusės XX a. pirmojoje pusėje. B. Buračo nuotrauka

Salduvės piliakalnio pilyje, kaip centrinėje ir ginamoje satelitinių pilių, turėjo būti tų žemių valdovas.

Luponių ir Jurgaičių piliakalniai greičiausiai niekada negalėjo priklausyti žiemgalių žemėms, kaip mano daugelis šiuolaikinių žiemgalių tyrinėtojų¹³, nes įėjo į gana rimtą žiedinę Saulės žemių gynybinę sistemą, kuri galėjo egzistuoti jau nuo I tūkst. vidurio. Tiksliai išvada reikalingi rimtesni tyrimai.

Dubysos pilis ant Bubių piliakalnio, kaip viena iš kraštinių žiedinės gynybos pilių, negalėjo būti šių žemių svarbiausiu administraciniu centru, kaip mano kai kurie šiuolaikiniai tyrinėtojai¹⁴.

Kadangi žiedinės sistemos apie Šiaulių miestą sukūrimui šių žemių žmonės įdėjo daug pastangų, tai jie visada buvo suinteresuoti, kad sistema funkcionuotų. Todėl sugriauta bet kuri iš šios sistemos pilių turėjo būti atstatyta. Kartu šios sistemos funkcionavimas leido operatyviai telkti kariuomenę ir naudoti karinę „Vyčio“ taktiką. Tai, kad karų su kryžiuočiais metu priešai mėgdavo vykdyti greitus grobikiškus

reidus (vadinasi, bijodavo ilgai užsibūti), tik patvirtina faktą, kad „Vyčio“ taktiką lietuviai labai mėgo.

Be aptartų dviejų žygių į Šiaulių žemes XIV a., kiti jokie įsiveržimai nėra paminėti. Tuo tarpu į Upytės žemes Livonijos kronikoje¹⁵ aptariamai net pavasariniai ir rudeniniai beveik kiekvienų metų žygiai. Tai gali reikšti tik vieną – žiedinė Šiaulių žemių gynybinė sistema buvo atkurta ir funkcionavo, kol egzistavo tam poreikis.

Praktiškai visuose Saulės žiedo sistemos piliakalniuose buvo atliekami tik žvalgomieji archeologiniai tyrimai, įstaitant ir Bubių piliakalnį, todėl rimtesnėms išvadoms apie šias žemes trūksta duomenų¹⁶.

Žiedinės pilių gynybos sistemos centras Šiaulių mieste yra Pramonės gatvės rajone, kuris ne per toliausiai nutolęs nuo Lieporių gyvenvietės, kur archeologė B. Salatkienė rado geležies lydymo ir apdirbimo radinių¹⁷. Karių susibūrimo vietoje kalvių buvimas, akivaizdu, logiškas faktas.

Post scriptum

Medinės pilys jau seniai išnyko Lietuvoje – tik išpūdingi piliakalniai mena jų buvimą. Šiaulių

¹³ Vasiliasukas E., Žiemgalių žemės XII–XIII a., *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*, sudaryt. R. R. Trimonienė, R. Jurgaitis, Šiauliai, 2007.

¹⁴ Tučas R., Žemaičių bendruomenių teritorinė organizacija X–XII amžiuje, *Geografijos metraštis*, 2005, t. 38(1), p. 177–188.

¹⁵ Latvīšs Henriks, Vartbergē Hermanas, *Livonijos kronikos*.

¹⁶ *Lietuvos piliakalniai. Atlasas*, t. 1–3, Vilnius, 2005, www.piliakalniai.lt, [prieiga per internetą, žiūrėta 2013-02-23].

¹⁷ Salatkienė B., Geležies lydymo ir apdirbimo radiniai Lieporių 1-ojoje gyvenvietėje, *Istorija*, t. 56, 2003, p. 3–16.



Ramulėnų piliakalnio liekanos iš pietvakarių pusės 1968 m. A. Merkevičiaus nuotrauka

žemių gynybinės sistemos piliakalniai gana neblogai išsilaikė – ryškiai skiriasi nuo paprastų kalvų. Išliko visų pilių piliakalniai, išskyrus vieną – Ramulėnų piliakalnį, kurį žvyru nukasė XX a.

Vidutinio dydžio Jurgaičių piliakalnis atgimė antrajam gyvenimui – dabar ant jo statomi kryžiai, o pati vieta vadinama Kryžių kalnu. Tai – įžymiausia vieta Šiaulių apylinkėse.

Centrinė, valdovo rezidencijos Salduvės piliakalnio pagrindinė kalva gerai išsilaikė, ko negalima pasakyti apie du galėjusius būti jo priešpilius. Juos labai pagadino, kai statė monumentą sovietiniams kariams, kuris dabar išmontuotas. Pačios Salduvės piliakalnio apylinkės šiuo metu sutvarkytos – jos yra mėgstama šiauliėčių poilsio vieta.

Stipriausią įspūdį dabar daro Luponių ir Bubių piliakalniai – matosi, kad ant jų stovėjo galingos medinės tvirtovės. Ant Luponių piliakalnio dar auga vienas kitas medelis, ir jis negražiai „puolamas“ dviejų sodybų, kurios lyg nori užlipti ant jo. Būtų gaila, jei žmonių gobšumas sugadintų tokių puikų archeologinį paminklą. Panašių grėsmių Bubių piliakalnis neturi – nors ant jo viršaus žemė nelygi, bet jokie medžiai čia neauga. Šalia esanti užtvanka nesiekia piliakalnio – taigi iš tos pusės grėsmės nėra.

Mažiausias visoje gynybinėje sistemoje yra Normančių, vietinių vadinamas Bauske, piliakalnis.

Pagal paprastą logiką tokios harmoningos gynybinės sistemos viena iš grandžių neturėtų būti tokia silpna. Ir iš tikro, apsilankius vietoje matosi, kad čia galėjo būti ir daugiau įtvirtinimų. Į vieną pusę nuo Bauskės piliakalnio už kokių 200 m yra panašaus dydžio, tik labai suniokota kalva, ant kurios buvo senosios Normančių kaimo kapinės. Galbūt čia stovėjo dar viena medinė pilis? Panašiu atstumu į kitą pusę nuo Normančių piliakalnio stovėjo dvaras, kurio aukštuma dar įspūdingesnė už patį Normančių piliakalnį. Netoli buvusio dvaro yra dar vienos senos kapinaitės. Susidaro įspūdis, kad čia egzistavo archeologinis kompleksas, kuris, gaila, dar rimtai netyrinėtas. Net kelio prie neblogo išsilaikiusio Normančių piliakalnio nėra. Archeologinį paminklą – piliakalnį – žyminti lenta taip pat pavogta!

Didžiausia grėsmė iškilusi Sauginių piliakalniui, kuris dabar tapo sala Dubysos tvenkinyje.

Sistemos centro vietoje – Saulėje – archeologinių kasinėjimų dar niekas neatliko. Pati vietovė nėra labai apstatyta miesto namais. Iš galėjusių būti spindulinių kelių yra išlikęs tik Šiaulių–Rygos plentas.

Pabaigai galima tik pasvajoti, kad ateities kartos atkurs Saulės žiedo pilių gynybinę sistemą, atstatys sunykusias medines pilies, o patys šiauličiai skaisčioje mėnesienoje gėrėsis atsivėrusia nuostabią panorama, kai žibės ant visų pilių bokštų degantys signaliniai laužai.

Šiaulių miesto savivalda: nuo okupacijos iki okupacijos

Nuotraukos iš Šiaulių „Aušros“ muziejaus ir Lietuvos centrinio valstybės archyvo
P. 28–29. Karo sunaikinti Šiauliai 1915–1918 m.

Šiaulių miesto savivalda, įkurta 1791 m. lapkričio 9 d., dar LDK laikais, gavus Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Stanislovo Augusto privilegiją. Nors miesto savivaldai jau daugiau kaip 200 metų, tačiau tik maždaug penktadalis šio laiko tenka tautinės Lietuvos valstybės – Lietuvos Respublikos – etapui, kai miesto šeimnininkai buvo lietuviai ir kiti Lietuvos Respublikos piliečiai.

1791 m. įkurta Šiaulių miesto savivalda, kurios teisinį pagrindą sudarė vadinamosios Magdeburgo teisės (šios teisės Lietuvoje suteiktos pirmiausia Vilniui, dar 1387 m.) gyvavo vos 4 metus, iki Abiejų Tautų (Lietuvos ir Lenkijos) Respublikos žlugimo. 1795 rudenį Lietuvai praradus valstybingumą, jos teritorijos didžiąją dalį okupavus ir prijungus prie Rusijos imperijos, Šiaulių miesto savivalda nebuvo panaikinta, tačiau labai apkarpyta carų laikais gyvavo daugiau kaip šimtmetį, iki 1915 m. pavasario. Vokiečių okupacijos sąlygomis, Pirmojo pasaulinio karo metu, miesto savivalda neveikė, o 1918 m. rudenį šiauliečiai savarankiškai sudarė savivaldos institucijas, kurios, po trumpos pertraukos 1919 m. pradžioje ir 1919 m. pabaigoje, veikė iki pirmosios sovietinės okupacijos 1940 vasarą. Nacių okupacijos laikais (1941–1944 m.) miesto savivaldos nebuvo, nors leista veikti kai kurioms jos institucijoms.

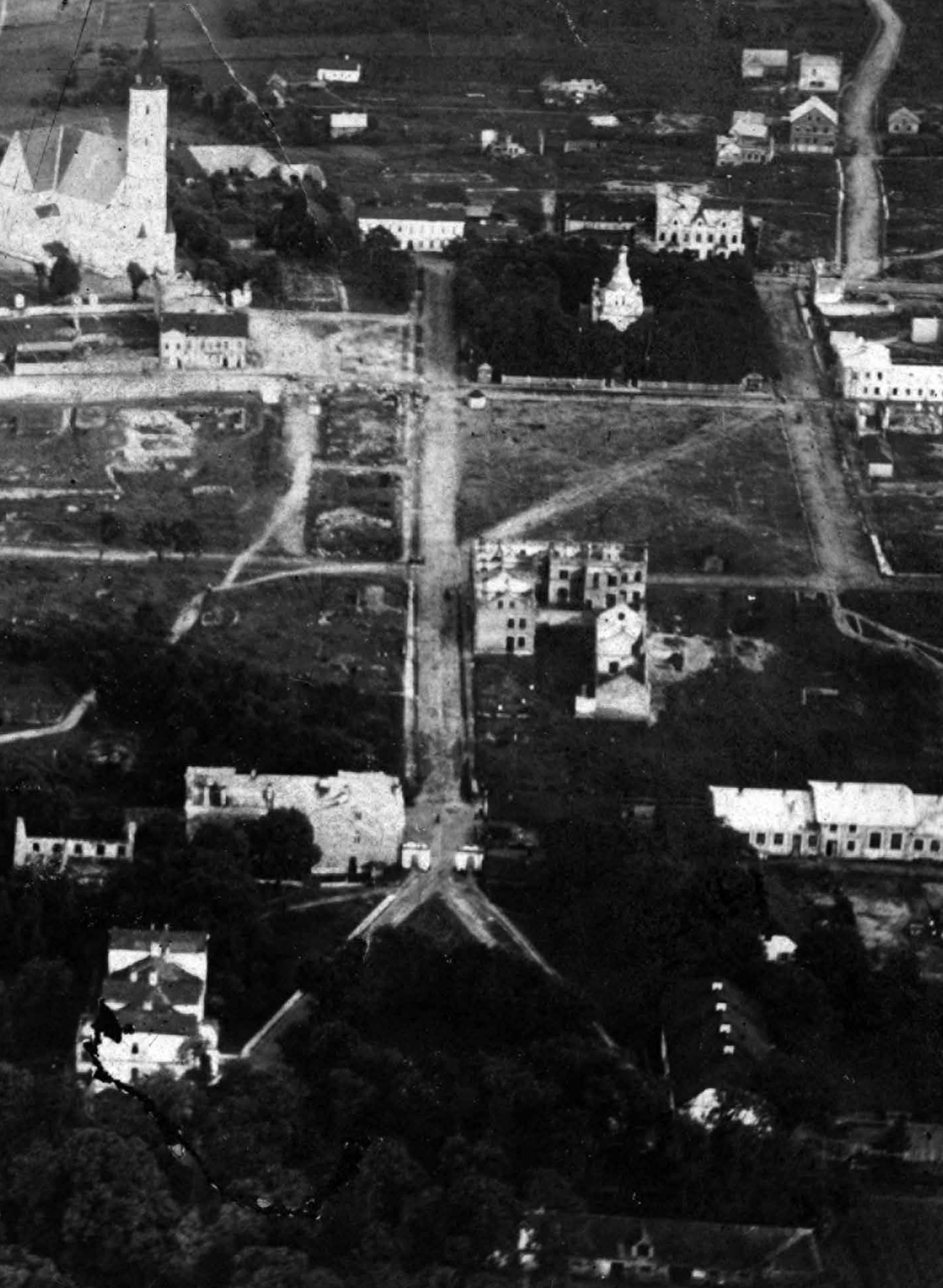
Šiaulių miesto savivaldos, kaip ir Šiaulių miesto, istorija labai įdomi, prieštaringa, turtinga įsimintinais įvykiais ir iškiliais žmonėmis.

Čia bus kalbama apie Šiaulių miesto savivaldą praėjusio amžiaus pirmojoje pusėje, kai baigiantis carų laikams ir Pirmojo pasaulinio karo metu palaipsniui radosi prielaidos susikurti lietuviškai miesto valdžiai, apie jos susidarymą ir gyvavimą Nepriklausomos Lietuvos, arba Pirmosios Lietuvos Respublikos, laikotarpiu, taip pat tos valdžios sunaikinimą 1940 m. pabaigoje.

Savivalda carų laikotarpio pabaigoje. Pirmasis miesto burmistras – susipratęs lietuvis

Nuo XIX a. vidurio Šiaulių miestas, kuris buvo ir Šiaulių apskrities centras, pradėjo sparčiai augti. Ypač didelės reikšmės miesto augimui ir gyventojų skaičiaus didėjimui turėjo baudžiavos panaikinimas 1861 m., Rygos–Tauragės plento, ėjusio per Šiaulius, nutiesimas 1836–1858 m. ir geležinkelio linijos Liepoja–Romnų, ėjusios pro Šiaulius, nutiesimas 1871 m. Nutiesus Rygos–Tauragės plentą, susiformavo viena iš dviejų pagrindinių miesto gatvių, dabar vadinama Tilžės gatve, simboliškai padalijusi miestą į „žemaitiškąją“ ir „aukštaitiškąją“ dalis, ir miesto turgavietės, iki 1938 m. veikusios dabartinės Prisikėlimo aikštės vietoje, teritorija. Plento ir







Šiaulių miesto savivaldybės tarnautojai. Priekyje sėdi iš kairės: E. Girdvainytė, Z. Abramavičiūtė, E. Sutkevičienė, M. Bojašanskienė. Antroje eilėje sėdi iš kairės: K. Reisonas, J. Šalkauskis, B. Abramavičius, K. Ubeika, S. Petuchauskas, ?, M. Garliauskis. Stovi iš kairės: E. Balčiauskaitė, ?, I. Žilinskas, ?, ?, V. Masionis?, ?, ?, V. Valancevičius, ?. Apie 1922–1925 m.

geležinkelio linijų Šiauliai buvo sujungti su Ryga, tuometine Rusijos sostine Sankt Peterburgu, kai kuriais dabartinės Baltarusijos ir Ukrainos miestais.

1897 m. pirmojo Rusijos imperijos gyventojų surašymo duomenimis Šiauliuose gyveno per 16 tūkstančių žmonių¹. Šiauliai tuomet buvo daugiau žydiškas, negu lietuviškas miestas, nes žydai, įsikūrę Šiauliuose tik XVII a. antrojoje pusėje, jau sudarė 43,1 proc., o lietuviai tik 27,8 proc.² visų miesto gyventojų. XX a. pradžioje, 1909 m., lietuvių dalis dar sumažėjo – iki 24,2 proc., o žydų išaugo iki 56,4 proc.³ Kitais duomenimis žydų dalis miesto gyventojų tarpe galėjo būti dar didesnė – 1902 m. – 58 proc.⁴ Žydai iš apskrities miestelių masiškai traukė į Šiaulius, kur rasdavo darbo daugiausia stambiose žydų kapitalo valdomose įmonėse, susikūrusiose XIX a. pabaigoje. Carų laikais dėl valdžios vykdomos politikos mieste nuolat didėjo rusų tautybės žmonių. 1909 m. rusai sudarė jau 14,7 proc. visų miesto gyventojų⁵. Be to, Šiauliuose gyveno lenkų, baltarusių, vokiečių ir kitų tautybių žmonių, tačiau jų skaičius, atskirai paėmus, nesiekė net procento visų miesto gyventojų. Mieste buvo

kalbama daugiausia idiš, lietuvių ir rusų kalbomis. Rusų kalba buvo oficiali kalba, kuri vartota valstybės ir savivaldos institucijose, viešuosiuose renginiuose.

Po 1863–1864 m. sukilimo Lietuvoje buvo įvesta rusiška miestų valdymo sistema: miestuose, turėjusiuose savivaldą, miestų ūkiui tvarkyti įkurtos dūmos, kurių nariai iš pradžių buvo skiriami, o vėliau renkami. Dūmos veiklos kadencija – 4 metai. Dūmos vykdomoji institucija – valdyba. Dūmos ir valdybos veiklai vadovavo tas pats pareigūnas, kuris buvo vadinamas miesto galva (burmistru). Burmistras turėjo pavaduotoją. Dūmos išrinktą burmistrą tvirtindavo gubernatorius, kuris kontroliavo tiek miesto valdžios vadovo, tiek ir dūmos veiklą. Žydai atskirai nuo krikščionių rinko savo atstovus į miesto dūmą, žydų tautybės dūmos nariai pagal Rusijos įstatymus užimti burmistro pareigų negalėjo.

1892 m. valdant carui Aleksandrui III, istorikų laikomu reakcingu⁶, buvo priimti nauji miestų valdymo nuostatai⁷, kurie dar labiau apribojo ir taip jau nedideles Šiaulių miesto savivaldos teises, savivaldybės tarybos (miesto dūmos) rinkėjų ratą. 1906 m. miesto dūmos rinkimų teisę Šiauliuose

¹ *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*, Šiauliai, 1991, p. 86.

² *Ten pat*, p. 207.

³ *Ten pat*.

⁴ *Шяуляй, электронная еврейская энциклопедия*, www.eleven.co.il/article/14954.

⁵ *Šiaulių miesto istorija, (iki 1940 m.)*, p. 207.

⁶ Caras Aleksandras 1873 m. buvo apsistojęs Šiauliuose.

⁷ *Городское положение 11 июня 1892 г.*, www.hist.msu.ru/ER/Text/grd1892htm.



Aušros alėja Šiauliuose 1925 m.

turėjo mažiau negu 400 asmenų⁸ (apie 2,8%) visų miesto gyventojų⁹. Iš jų 221 buvo žydų tautybės šiauliečiai¹⁰. Miesto dūmos rinkėjais galėjo būti tik Rusijos piliečiai, valdę ne mažiau kaip 1 000 rb. vertės nekilnojamąjį turtą ir I bei II gildijos pirkliai¹¹. Be to, rinkimų teisę turėjo ir juridiniai asmenys: draugijos, kompanijos, bendrovės.

Pagal naujuosius nuostatus 1895 m. buvo išrinkta 29 narių Šiaulių miesto dūma ir miesto valdyba. XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje miesto dūmos nariais daugiausia buvo bajorai dvarininkai, po jų ėjo miestiečiai. Miesto burmistras tapdavo daugiausia bajorų kilmės šiauliečiai. Nors iš miesto vadovų sąrašo, kurį pateikė buvęs miesto burmistras (1925–1931 m.) Jackus Sondeckis¹², matyti, kad daugumos jų pavardės lietuviškos, tačiau žinant, kad stambioji bajorija buvo nutautėjusi, vargu ar galima abejojti dėl jų nelietuviškumo. Situacija iš esmės pasikeitė tik 1905 m., kai miesto burmistru buvo išrinktas¹³ Julijonas Mykolas¹⁴ Šalkauskis.

J. Šalkauskis (1849–1933) buvo lietuvis ir pagal kilmę, ir pagal savimonę. Jis gimė Joniškėje karališkųjų (laisvųjų) valstiečių šeimoje, mokėsi Šiaulių ir Mintaujos (dabar Jelgava) gimnazijose, baigė Sankt Peterburgo karo medicinos akademiją. 1882 m. Šalkauskis vedė 13 metų už save jaunesnę Barborą Goštautaitę, kilusią iš žymios Lietuvos didikų giminės. 1891 m. J. M. Šalkauskis persikėlė į Šiaulius ir netrukus pradėjo savo kaip savivaldybininko, o vėliau ir visuomenės veikėjo, veiklą. Jis pasižymėjo kaip paprastas, darbštus, kuklus, organizacinių sugebėjimų turintis, didelės atsakomybės, gerai išsilavinęs žmogus ir darbuotojas. Keletą metų iki tapimo Šiaulių miesto vadovu jis dirbo burmistro Osvaldo Rimgailos patarėju¹⁵. Matyt, tada buvo pastebėtos jo gerosios savybės ir sugebėjimai. J. M. Šalkauskis vadovavo miesto valdžiai itin dinamišku ir įtemptu laikotarpiu (1905–1915 m.), kai Rusija, sukrėsta 1905–1907 m. revoliucijos, pradėjo palaipsniui modernėti, o miestas itin sparčiai augo. Jo vadovaujamai dūmai ir valdybai teko spręsti sudėtingas ekonomines ir socialines problemas. Ypač sunku buvo dirbti per revoliucijos įkarštį 1905 m. pabaigoje.

⁸ Paskaičiuota autoriaus remiantis miesto gyventojų skaičiaus ir Šiaulių miesto istorijos (iki 1940 m.) duomenimis.

⁹ *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*, p. 89.

¹⁰ *Ten pat.*

¹¹ *Городское положение, статья 24.*

¹² Sireika J., *Burmistras Jackus Sondeckis, Gyvenimas Lietuvoje, Šiauliai*, 1993, p. 68.

¹³ *Ten pat.*

¹⁴ Istoriografijoje nurodomas tik vienas Šalkauskio vardas – Julijonas, tačiau Šalkauskių genealogijoje randame ir

antrąjį – Mykolas, www.Geni.com/people/Julijonas-Salkauskis/6000000015564753260.

¹⁵ Šiauliai prisimins burmistrą J. Šalkauskį ir jo šeimą, *Lietuvos rytas*, 2009-10-21.

Siaulių Miestas



M. Moškauskas.



J. Bajonas.



L. Sakalauskas.



K. Urbonaitis.



J. Varnauskas.



J. S. Bur



M. Krinkėnis.



S. Galvadiškis



K. Ubeikos.



K. Kazlauskas.



K. Verpim



J. Skėtenis.



B. Stankus.



J. Naujalis Vald. narys



C. Volpe.



B. K.



J. Dambinskis



M. Adomaitis.



J. Sakalauskas.



J. Kumpikevičius.



L. Slaboševičius.



J. D.



Fot. B. Abramavičius Siauliai.



Taryba 1925-7



A. Vondėckis
ministras.



L. Čepulė.



J. Urbietis.



P. Čeponis.



Z. Jasvoinas.



S. Rabinavičius.



A. Melauskis.
pirmininkas.



B. Kordulnas Vice pirmininkas.



J. Petkėuskas Vald. narys



A. Glinskis



M. Linbauskas.



A. Chanauskas.



B. Abramavičius



J. Balakas.



V. Bielskis.



B. Buškus.



A. Margela.



S. Žukauskas.



A. Stankunas.



L. Lemežis.



P. Šemiotas.



J. Levinas.





Aloyzas Petkevičius, burmistras 1873–1876 m.



Boleslovas Savickis, burmistras 1882–1890 m.

Peliksas Bugailiškis, savo atsiminimuose apibūdinęs žymesnius Šiaulių veikėjus, pabrėžia J. M. Šalkauskio lietuviškumą: „<...>skaitlinga ir darni miesto galvos Julijono Šalkauskio šeima, lenkiškai auginta¹⁶, bet lietuviškai pražydusi pilnaviduriu žiedu, davusi du profesorius: filosofijos – Stasį ir teisės – Kazį, du inžinierius, dvi bibliotekinininkes, vieną dantų gydytoją“¹⁷.

J. M. Šalkauskio kaip burmistro, miesto Dūmos ir valdybos veiklą nutraukė Pirmasis pasaulinis karas. 1915 m. balandžio mėnesį vokiečių kariuomenei staiga priartėjus prie Šiaulių, dalis miesto valdybos narių ir burmistras balandžio 17 d.¹⁸ pasitraukė į Rusiją. Dėl skubėjimo nebuvo evakuota dalis miesto archyvo, kasos ir įvairių dokumentų. Palikusi miestą rusų kariuomenė jį apšaudė. Nuo užsidegusio šieno kilus gaisrui, užsidegė ir kai kurie namai. Sudegė 800 namų, tarp jų ir miesto valdyba su visa kanceliarija bei archyvu¹⁹.

Taip Šiauliuose baigėsi miesto savivalda carų laikais, kuri apėmė tik labai mažą dalį miesto gyventojų, daugiausia kilmingus ir turtingus mies-

tiečius, buvo diskriminacinė daugumos šiauliečių, ypač žydų, atžvilgiu.

Lietuviškos miesto savivaldos susikūrimas, savivaldos institucijų veiklos pradžia

Vokiečių kariuomenei užėmus degantį miestą, buvo gesinami masiniai gaisrai. Prasidėjo plėšimai, kuriuose dalyvavo ir vokiečių kareiviai, ir dalis vietinių gyventojų. Nesant miesto valdžios, iniciatyvos ginti nuosavybę ir piliečių saugumą ėmėsi kai kurie aktyvūs šiauliečiai, kurių pavardės, deja, nežinomos. Neabejotina, kad tai būtų įtakingų, visuomeniškai aktyvių ir, matyt, pasiturinčių ar net turtingų miestiečių. Tarp jų galėjo būti buvusių miesto dūmos, valdybos narių, pramonininkų, pirklių ir pan. Trečią dieną po miesto užėmimo buvo sudarytas 8 narių Piliečių komitetas (4 krikščionys, 4 žydai)²⁰. Aišku, kad šis Komitetas galėjo atsirasti tik susitarus miesto krikščionims su žydais, veikiant kartu, sutartinai. Piliečių komitetas tuoj pat pasiuntė delegaciją pas miesto karo komendantą, prašydamas sustabdyti plėšikavimus. Komendantas reagavo nedelsdamas. Tą pačią dieną jis išleido įsakymą, reikalaujamas plėšikavimus nutraukti ir grasindamas griežtomis bausmėmis privatinės nuosavybės pasisavintojams. Paviešinus įsakymą ir

¹⁶ Iš pradžių šeimoje buvo kalbama lenkiškai.

¹⁷ Bugailiškis P., *Gyvenimo vieškeliais*, Šiauliai, 1994, p. 191–192.

¹⁸ Senu stiliumi. Pagal naująjį stilių – balandžio 30 d.

¹⁹ Хаеш А., *В прифронтовой Лутве 1915 года*, [www.berkovich_zametki.com/starina/Nomer 10/Haesh1.htm](http://www.berkovich_zametki.com/starina/Nomer%2010/Haesh1.htm).

²⁰ *Ten pat.*



Osvaldas Rimgaila, burmistras 1890–1905 m.



Julijonas Šalkauskis, burmistras 1905–1915 m.

suėmus keletą plėšikų plėšikavimai greitai liovėsi. Piliečių komitetas buvo miesto savivaldos, kad ir laikinos, užuomazga, kuri esant palankioms sąlygoms tikriausiai būtų galėjusi sėkmingai veikti iki tikros savivaldos susiformavimo. Tačiau okupacinei valdžiai piliečių savivaldos nereikėjo. Šiauliuose miesto burmistru iš pradžių buvo paskirtas haup-tmanas L. Prechtas, vėliau L. Prechtą pakeitė leitenantas A. Morsbachas, o pastarąjį – leitenantas Heineas²¹. Burmistru vokiečiui talkino 6 tarėjai, miesto gyventojai, penkių tarėjų pavardės žinomos – tai kun. J. Galdikas, Mejeravičius, Birgeris, A. Zaborskis, V. Vaitkus²². Šie pareigūnai iš dalies atliko miesto valdybos funkcijas: rūpinosi atstatymu tų sugriautų pastatų, kurie buvo reikalingi okupantams, mokesčiais ir rekvizicijomis. Suprantama, kad su savivalda burmistras ir jo tarėjai nieko bendra neturėjo, vokiečių okupacijos metu Šiauliai gyveno be savivaldos, o jų gyventojai negalėjo naudotis jokiomis politinėmis teisėmis.

Situacija pradėjo keistis iš esmės 1918 m. pabaigoje, kai Vokietija pralaimėjo karą. Dar prieš kapituliaciją, 1918 m. spalio mėnesį, Vokietijos vyriausybė pripažino tautų apsisprendimo teisę ir atsisakiusi planą Lietuvą prisijungti, leido Lietuvos

Valstybės Tarybai priimti šalies konstituciją, sudaryti vyriausybę. Pirmoji vyriausybė, vadovaujama prof. Augustino Voldemaro, netrukus buvo sudaryta ir lapkričio 11 d. patvirtinta Lietuvos Valstybės Tarybos prezidiumo. Pirmaeilės reikšmės klausimas, kurį turėjo spręsti pirmoji vyriausybė, buvo lietuviškos vietos valdžios sukūrimas, Lietuvos piliečių saugumo užtikrinimas ir atramos įgijimas vietose. Tačiau pati to padaryti silpna Lietuvos valdžia negalėjo, todėl nutarta kreiptis į žmones. 1918 m. lapkričio 11 d. Lietuvos Valstybės Taryba ir vyriausybė priėmė atsišaukimą „Lietuvos piliečiai!“, kuriuo paragino kaimiškųjų vietovių gyventojus nedelsiant organizuotis ir kurti savivaldą: „negaišdami nei dienos, kiekvienoje parapijoje susirinkite visi vyresnieji, be kalbos ir tikybos skirtumo, ir išrinkite Parapijos komitetą iš penkių ar septynių žmonių. Išrinktasis komitetas turi tuoj paimti į savo rankas tvarkyti apylinkės gyvenimą <...>. Komitetas tegu susižino su kaimynų Parapijų komitetais ir bendrai teįsteigia apskričių (kreisų) komitetus. Šitie teįmezga nuolatinį ryšius su Lietuvos vyriausybe“²³. Žinią apie Lietuvos centro valdžios raginimą įvairiais būdais paskleidus šalyje, žmonės kaimo vietovėse ir miesteliuose pradėjo kurti savivaldą. Savivaldos institucijos

²¹ Sireika J., *Burmistras Jackus Sondeckis, Gyvenimas Lietuvoje*, p. 68.

²² *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*, p. 122.

²³ Lietuvos piliečiai!, *Lietuvos aidas*, 1918-11-13.



Kazimieras Venclauskis, pirmasis miesto burmistras vokiečiams, o vėliau – rusams išėjus 1919 m.



Antanas Mikševičius, burmistras 1920–1922 m.

paprastai buvo vadinamos parapijų, valsčių komitetais. Lietuvos valdžia, kuri tuomet veikė vokiečių okupacijos sąlygomis, kurti savivaldos miestuose, kur „knibždėjo daugybė revoliucingai nusiteikusių radikalų“²⁴, neskubėjo, norėjo palaukti, kol pati sustiprės ir padėtis ten stabilizuosis. Tik praėjus daugiau kaip mėnesiui 1918 m. gruodžio 17 d. vidaus reikalų ministras Vladas Stašinskas išleido aplinkraštį Nr. 1 „Dėlei savivaldybių Lietuvoje“²⁵, kuriame jau kalbama ir apie miestų savivaldą. Miestams, turintiems 10 tūkst. gyventojų ir daugiau, leista naudotis carinės Rusijos 1892 m. „Miesto valdymo nuostatais“, išskyrus miesto tarybų rinkimų tvarką, kuri buvo nedemokratiška. Pagal aplinkraščio reikalavimus miestų tarybos turėjo būti renkamos demokratiškai, naudojant proporcinę rinkimų sistemą²⁶.

Šiauliuose, kaip ir visoje šalyje, 1918 m. lapkričio antrojoje pusėje politinė, ekonominė, piliečių ir jų nuosavybės saugumo situacija sparčiai blogėjo. Okupantai vokiečiai rengėsi išsikraustyti ir palikti

Lietuvą, bolševikai ruošėsi vokiečių paliktą Lietuvą užgrobti. Karo metu sugriauta apie 2/3 miesto namų, gyventojų sumažėjo apie 4 kartus, likusieji mieste kentė įvairius sunkumus. Paaiškėjus, kad vokiečių okupacija baigiasi, reikėjo kurti savo miesto valdžią. Tuomet visuomeninis miesto gyvenimas suaktyvėjo, miesto visuomenė suskilo į atskiras politines sroves, o veiklesnieji tų srovių atstovai aktyviai diskutavo aktualiais klausimais, įskaitant ir savivaldą. Kairieji, socialdemokratai ir liaudininkai, rinkdavosi diskusijoms grafų Zubovų rūmuose (dabar ŠU Menų fakultetas), buvusio Piliečių klubo patalpose, o dešinieji – Šv. Juozapo draugijos Šiaulių skyriaus patalpose, buvusioje Dvaro gatvėje. Prieita prie nuomonės, kad reikia organizuoti savivaldą. Iš pradžių miesto savivaldybę norėta sudaryti mieste veikiančių partijų ir politinių srovių susitarimo pagrindu, o vėliau – susitarus draugijų valdyboms. Abu bandymai buvo nesėkmingi dėl tarpusavio nesutarimų tarp kairiųjų ir dešiniųjų politikų. Tačiau toliau delsti miesto valdžios sudarymo klausimu nebebuvo įmanoma, nes padėtis katastrofiškai blogėjo. Dėl maisto produktų trūkumo lapkričio 20 d. kai kurie miestiečiai netgi atiminėjo iš valstiečių į Šiaulius parduoti vežamus kiaušinius ir sviestą²⁷. Prieš tai, lapkričio viduryje, buvęs miesto burmistras

²⁴ Sireika J., Lietuvos valdžios 1918 m. lapkričio 11 d. atsišaukimas „Lietuvos piliečiai!“ ir vietos savivaldybių kūrimosi pradžia, *Istorija*, 1998, t. 37, p. 34.

²⁵ Vidaus reikalų ministro cirkuliaras Nr. 1. „Dėlei savivaldybių Lietuvoje“, *Iš vietos savivaldos istorijos Lietuvoje. 1918–1919 m. dokumentai*, sudaryt. A. Morkūnaitė-Lazauskienė, Šiauliai, 2010, p. 29.

²⁶ *Ten pat.*

²⁷ *Lietuvos aidas*, 1918-12-11.



Šiaulių miesto valdyba 1921–1924 m., iš kairės: Aleksandras Šerkšnys, burmistras Kazimieras Ubeika, Samuelis Petuchauskas, Vaišvila

J. M. Šalkauskis ėmėsi iniciatyvos miesto valdžiai suformuoti, sukviėtė suinteresuotus šiauliečius į šv. Juozapo draugijos salę Dvaro gatvėje. Iš pradžių susirinkime dalyvavo tik dešinieji politikai, klausimo dėl savivaldos svarstymai vyko ramiai. Tačiau apie šv. Juozapo draugijos patalpose prasidėjusį susirinkimą sužinoję kairieji nedelsiant atvyko ten ir labai aktyviai jame reiškėsi, reikalavo kuo greičiau sudaryti miesto valdžią. Susirinkimas virto mitingu, kuriame dalyvavo apie 300 šiauliečių, daugiausia kairiųjų pažiūrų ar kairiuosius palaikančių žmonių. Po aštrių diskusijų tarp kairiųjų ir dešiniųjų daugelis dešiniųjų pažiūrų šiauliečių, įskaitant „kunigus, susirinkimo sumanytojus“²⁸, išėjo iš salės. Susirinkime buvo nutarta, kad „<...> savivaldybę reikia kurti ūmai, nieko nelaukiant“²⁹. Kadangi tokiu atveju nebuvo įmanoma gerai pasirengti rinkimams, be to, nebuvo ir savivaldos įstatymo, nutarta išrinkti tik laikinąją miesto tarybą vienam mėnesiui. Buvo sudaryta rinkimų komisija iš Šauliuose veikusių partijų³⁰ atstovų. Komisija parengė instrukciją dėl rinkimų organizavimo tvarkos. Tuo dokumentu nustatyta, kad miesto laikinosios tarybos rinkimai turi būti visuotiniai ir demokratiški: „aktyvią ir pasyvią

rinkimų teisę turi visi miesto gyventojai, sulaukę 20 metų, neskaitant tautos, lyties ir tikybos“³¹. Kyla klausimas, kuo vadovavosi rinkimų instrukcijos sudarytojai nesant atitinkamo rinkimų įstatymo? Atsakymas paprastas – komisija vadovavosi pirmosios laikinosios Lietuvos Konstitucijos nuostata, kuri skamba taip: „Visi valstybės piliečiai, vis tiek kurios būtų lyties, tautybės, tikybos ir luomo, yra lygūs prieš įstatymus“³². Rinkimus nutarta surengti lapkričio 24 d., o rinkimų apylinkes sudarė Šiaulių miesto rajonai, vokiečių vadinti „becirkais“, o lietuvių – apskritymis. Kadangi miestą kontroliavo vokiečiai, be abejo, buvo gautas jų valdžios leidimas rinkimams rengti. Miesto tarybos rinkimai pagal rinkimų instrukciją vyko gerokai kitaip nei vyksta dabar. Jie prasidėjo lapkričio 24 d. 13 val. rinkėjams susirinkus į „<...> savo apskrities pažymėtąsias vietas“³³. Renkama buvo pagal sąrašus, sudarytus partijų ar rinkėjų grupių. Jeigu rinkimuose buvo laikomasi rinkimų instrukcijos, skaičiuoti balsus galėjo... ir partijų atstovai, ir patys rinkikai! Rinkimuose dalyvavo 1 255 rinkėjai³⁴. Išrinkta 72 narių

²⁸ *Darbo balsas*, 1918-11-29.

²⁹ *Ten pat*.

³⁰ Tuo metu Šiauliuose veikė socialdemokratai, krikdemai, santariečiai, pažangiečiai, socialistai liaudininkai ir bolševikai.

³¹ Šiaulių miesto savivaldybės rinkimų dokumentai, *Lietuvos mokslų akademijos biblioteka (toliau LMAB)*, f. 76, b. 1, l. 1.

³² *Lietuvos valstybės konstitucijos*, Vilnius, 1989, p. 7.

³³ Šiaulių miesto savivaldybės rinkimų instrukcija (1918 XI), *Iš vietos savivaldos istorijos Lietuvoje. 1918–1920 m. dokumentai*, p. 192.

³⁴ Tuo metu Šiauliuose galėjo būti apie 5–6 tūkst. gyventojų.



Šiaulių burmistras Jackus Sondeckis savo kabinete 1930 m.

laikinoji miesto taryba iš lietuvių, žydų ir rusų bendruomenių atstovų; kitą dieną sudaryta miesto valdyba, kurios pirmininku (burmistru) tapo labai aktyvus, energingas ir ryžtingas visuomenininkas socialdemokratas Kazimieras Venclauskis, jo pavaduotoju – Mejeravičius, sekretoriais – P. Bugailiškis ir K. Šalkauskis, nariais – P. Avižonis, D. Zubovas, Rubinšteinas, Stanelis ir M. Šamboris³⁵.

Lietuvos savivaldybių istorijos Pirmosios Lietuvos Respublikos laikais tyrinėtoja Aistė Morkūnaitė-Lazauskienė savo monografijoje³⁶ išanalizavo ir įvertino laikinosios miesto tarybos rinkimus, parodė jų organizavimo trūkumus, savitumą. Istorikė teigia, jog „... > J. Sireika savo darbuose tikina, kad ir šiame mieste 1918 m. rinkimai vyko naudojant proporcinę rinkimų sistemą <...>“. Aš rašiau tik apie rinkimų komisijos priimtos rinkimų organizavimo instrukcijos nuostatą („nutarta balsuoti <...> naudojant proporcinę rinkimų sistemą“)³⁷, o ne apie pačių rinkimų organizavimą. Nors A. Morkūnaitė-Lazauskienė abejoja šių rinkimų demokratiškumu, vargu ar galima būtų teigti kitaip turint omenyje, kad jie organizuoti remiantis demo-

kratijos principais. Šiaulių miesto tarybos rinkimus laiko demokratiškais ir istorikas R. Miknys³⁸.

Šiaulių miesto tarybos rinkimai, nepaisant A. Morkūnaitės-Lazauskienės atskleistų trūkumų, buvo iš esmės demokratiški. Labai svarbu, kad šiauliečiai pirmieji Lietuvoje miesto tarybą išrinko, o ne sudarė kitais būdais, kaip tuomet buvo daroma kai kuriuose miesteliuose ir nedideliuose miestuose.

Šiaulių miesto lietuviška valdžia pradėjo perimėti iš okupacinės vokiečių valdžios valdymo funkcijas ir turtą, bandė spręsti aštriausias ekonomines ir socialines problemas, ginti šiauliečių interesus. Tačiau jai teko dirbti labai trumpai, tik apie mėnesį, nes 1918 m. gruodžio pabaigoje mieste trumpam įsigalėjo bolševikai, 1919 m. sausio 1 d. Liaudies namuose³⁹ buvo paskelbta tarybų valdžia. Ji išsilaikė iki 1919 m. kovo 11 d., kai vokiečių kariuomenė grįžo ir atsiėmė Šiaulius. Į miestą atžygiavo ir Lietuvos kariuomenės 2-ojo pėstininkų pulko kuopa. Tuomet savivaldybė atnaujino savo veiklą.

Lietuviškai savivaldybei labai trukdė vokiečiai, kurie nuolat savivaliavo ir kartais netgi terorizavo miesto gyventojus, nors Šiauliuose veikė ir lietuvių komendantūra. 1919 m. kovo 14 d., neteisingai apkaltinus svetimo turto pasisavinimu, turgavietės

³⁵ Šiaulių miesto savivaldybės rinkimų dokumentai, *LMAB*, f. 76, b. 1, l. 10.

³⁶ Morkūnaitė-Lazauskienė A., *Lietuvos Respublikos savivaldybių raida 1918–1920 m.*, Šiauliai, 2007.

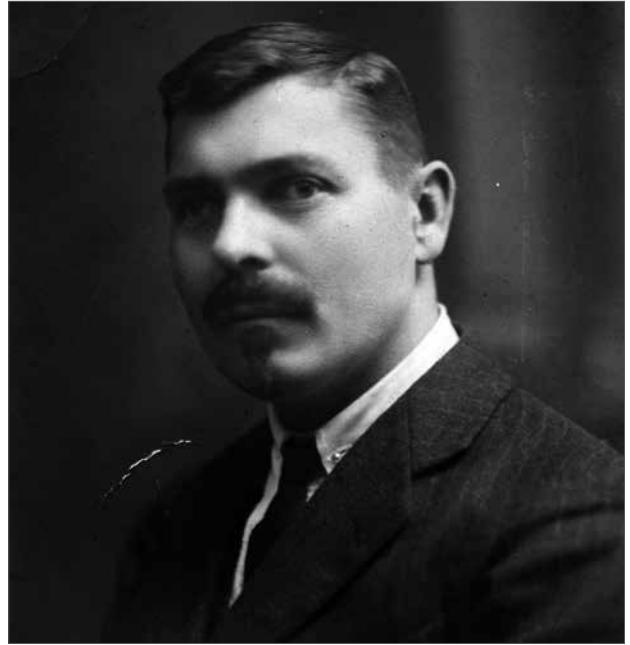
³⁷ Sireika J., *Lietuvos savivaldybės ir savivaldybininkai 1918–1931*, Šiauliai, 1989, p. 21–22.

³⁸ Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.), p. 125.

³⁹ Liaudies namais vadintas pastatas dabar yra miesto savivaldybės pastato dalis.



Juozas Valančius, burmistras 1931–1938 m.



*Teisininkas, kraštotyrininkas, muziejininkas, politinis veikėjas
Pelikšas Bugailiškis 1924–1925 m.*

aikštėje buvo sušaudyti trys šiauliečiai, birželio mėnesį, iš 20 į 21 dieną, vokiečiai užpuolė 3-iojo pėstininkų pulko kareivines, jų puolimo metu žuvo 12 lietuvių karių.

Miesto savivalda Nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu

Pirmojo pasaulinio karo metu Šiaulių miesto gyventojų skaičius sumažėjo kelis kartus, iš esmės pasikeitė miesto gyventojų tautinė sudėtis. Dauguma rusų, ypač susijusių su valdžios politikos vykdymu, pasitraukė į Rusiją 1915 m. balandžio mėnesį. Šiaulių žydų atvejis buvo kitoks. Kaip ir kiti žydai, Rusijos carų pavaldiniai, jie karo metu buvo stipriai diskriminuojami, valdžia žydais nepasitikėjo, jų atžvilgiu vykdė antisemitinę politiką. Antisemitizmas ypač sustiprėjo po vadinamojo Kužių incidento⁴⁰, kuris tapo pretekstu Rusijos kariuomenės vadui didžiajam kunigaikščiui Nikolajui 1915 m. gegužės 5 d. priimti sprendimą dėl visų Lietuvos žydų, gyvenusių Kauno gubernijoje,

pafrontės zonoje, priverstinio iškeldinimo⁴¹. Įsakas buvo įvykdytas iš dalies. Šiauliai pateko į šią zoną ir visi žydai turėjo būti iškeldinti, tačiau to nespėta padaryti dėl staigaus vokiečių kariuomenės puolimo 1915 m. balandžio mėnesį⁴². Visgi daug Šiaulių žydų pasitraukė ar buvo priversti pasitraukti iš miesto. Be to, karui pasibaigus daug žydų emigravo iš Lietuvos, įskaitant ir Šiaulius. 1923 m. surašymo duomenimis žydai Šiauliuose tesudarė tik 25%, o lietuviai jau 70,4% visų miesto gyventojų⁴³. Tokiu būdu Šiauliai atlietuvėjo.

Kadangi 1918 m. pabaigoje išrinkta miesto taryba ir valdyba buvo laikinos, be to, išrinktos nesiremiant kokiais nors Lietuvos Respublikos įstatymais, o jų veiklą nutraukė bolševikai, teko organizuoti naujus miesto tarybos rinkimus. Nuolatinė miesto taryba, kurią sudarė 60 narių (51 lietuvis ir 9 žydai), išrinkta 1919 m. balandžio 13 d., naudojant proporcinę rinkimų sistemą⁴⁴. Rinkimai vyko jau turint rinkėjų sąrašus, demokratiškai. Miesto taryba išrinko miesto valdybą, o valdyba išrinko nuolatinį burmistrą – K. Venclauską. Taip

⁴⁰ Vykstant karo veiksams tarp rusų ir vokiečių kariuomenių Šiaulių apylinkėse 1915 m. balandžio 28-osios naktį rusų kariuomenės Petigorsko bataliono štabas, dislokuotas Kužiuose, staiga buvo užpultas vokiečių karių. Žuvo bataliono vadas, sudeginta bataliono vėliava. Rusijos valdžia dėl šio incidento apkaltino vietos žydus, kad neva jie suteikė vokiečiams reikalingos informacijos ir buvo paslėpę juos savo namų rūsiuose prieš užpuolant rusus.

⁴¹ Greenbaum M., *The Jews of Lithuania: a history of remarkable community. 1316–1945*, Jerusalem, 1995, p. 212.

⁴² *Шяуляй, Электронная еврейская энциклопедия*, www.eleven.co.il/article/14954.

⁴³ *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*, p. 132.

⁴⁴ Morkūnaitė-Lazauskienė A., *Lietuvos Respublikos savivaldybių raida 1918–1920 m.*, p. 87.



Lietuvos kariams segami Nepriklausomybės medaliai. Šiauliai, 1928 05 15

pat buvo sudarytos tarybos komisijos: Finansų, Ūkio, Piliečių apsaugos, Švietimo, Kovos su girtuoklyste ir kt.⁴⁵

Nepriklausomos Lietuvos, arba Pirmosios Lietuvos Respublikos, laikotarpiu Šiaulių miesto savivaldą reguliavo Savivaldybių įstatymas, priimtas 1919 m. spalio 10 d., Vietos savivaldybės įstatymas, priimtas 1931 m. gegužės 2 d., ir Savivaldybių rinkimų įstatymas, priimtas 1921 m. kovo 11 d. Iš pradžių tiek apskričių, tiek ir miestų, ypač didžiųjų, tuomet vadintų pirmaeiliais, savivalda buvo gana plati ir stiprėjanti iki Savivaldybių įstatymo pakeitimų 1924 m. liepos 24 d., kuriuos įgyvendinus apskričių viršininkai, pavaldūs Vidaus reikalų ministerijai, tapo ir apskričių savivaldybių valdybų pirmininkais⁴⁶. Seimų demokratijos sąlygomis diduma piliečių aktyviai dalyvavo miestų savivaldoje. Tačiau po valstybės perversmo, įvykdyto 1926 m. gruodžio 17 d., į valdžią atėję tautininkai vietos savivaldą vis labiau ribojo ir varžė. Vidaus reikalų ministerija pradėjo kontroliuoti miestų savivaldos institucijų, tarybų ir valdybų veiklą tiek teisėtumo, tiek ir tikslingumo požiūriu⁴⁷. Dar blogiau, kad pagal Vietos savivaldybės įstatymą buvo stipriai apribotas

rinkėjų ratas įvedant turto ir išsilavinimo cenzus. Dėl to 1934 m. vykusiuose Šiaulių miesto tarybos rinkimuose negalėjo dalyvauti net 5 494 rinkėjai iš 10 383⁴⁸. Taigi tūkstančiai neturtingų šiauliečių buvo nušalinti nuo savivaldos. Savivaldai trukdė ir karinė padėtis, platūs apskričių viršininkų įgaliojimai, leidę jiems kištis į savivaldos reikalus. Šiaulių miesto burmistras J. Sondeckis savo prisiminimuose rašė, kad apskrities viršininkas Antanas Pranculis jam visai trukdė: „<...> kaišiojo pagalius kur tik galėjo“⁴⁹. Kai kurie apskričių viršininkai kontroliavo miestų burmistrus neturėdami tam reikalingos kompetencijos. Antai, Šiaulių apskrities viršininkas Mečys Jurgelis buvo baigęs, anot J. Sondeckio, „<...> bene tik 5 klases <...>“⁵⁰, tačiau tai jam netrukdė mokyti, kaip reikia dirbti Halės universitetą baigusi J. Sondeckį.

Pirmosios Lietuvos Respublikos laikais šiauliečiai rinko miesto tarybą 9 kartus, buvo iš viso 7 miesto burmistrai: teisininkas K. Venclauskis (1919 m.), pedagogas Juozas Orlauskis (1919–1920 m.), agronomas Antanas Mikševičius (1920–1922 m.), pedagogas Kazys Ubeika (1922–1925 m.), ekonomistas Jackus Sondeckis (1925–1931 m.),

⁴⁵ Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.), p. 139.

⁴⁶ Sireika J., Lietuvos savivaldybės ir savivaldybininkai 1918–1931 m., p. 87.

⁴⁷ Ten pat, p. 106.

⁴⁸ Ten pat.

⁴⁹ Sireika J., Burmistras Jackus Sondeckis, Gyvenimas Lietuvoje, p. 148.

⁵⁰ Ten pat.



Šiaulių geležinkelio stotis 1925 m.

vaistininkas Juozas Valančius (1931–1938 m.), teisininkas Petras Linkevičius (1938–1940 m.).

1919–1920 m. miesto savivaldybė savo dėmesį sutelkė Šiaulių atstatymui, vėliau jo rekonstravimui, plėtimui, pavertimui europiniu miestu, turinčiu tam reikalingas komunikacijas ir infrastruktūrą. Tarpukariu, ypač kai miestą valdė socialdemokratai (1925–1931 m.), Šiaulių miesto savivaldybė garsėjo Lietuvoje dideliu dėmesiu švietimui ir socialinei apsaugai. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Šiauliai jau buvo tapę ganėtinai moderniu miestu, turinčiu visas tuolaikines komunikacijas ir reikalingą infrastruktūrą. Be abejo, šis pasiekimas buvo ir didelis savivaldos nuopelnas.

Šiaulių miesto savivaldos sunaikinimas

1940 m. birželio 15 d. Raudonajai armijai užėmus Lietuvą, prasidėjo pirmoji sovietinė okupacija. Kremlius, tapęs Lietuvos šeimininku, siekė kuo greičiau sunaikinti Lietuvos valstybės institucijas, taip pat ir vietos savivaldą. Pirmiausia buvo atleisti iš pareigų savivaldybių vadovai – miestų burmistrai, apskričių viršininkai ir valsčių viršaičiai; juos pakeitė lojalūs sovietams pareigūnai. Savo pareigų neteko visi didžiųjų miestų burmistrai, išskyrus Šiaulių miesto burmistrą Petrą Linkevičių⁵¹. Kodėl

P. Linkevičius buvo paliktas eiti savo pareigas, nėra aišku. Galima spėti, kad įtakos tam sprendimui galėjo turėti faktas, kad P. Linkevičius kurį laiką priklausė kairiesiems ir turėjo ryšių su įtakingais LKP veikėjais šiauliečiais ar kilusiais iš Šiaulių. Visgi vėliau sovietinė valdžia ne tik atleido P. Linkevičių iš burmistro pareigų, bet ir norėjo jį suimti. Mat sovietai sužinojo, kad Rusijoje pilietinio karo metu P. Linkevičius vadovavo Sibiro lietuvių batalionui, priešiškam bolševikams. P. Linkevičiui teko slapstytis. Kitas sovietų smūgis vietos savivaldai buvo savivaldybių tarybų paleidimas 1940 m. rugpjūčio 16 d.⁵² Prieš tai, 1940 m. rugpjūčio 6 d., Vidaus reikalų ministerijos savivaldybių departamentas, vykdydamas LKP nurodymus, leido burmistrams be tarybų paties tvarkyti neatidėliotinus reikalus. Kadangi tuo metu Savivaldybių departamentas buvo perduotas naujai įkurtam Komunalinio ūkio komisariatui, tai reiškia, jog burmistras ir miesto savivaldybės skyriai turėjo rūpintis tik ūkinių ir miesto infrastruktūros klausimų sprendimu. Burmistras negalėjo veikti savarankiškai netgi tvarkydamas tuos reikalus, turėjo vykdyti LKP nutarimus ir nurodymus. 1940 m. rugsėjo 28 d. įvykusiame Šiaulių apskrities miestų burmistų ir valsčių viršaičių suvažiavime, kurį kontroliavo LKP, apskri-

⁵¹ Šiaulių miesto vykdomojo komiteto 1940 11 26 posėdžio protokolai, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau LCVA)*, f. R-654, ap. 3, b. 275, l. 13.

⁵² Vidaus reikalų ministerijos Savivaldybių departamento 1940 08 16 raštas, *LCVA*, f. R-110, ap. 1, b. 1, l. 156.

ties viršininko⁵³ buvo aiškiai pasakyta, jog visais klausimais viršaičiai ir burmistrai turi glaudžiai bendradarbiauti su komunistų partija, komjaunimu ir profsąjungomis⁵⁴. Miesto burmistrai praradus savarankiškumą, o tarybos nesant, Šiaulių miesto savivalda faktiškai nustojo egzistuoti.

1940 m. rugpjūčio 25 d. priėmus LTSR Konstituciją⁵⁵ Lietuvos sovietizacija dar paspartėjo. Buvo skubama baigti dar išlikusių buvusios Nepriklausomos Lietuvos valstybės ir vietos savivaldos institucijų griovimą pakeičiant jas sovietinėmis institucijomis. Nors pagal LTSR Konstituciją valsčiuose ir miestuose turėjo būti „<...> darbo žmonių deputatų atstovų Tarybos“⁵⁶, kompartija neskubėjo organizuoti rinkimų bijodama, kad dėl daugumos Lietuvos gyventojų priešiško nusiteikimo sovietinės valdžios atžvilgiu tokie rinkimai gali žlugti. Todėl 1940 m. spalio 17 d. LKP CK biuro posėdyje buvo nuspręsta sudaryti tik laikinus vykdomuosius komitetus. Posėdyje taip pat patvirtinta Vilniaus, Kauno ir Šiaulių miestų, 15 apskričių vykdomųjų komitetų darbuotojų sudėtis⁵⁷. Įgyvendinant šį nutarimą, buvo parengtas LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas dėl vykdomųjų komitetų sudarymo. Prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis įsaką pasirašė; įsakas paskelbtas lapkričio 13 d.⁵⁸ Lapkričio antroje pusėje miestų burmistrai, taigi ir Šiaulių miesto savivaldybės, institucijos buvo likviduotos. Savivaldybes pakeitė sovietiniai vykdomieji komitetai. Tokiu būdu ne tik pati vietos savivalda, bet ir dar kurį laiką gyvavusios kai kurios jos institucijos buvo sunaikintos. Šiauliuose, kaip ir kitur Lietuvoje, suformuota sovietinė valdymo sistema.

1941–1944 m. nacių okupacijos sąlygomis buvo atkurta ir veikė miesto savivaldybė, išskyrus miesto tarybą. Tačiau nacių valdžia griežtai kontroliavo tiek miesto burmistro, tiek ir savivaldybės skyrių veiklą, savivaldybės darbą kreipė jai reikalinga kryptimi.



Miesto vaikų prieglauda 1924 m.

Miesto savivalda nebuvo atkurta, o burmistras ir savivaldybės įstaigos galėjo padaryti ką nors gero saviems tik naciams nežinant ir rizikuodami. Antai, miesto burmistru dirbęs Nepriklausomos Lietuvos laikais J. Sondeckis, naciams valdant vadovavęs Finansų skyriui, padėjo nacių diskriminuojamiems į getą suvarytiems žydams. Mat žydai privalėjo mokėti nuomą už gete naudojamas patalpas, o surinktus pinigus įnešdavo į savivaldybės kasą. J. Sondeckis niekada netikrindavo, ar žydai įneša nustatytą kiekį pinigų. Gyvenimo pabaigoje jis rašė: „Kiek jie mokėjo, tiek buvau patenkintas“⁵⁹. Miesto Sveikatos skyriaus vedėjas dr. Domas Jasaitis parūpindavo gete gyvenantiems žydams vaistų⁶⁰.

1940 m. rudenį sovietų sunaikinta lietuviška miesto savivalda neegzistavo iki pat antrosios sovietinės okupacijos pabaigos, buvo atkurta tik Lietuvai atgavus nepriklausomybę.

⁵³ Šiaulių apskrities viršininkas tuo metu buvo Česlovas Liutikas.

⁵⁴ Buržuazinė vyriausybė savivaldybes paliko be lėšų. *Darbo Lietuva*, 1940-09-28.

⁵⁵ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija. Pagrindinis įstatymas*, Vilnius, 1940.

⁵⁶ *Ten pat*, p. 14.

⁵⁷ LKP CK biuro posėdžio 1940 10 17 nutarimas dėl laikinųjų vykdomųjų komitetų sudarymo, *Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau LYA)*, f. 1771, ap. 1, b. 15, l. 2–3.

⁵⁸ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas dėl sudarymo vietinių valdžios organų LTSR miestuose, valsčiuose, miesteliuose ir apylinkėse. *Tarybų Lietuva*, 1940-11-13.

⁵⁹ Sireika J., *Burmistras Jackus Sondeckis, Gyvenimas Lietuvoje*, p. 198.

⁶⁰ *Ten pat*, p. 196.

Laisvamanių veikla Šiaulių krašte

Laisvamanių, laisvai ir kritiškai mąstančių, buvo visais laikais. Jais buvo tokie žinomi žmonės, kaip filosofas Diogenas Sinopietis, astronomas Galileo Galilėjus, rašytojas ir filosofas Volteras bei daugelis kitų. Viduramžiais laisvamanybei įsigalėti neleido tuo metu klestėjusi Katalikų bažnyčia. Laisvamanybė sugebėjo atsigaivinti tik vėlyvojo Renesanso laikotarpiu, kai suklestėjo humanizmo principai, kuomet religija buvo nustumta į antrą planą ir iškilo mąstantis bei abejojantis žmogus – laisvamanis.

Pirmąkart laisvamanybės (angl. *free-thinking*) terminą pavartojo airių filosofas Viljamas Molinė (William Molyneux) 1697 m. savo laiške anglų filosofui Džonui Lokui (John Locke). Galutinai šį terminą įteisino anglų deistas Entonis Kolinzas (Anthony Collins) savo knygoje „Samprotavimai apie laisvamanybę“, kuri buvo išleista 1713 m.¹ XIX a. Europoje laisvamaniškos idėjos labai išpopuliarėjo. Didelės įtakos turėjo tas faktas, kad būtent tuo metu suklestėjo gamtybos mokslas, pozityvizmas ir materializmas. Taip laisvamaniška pasaulėžiūra tapo organizuotu tarptautiniu judėjimu, o 1880 m. Briuselyje įsteigta ir Pasaulinė laisvamanių sąjunga.

Laisvamaniškos pažiūros Lietuvoje ėmė plisti kaip ir kitose Europos šalyse. XIX a. pabaigoje atsirado pirmoji laisvamaniška spauda lietuvių kalba, ėmė kurtis bendraminčių organizacijos. Pirmosios lietuvių laisvamanių organizacijos susikūrė tarp lietuvių, emigravusių į JAV. Emigrantų laisvamaniškam judėjimui vadovavo Jonas Šliūpas. JAV jis kūrė atskiras lietuvių parapijas, kuriose pradėjo laisvamanišką veiklą. Kartu su buvusiu kunigu Vladislovu Dembskiu, Leonu Eraminu, Andriumi Graičiūnu ir kitais J. Šliūpas iki Pirmojo pasaulinio karo JAV įkūrė net kelias laisvamanių organizacijas: 1895 m. „Spindulio“, 1900 m. Lietuvių laisvamanių susivienijimą Amerikoje, 1910 m. Lietuvių laisvamanių sąjungą, o vėliau, 1918 m., Lietuvių laisvamanių federaciją².

Pirmojoje Lietuvos Respublikoje sparčiai plito laisvamanybės idėjos. Jų įgyvendinimu taip pat rūpinosi J. Šliūpas, kuris 1922 m. Biržuose įkūrė Laisvamanių etinės kultūros draugiją (toliau – LEKD). Skyrius Šiauliuose buvo įkurtas 1924 m. ir čia iki 1930 m. veikė draugijos centrinės valdybos būstinė. 1936 m. Šiauliuose įvyko Lietuvos laisvamanių suvažiavimas.

¹ Lietuvos laisvamanių manifestas, <http://www.anarchija.lt/biblioteka/58-juodrastis-nr-2-2009-balandis/11553-lietuvos-laisvamaniu-manifesta>, [prieiga per internetą, žiūrėta 2013 05 26].

² Laisvamanybės istorija, <http://laisvojimintis.lt/laisvamanybs-istorija/96-laisvamanybe-lietuvoje>, [prieiga per internetą, žiūrėta 2011 10 17].



Būtent Šiaulių krašte prasidėjo aktyvi laisvamanių veikla, todėl yra svarbu ją aptarti regiono mastu. Labai svarbi laisvamanių veikla buvo J. Šliūpo įkurta „Titnago“ spaustuvė, kuri veikia ir šiandien. Daug knygų apie laisvamaniškas pažiūras sklido būtent iš šios spaustuvės. Taip pat buvo kuriamas ir atskiros kapinės, kovojama dėl civilinės metrikacijos. Idėjoms dėl civilinės metrikacijos bei kitų laisvamaniškų planų padėjo skleistis dienraštis „Laisvoji mintis“, kuris skelbė laisvamanių lygias teises, rašė apie laisvamanybės, valstybės ir tikybos santykius, nagrinėjo sąžinės laisvės, dorovės klausimus. Būtent Šiaurės Lietuvoje buvo įsikūrę daugiausiai LEKD skyrių. Galima teigti, jog Šiaulių kraštas buvo svarbus laisvamanių centras.

Remiantis Lietuvos gyventojų ir būsto surašymu, kuris vyko 2011 metais, galima pateikti tokius duomenis: 2001 metais save laisvamaniams priskyrė 239 asmenys, o štai po 10 metų vykusiame surašyme save kaip laisvamanius įvardino jau 382 gyventojai. Žinoma, skaičiai nėra įspūdingi. Tačiau atsižvelgiant į tai, kad 2001 m. Lietuvoje gyveno 3,4 mln., o 2011 m. – kiek daugiau nei 3 mln. gyventojų, matyti šio toks kilimas. Kita vertus, abiejų surašymų duomenimis laisvamanių procentas šalyje neviršijo 0,01%.

Lietuvos laisvamanių etinės kultūros draugijos įkūrimas

Lietuvoje dominavo katalikai, dėl to visose mokyklose buvo privalomos tikybos pamokos. Bažnyčia kontroliavo ir santuokų bei gimimo aktų registraciją. Tokia padėtimi laisvamaniai buvo nepatenkinti. Būtent dėl šių priežasčių ir buvo kuriama LEKD kaip atsvara dominuojančiai Romos Katalikų bažnyčiai Lietuvoje. Kitokių pažiūrų žmonėms LEKD organizacija buvo tarsi išganymas. J. Šliūpas suprato, kad per knygas galima pasiekti tik šviesuomenės sluoksnius³. Todėl jis laisvamanybę skleidė dviem keliais – per knygas, kuriuo pasiekė šviesuomenę, ir per įsteigtą draugiją bei periodiką.⁴

Laisvamanybei skleisti organizacija pavadinta Etinės kultūros draugija (EKD). Pirmas jos skyrius įsteigtas Biržuose apie 1922 m., o antras – 1924 m. Šiauliuose. Draugijos centru netrukus tapo Kaunas, kur įsisteigė keli skyriai. J. Šliūpo ir jo padėjėjų pastangomis draugija vis plėtėsi ir jos skyriai steigėsi miesteliuose, kaimuose. Paties J. Šliūpo liudijimu, draugija 1937 m. turėjo apie 140 skyrių⁵.

Pagrindiniai tikslai nurodyti draugijos įstatuose:

- ³ Jakštas J., *Dr. Jonas Šliūpas*, Šiauliai, 1996, p. 259.
- ⁴ *Ten pat*, p. 260.
- ⁵ *Ten pat*, p. 259–260.



„<...>sujungti į vieną organizaciją žmones, nepripažįstančius religijos ir nutraukusius santykius su bažnyčia; kovoti už laisvamanių teises ir jų išsaugojimą; sukurti mokslu pagrįstą pasaulėžiūrą ir dorovę; skleisti laisvus nuo religinės ideologijos laisvamaniškosios etikos bei humanizmo principus; kovoti dėl civilinės metrikacijos šalyje įgyvendinimo; auklėti visuomenę ir jaunimą laisvamaniškos pasaulėžiūros bei etinės kultūros pagrindais<...>“⁶.

Iš pat pradžių prie J. Šliūpo prisijungė daug aktyvių bendrašygių. Draugija buvo labai domimasi, kadangi kunigai prigąsdindavo žmones pragaru, jei jie klausysią laisvamaniškų paskaitų. Tačiau tai tik dar labiau juos domino. Labai aktyviai buvo važinėjama po visą Lietuvą ir skaitomos paskaitos apie laisvamanybę. Buvo veikama ir kitose srityse. Laisvamaniams labai svarbus buvo jaunimo ugdymas pagal etikos ir morales principus. Siekti šių tikslų buvo organizuojamos sueigos, ekskursijos, spektakliai, literatūros bei meno vakarėliai⁷. Laisvamanių organizacija išsiskyrė ir tuo, kad jų organizuojamos pramogos buvo be alkoholinių gėrimų. Taip norėta parodyti, kad galima linksintis ir neapsvaigus.

Svarbiausias draugijos padalinys buvo Draugijos valdyba. Ją sudarė 4 seniūnai ir 3 kandidatai: pirmininkas, pirmininko pavaduotojas, vicepirmininkas, išdininkas bei sekretorius, kurie visuotinio susirinkimo metu renkami ne mažiau kaip metams⁸.

Laisvamaniai siekė drauge ir praktiškų, apčiuopiamų tikslų. Svarbiausieji buvo du: įsitaisyti įvairiose vietose savas laisvamaniškas kapines ir iškovoti civilinės metrikacijos galimybę šalyje. Kur kas sunkiau vyko kova dėl civilinės metrikacijos⁹. Tai buvo svarbiausieji laisvamanių deklaruojami tikslai, tačiau draugija nebuvo užsidariusi tarp keturių sienų ir veikė gana plačiai.

Lietuvos laisvamanių etinės kultūros draugijos skyrių steigimas ir veikla

Po LEKD įsikūrimo pradėjo steigtis nauji skyriai. Iš pradžių tai vyko ganėtinai vangiai, situacija pasikeitė po 1936 m., kada buvo priimtas draugijų įstatymas. Tuo metu laisvamanybė jau buvo paplitusi. Dėl šios priežasties LEKD skyriai atsidarinėjo visoje Lietuvoje. Štai 1937 m. veikė 68, o 1938 m. – jau 123 LEKD skyriai, kuriems priklausė 2 143 nariai.

Apie tai, kaip reikia įsteigti LEKD skyrių, buvo rašyta viename „Laisvosios Minties“ numeryje:

⁶ Būtėnas J., *Aušrininkas dr. Jonas Šliūpas*, Vilnius, 2004, p. 206.

⁷ Etinės kultūros draugijos įstatai, *Lietuvos Žinios*, 1922-11-05, p. 2.

⁸ *Ten pat.*

⁹ *Ten pat.*

„Draugija turi teisę steigti savo skyrius, jei vietoje atsiranda bent penki asmenys, kurie surašo nutarimą apie skyriaus steigimą. <...> Steigėjų nutarime turi pažymėti savo vardą, tėvo vardą, pavardę, amžių, užsiėmimą, gyvenamąją vietą, pasiskirsčius pareigomis (pirmininkas, jo pavaduotojas, išdininkas, sekretorius). <...> Draugijos nariais gali būti visi piliečiai su savo šeimomis, bet nepilnamečiai, norį savarankiškai įstoti, turi turėti tėvų ar globėjų sutikimą. Įstojamasis mokestis 1 litas, metinis nario – 3 lt.“¹⁰.

Tačiau laisvamaniai susidurdavo ir su kitomis problemomis. Vieni iš svarbiausių trukdžių buvo priešiška nusiteikę katalikų klebonai bei jų pagalbininkai, dažnai pasitaikydavo ir policijos atstovų. Apie tai rašoma viename laiške J. Šliūpui: „Nuo 1932 m. mes norėjome įsteigti Laisvamųjų E. K. Dr-jos skyrių Tryškiuose, bet mums darė įvairias intrigas klebonas, nuovados Viršininkas ir kiti klebono šulai“¹¹. Ta pati situacija matoma jau minėtame J. Šliūpo laiške J. Dresdenui: „Įregistravimas paprastai esti vilkinamas 4–6 savaites, jeigu neraz kokių kliūčių – policija! Mat, dabar – kunigams įsiviešpatavus – labai nenoringai laisvamųjų skyriai esti įregistruojami“¹². Pavyzdžiu galėtų būti ir Šimkaičių (Raseinių apskritis) skyriaus steigimas: „1931 metais Šimkaičiuose įsisteigė Laisvamųjų E. K. D. skyrius <...> Kiek daroma trukdymų, rodo tas faktas, kad steigiamasis susirinkimas su d-ro J. Šliūpo paskaita turėjo įvykti Šimkaičiuose atvira-me ore, nes už jokių pinigų negalima buvo gauti patalpos“¹³. Buvo juntama akivaizdi konfrontacija tarp tikinčiųjų bei laisvamųjų.

Persvara ne visada būdavo tikinčiųjų pusėje. Štai 1936 m. buvo uždrausta politinių partijų veikla¹⁴, bet LEKD vis dėl to buvo įregistruota: „Šiomis dienomis Vidaus reikalų ministerijos draugijų rejestre jau yra įregistruota ir Lietuvos Laisvamųjų Etninės Kultūros Dr-ja. Politinio pobūdžio draugijų, išskyrus tautininkų organizacijų, tuo tarpu ne-

užregistruota nei viena“¹⁵. Šis faktas buvo vienas svarbiausių LEKD istorijoje.

1932 m. Kaune, 1936 m. Šiauliuose, 1939 m. Palangoje įvyko trys laisvamųjų suvažiavimai¹⁶. Apie forumą Šiauliuose J. Šliūpas užsimena savo laiške J. Kalnėnui: „Be to Šiauliuose įvyks laisvamųjų suvažiavimas. Data dar nenustatyta: ar 8–9 d., ar 15–16 d. Kovo mėn. Suvažiavimas svarbus. Reikia L.E.K. Draugijai pasitvarkyti sulig naujais draugijų įstatymais“¹⁷. Svarbiu jį J. Šliūpas laikė dėl to, kad 1936 m. uždraudus visas politines partijas ir draugijas, į laisvamųjų draugijų stėjo daug politinių partijų atstovų, kurie bent tokiu būdu siekė išlikti šalies viešajame gyvenime.

Iš A. Petrikui rašyto laiško matome, kaip sekėsi laisvamiesiems: „Palangoje jau įsigijome laisvas kapines, išlyginome duobių duobes, aptvėrėme viela <...>, bus geležiniai vartai įstatyti. Šią vasarą įkurtuves viešai kelsime. Gal tarp svečių atsiras vienas – kitas iš svečių iš Amerikos... gaila, kad Tamsta ir Aldona negalės dalyvauti“¹⁸. Toliau laiške J. Šliūpas gan pesimistiškai žvelgia į laisvamųjų plėtros perspektyvas Jungtinėse Amerikos Valstijose: „Matau, kad Amerikos lietuviai siek tiek bruzda. Pas mus Laisvamųjų etinės kultūros Draugija ėmė plisti, <...> apie 140 skyrių – bet Amerikoje vos 5 ar 6. <...> amerikiečiai leidžia bažnyčiai plėstis, kad tik per vėlai nepasigailėtų!“¹⁹. Vėlesniame laiške galima užčiuopti ir optimistinę gaidelę: „L. Mintis žada eiti 2-kart mėnesiui. Turime apie 500 skaitytojų. Lek Dr-jos skyrių yra 150 jau, o iki metų galo gal pasidarys 200... Kol kas sekasi, bet ar ilgam? Aš vis laikiu, ar nekris perkūnija ant mūsų! Civ. Metrikacija vis ir vis vilkinama – nors aš daug kartų seimą bombardavau visokiais būdais“²⁰. Metrikacijos klausimas buvo labai aktualus to meto laisvamiesiems. Tačiau reikalas judėjo labai lėtai, kad ir kaip buvo stengtasi.

1935–1937 m. Lietuvoje veikė 66 LEKD skyriai, o Šiaulių regionui priklausė 12 (Pašvitinio, Lauksodžio, Šiaulėnų, Užvenčio, Tryškių, Papilės, Kuršėnų,

¹⁰ Laisvamųjų etinės kultūros draugijos skyrių steigimas, *Laisvoji Mintis*, 1935, Nr. 4, p. 4.

¹¹ 1935 05 12, P. Kazlauskio laiškas J. Šliūpui, *Šiaulių universiteto biblioteka (toliau ŠUB), Jono Šliūpo archyvas (toliau JŠA)*, f-1-1-1.

¹² 1935 09 11, J. Šliūpo laiškas J. Dresdenui, *ŠUB, JŠA*, f-1-1-1.

¹³ Laisvamaniai veikia, *Laisvoji Mintis*, 1935, Nr. 4 (30), p. 7.

¹⁴ *Laisvamųjų istorija*, <http://laisvojimintis.lt/laisvamanybs-istorija/96-laisvamanybe-lietuvoje>, [prieiga per internetą, žiūrėta 2011 10 17].

¹⁵ Laisvamųjų draugija jau įregistruota, *Laisvoji Mintis*, 1936, Nr. 7–8, p. 2.

¹⁶ *Laisvamųjų istorija*, <http://laisvojimintis.lt/laisvamanybs-istorija/96-laisvamanybe-lietuvoje> [prieiga per internetą, žiūrėta 2011 10 17].

¹⁷ 1936 02 15 J. Šliūpo laiškas J. Kalnėnui, *ŠUB, JŠA*, f-1-1-A.

¹⁸ 1937 07 15 J. Šliūpo laiškas Dr. A. Petrikui, *ŠUB, JŠA*, f-1-1-A.

¹⁹ *Ten pat*.

²⁰ 1939 01 06 J. Šliūpo laiškas Dr. A. Petrikui, *ŠUB, JŠA*, f-1-1-A.

Joniškio, Kruopių, Skaistgirio, Žagarės ir Šiaulių)²¹. Beje, jie tikrai nebuvo maži. Aktyviausiai tuo metu veikė Šančių, Tauragės, Kybartų, Užbalio, Šiaulių, Joniškio, Joniškėlio LEKD skyriai²². Kiekvienas jų privalėjo turėti savo valdybą, kurią sudarė pirminkininkas, vicepirminkininkas, sekretorius, išdininkas bei valdybos nariai. Pastarųjų skaičius nebuvo reglamentuotas²³.

LEKD skyriai dažnai rengė susirinkimus, kuriuose dažniausiai svarstė civilinės metrikacijos, taip pat laisvamųjų vaikų mokymo, tikybos ir kitus klausimus²⁴. Jais neretai kreiptasi pagalbos į J. Šliūpą²⁵. Tačiau šis ne visada buvo patenkintas laisvamųjų aktyvumu: „Ir dabar po ministerijas slankioju tais klausimais pats vienas ir teisingai valdžios atstovai man primena, kad aš tikrai tokių laisvamųjų teisių tereikalaujau ir teieškas, daugiau tokių žmonių nėra“²⁶.

Laisvamųjų spauda ir „Titnago“ spaustuvė

Tarpukariu pasirodė ne viena knyga, taip pat keletas serijinių leidinių.

1931 m. buvo leidžiamas žurnalas „Vaga“. Tai – pirmasis laisvamųjų leidinys, skirtas aktyviai propagandai. Žurnalas „Vaga“ buvo leidžiamas kas mėnesį Kaune Mokslo ir švietimo draugijos, sudarytos iš į laisvamanybę linkusių kultūros veikėjų. Jo redaktoriumi pasirašinėdavo profesorius Vladas Dubas, nors tikruoju redaktoriumi buvo Vincas Kvieska. Jau nuo pat pradžių tarp žurnalo bendradarbių matome ir J. Šliūpą. Deja, leidinys ėjo tik metus ir ties 10 numeriu sustojo²⁷.

1933 m. balandžio 1 d. Kauno skyriaus iniciatyva pradėtas leisti dvisavaitinis LEKD žurnalas „Laisvamanis“. Nuo ketvirtą numerio jis virto savaitraščiu, o su vienuoliktu numeriu baigė savo dienas. Leidinio redaktoriais buvo Andrius Rondonas (1933 m., Nr. 1–4) ir V. Pledžius (nuo 1933 m., Nr. 5).

²¹ 1936 03 01 Laisvamųjų etinės kultūros draugijos skyrių sąrašas su pirmininkų ir sekretorių adresais, ŠUB, JŠA, f-30.

²² Bartninkas M., *Laisvamanybė Lietuvoje (1924–1941)*, Vilnius, 1964, p. 9.

²³ Etinės kultūros draugijos įstatai, *Lietuvos žinios*, 1922-11-05, p. 2.

²⁴ 1939 04 01 Laisvamųjų etinės kultūros draugijos Žagarės skyriaus susirinkimas, ŠUB, JŠA, f-30.

²⁵ 1929 11 30 J. Šliūpo laiškas Laisvamųjų etinės kultūros draugijai Šiauliuose, ŠUB, JŠA, f-1-1-A.

²⁶ *Ten pat.*

²⁷ Jakštas J., *Dr. Jonas Šliūpas*, p. 260.

Svarbiausiu leidinio iniciatoriumi, rėmėju tapo pats draugijos centro pirmininkas J. Šliūpas. Leidinio apimtis per trumpą gyvavimo laiką išaugo nuo 8 iki 16 puslapių²⁸.

Po kelių mėnesių pertraukos, 1933 m. lapkričio mėn., pasirodė vienkartinis leidinys „Laisvoji Mintis“. Nuo tų pačių metų gruodžio mėn. jis jau ėjo kaip periodinis mėnesinis žurnalas, išeidavęs pirmą mėnesio savaitę. Jį redagavo J. Šliūpas²⁹. Nuo 1939 m. žurnalas tapo dvisavaitiniu. Leidinio tikslas buvo informuoti apie laisvamanišką veiklą, skleisti pozityvistinę pasaulėžiūrą, didelę dėmesį skiriant gamtos mokslų, mokslo ir religijos santykių klausimams, Bažnyčios, dvasininkijos ir katalikų tikėjimo kritikai³⁰. Reiktų paminėti, kad „Laisvoji Mintis“ pradžioje buvo leidžiama 1 000, o štai 1939 m. – jau 5 000 egzempliorių tiražu³¹.

Tuo metu publikuota daug straipsnių apie laisvamanybę. Dauguma jų versti iš anglų kalbos. Tačiau daug leista ir vietinių laisvamųjų veikalų. Tarp tokių paminėtini J. Kairiūkščio „Laisvosios minties ABC“ (1934 m.), J. Šliūpo „Palyginamoji pasaulio religijų istorija“ (1936 m.), M. Untulio „Lietuva kryžių šešėliuose“ (1937 m.), „Kristaus nebuvo“ (1937 m.), „Nuo Perkūno iki Bazilikos“ (1938 m.), V. Dubo „Voltaire apie krikščionybę“ (1938 m.)³².

„Titnago“ spaustuvė – viena iš svarbiausių J. Šliūpo palikimo dalių. Kaip teigia J. Būtėnas, grįžęs iš Amerikos J. Šliūpas parsivežė 38 000 dolerių³³. Tėvynėje jis ėmėsi įvairaus darbo: steigė prekybos, pramonės bendroves, mokytojų Biržuose, Šiauliuose. Tačiau 1923 m. už ateistinę veiklą buvo atleistas iš Biržų gimnazijos³⁴. Netekęs mokytojo darbo, jis įkūrė Šiauliuose „Titnago“ spaustuvę. J. Šliūpas taip pat buvo ir dalinis Martyno Yčo spaustuvės savininkas Biržuose³⁵.

²⁸ Stakeliūnaitė D., *Laisvamanis ir Laisvoji mintis 1933–1936 m.: Bažnyčios vieta ir vaidmuo valstybėje*, *Acta humanitarica Universitatis Saulensis*, Šiauliai, 2011, t. 12, p. 194.

²⁹ Jakštas J., *Dr. Jonas Šliūpas*, p. 260.

³⁰ Stakeliūnaitė D., *Laisvamanis ir Laisvoji mintis 1933–1936 m.: Bažnyčios vieta ir vaidmuo valstybėje*, p. 194.

³¹ *Lietuvos laisvamųjų manifestas*, <http://www.anarchija.lt/biblioteka/58-juodrastis-nr-2-2009-balandis/11553-lietuvos-laisvamųjų-manifesta>, [prieiga per internetą, žiūrėta 2013 05 26].

³² Bartninkas M., *Laisvamanybė Lietuvoje (1924–1941)*, p. 10.

³³ Būtėnas J., *Aušrininkas dr. Jonas Šliūpas*, p. 203.

³⁴ *Ten pat.*

³⁵ Nekrašius J., *Dr. Jonas Šliūpas ir „Titnago“ spaustuvė Šiauliuose*, *Acta humanitarica Universitatis Saulensis*, Šiauliai, 2011, t. 12, p. 263.

„Titnago“ spaustuvėje visuomet dirbdavo 8–10 darbininkų. Darbo sąlygos buvo geros. J. Šliūpas mokėjo didesnius atlyginimus negu vietiniai žydai, su savo darbuotojais buvo malonus ir demokratiškas. Kita vertus, pačios darbo sąlygos buvo ištis labai sunkios. Buvusio spaustuvininko B. Naudžiūno prisiminimuose tai aiškiai liudijama: „<...>jos buvo blogesnės nei blogos, žiemą sienos apšerkšnijusios, nuo šalčio sugrubdavo pirštai<...>“³⁶. Tačiau, kaip jau minėta anksčiau, prastas darbo sąlygas atstojo geras atlyginimas.

„Titnagė“ nuo 1923 m. gruodžio 1 d. spausdintos „Šiaulių naujienos“, kurių redaktoriumi taip pat buvo J. Šliūpas. Pradžioje laikraštis turėjo apie 5 000 skaitytojų, vėliau, perleidus jį liaudininkams, tiražas pradėjo smukti³⁷. Šioje spaustuvėje buvo spausdinami laikraštis „Šiauliečių kraštas“, žurnalai „Kultūra“, „Varpai“, leidiniai vaikams – „Čiulbonėlis“, „Žiburėlis“, „Vyturėlis“ ir kt.³⁸. Žinoma, „Titnagė“ spausdinti ir paties J. Šliūpo raštai, kaip „Higiena arba sveikatos dėsnių mokslas“, „Senovės ir viduramžių medicinos istorija“, „Palyginamoji pasaulio religijų istorija“, „Lietuvių, latvių bei prūsų arba baltų prosenelių mitologija“, „Dievo idėjos raida arba evoliucija“, „Valstybė ir jos uždaviniai“, „Istorija minties laisvės“ ir kt.³⁹. Šie visi leidiniai pasitarnavo LEKD veiklai, nes J. Šliūpo knygelės dažnai būdavo pridedamos kaip priedai „Laisvosios Minties“ prenumeratoriams. Spausdinti ir „Kultūros“⁴⁰ bendrovės leidiniai. Tačiau „Kultūra“ dažniausiai atsiskaitydavo ne grynais pinigais, bet vekseliais. Dėl to J. Šliūpas patyrė daug nuostolių, bet neleido spaustuvei bankrutuoti⁴¹. Spaustuvė veikė gana gerai. Antai 1926 m. respublikinėje žemės ūkio ir pramonės parodoje Šiauliuose „Titnago“ spaustuvė už savo spaudinių kokybę pelnė aukso medalį bei diplomą⁴².

Kita vertus, iš laiško Karoliui Vairui-Račkauskui matyti, jog „Titnagas“ suteikė ne vien malonius

prisiminimus: „Šiaip tik bėdos spaudžia. Dar nežinau, ką Liet. Bankas su manim padarys galutinai. Dr. Alekna ieško savo pinigų, įdėtų į spaustuvę „Titnagas“. Yra dar ir kitų skylių. Nebežinau, kaip išsisuksiu iš galutinio suubagėjimo“⁴³. Net savo paties 75 metų gimimo iškilmėse pasakytoje kalboje J. Šliūpas užsimena, kad „Titnagas“ jam atnešęs anaip tol ne pelną: „Leidau savo knygas ir brošiūras savomis lėšomis, pelno iš jų aš neieškojau ir neturėjau, net ir spaustuvę „Titnagas“, kurioje buvau įdėjęs 7/10 dalį įrengimo lėšų, Lietuvos bankas pernai pasiėmė“⁴⁴. Galiausiai „Titnago“ spaustuvė bankrutavo: „Subankrutavo kaip paskelbta buvo <...> 8/XI/1935, likdama skolinga valstybei, bent 30 991 litą, kas „Titnagui“ sudavė didelį ir skaudų smūgį“⁴⁵.

³⁶ *Ten pat*, p. 265.

³⁷ Šliūpas J., *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1977, p. 381–382.

³⁸ Nekrašius J., Dr. Jonas Šliūpas ir „Titnago“ spaustuvė Šiauliuose, p. 267.

³⁹ Butėnas J., *Aušrininkas dr. Jonas Šliūpas*, p. 205.

⁴⁰ Kultūra – kooperatinė knygų leidimo ir kultūros bendrovė, veikusi 1920–1939 m. Šiauliuose. Pagrindinis bendrovės tikslas buvo leisti knygas ir periodinę spaudą, plėsti kultūrinį darbą, kurti švietimo įstaigas bei organizacijas, knygynus, liaudies namus ir kt.

⁴¹ Šliūpas J., *Rinktiniai raštai*, p. 382–383.

⁴² Butėnas J., *Aušrininkas dr. Jonas Šliūpas*, p. 205.

⁴³ 1933 10 13 J. Šliūpo laiškas K. V. Račkauskui, *ŠUB, JŠA*, f-1-1-11.

⁴⁴ Šliūpas J., *Rinktiniai raštai*, p. 388.

⁴⁵ Dr. Jono Šliūpo autobiografija, *ŠUB, JŠA*, f-1-1-11.

Kinas ir radijas

Bazilionų valsčiuje

P. 50–51. Bazilionų klebonija 2014 06 17. R. Šlekio nuotrauka
Ekspozitai iš Šiaulių „Aušros“ muziejaus rinkinių. M. Kazimieraitytės nuotraukos

Kinas

Klajojantis kinas daug Lietuvos miestelių ir kaimų aplankė jau nuo 1909 metų. Tuomet dažniausiai buvo demonstruojamas didelio žmonių susidomėjimo sulaukęs filmas „Jėzaus Kristaus gyvenimas“¹, kuris, remiantis gyventojų apklausomis, rodytas Lietuvos žiūrovams apie du dešimtmečius.

Kiti demonstratoriai, pasiėmę kino projektorių, kelias juostas, keliaudavo pėsčiomis, važiuodavo arkliais ar dviračiais. Filmus, tuometinį technikos stebuklą, rodydavo erdvuose ūkininkų namuose, mokyklose, o vasarą – ir lauko daržinėse (1, 30)*. Justinui Kazelskiui, kilusiam iš Padubysio valsčiaus Jankaičių k., labiausiai įsiminė 1924 m. (tuomet jis ėjo į mokyklą) Pakapėje matytas filmas apie 1812 m. Napoleono kovas (16). Kino filmus dažniausiai demonstruodavo senojo Bazilionų valsčiaus pastato salėje. Felicijai Petrylienei įsiminė vaikystėje matytas filmas, kuriame moteris nešiojo puodus ant galvų. Bazilioniškė Adolfiną Kazelskienę pasakojo, kad kino filmus rodydavo erdvesniuose Tamoševičių (15), Vareikos namuose (2), Butiškės kaime filmus žiūrėti rinkdavosi Mangirdo troboje (32), Pikeliškės kaime – Gorių namuose (10). Fil-

mus atveždavo ir į kitus kaimus, jei tik atsirasdavo norinčių juos pažiūrėti (2, 7, 10, 16).

Kino demonstratorius dažniausiai dirbo be pagalbininkų: pats rodė filmus, juos aiškino (filmai buvo begarsiai), pats už juos susirinkdavo pinigų. Į pagalbą pasitelkdavo tik vietinius vaikus, kad šie sukviestų apylinkės gyventojus, už tai vaikai galėdavo žiūrėti filmus nemokamai. Kitiems bilietas dažniausiai kainavo 50 ct (2, 15, 16, 35). Patalpoje, kurioje rodydavo filmą, ant sienos vietoje ekrano buvo pakabinamas baltas audinys (arba paklodė), ant stalo padedamas kino projektorius (dažniausiai KOK). Apšvietimui buvo naudojamos karbidinės lempos (10, 16, 42). Susidomėjimas kinu buvo didžiulis, nes filmuose žiūrovai galėjo pamatyti neregėtus kraštus, jų augaliją ir gyvūniją bei ten gyvenusius žmones. Padubysio krašto žmonės filmų pažiūrėdavo ir Šiauliuose, kur 1909 m. pradėjo veikti pirmasis 180 vietų kino teatras. Jame kino projektoriaus mechanizmą suko elektra, kurią gamino dyzelinio variklio sukama dinamo mašina². Vėliau Šiauliuose atsiradė daugiau kino teatrų, juos lankė ir iš tolesnių apylinkių atvykę gyventojai, ypač per didžiąsias šventes ar atlaidus (40).

Kino savininkai turėdavo po vieną projektorių, todėl per susidariusias pertraukėles, kol buvo keičiamos

¹ *Naujoji Romuva*, 1993, Nr. 108, p. 95

* Skaičius skliausteliuose nurodo informacijos pateikėjo numerį sąrašė. Pasakojimus užrašė straipsnio autorė 2006 m. krašto tyros ekspedicijos Bazilioniuose metu.

² *Sine-fono*, 1909, Nr. 1.







Radio imtuvas Telefunken T776, pagamintas Vokietijoje 1937 m.

kino juostos, dažnai skambėjo gramofono ar patefono plokštelių muzika. Kinų savininkai, norėdami privilioti kuo daugiau žiūrovų, intriguodavo juos filmo siužetu, kviesdavosi muzikantus, kad pertraukėlių metu pagrotų. Sugalvodavo ir kitokių gudrybių, pvz., 1924 m. sausio 25 d. laikraštyje „Šiaulių naujienos“ pilietis skundžiasi, kad prie kino teatro „Lyra“ perskaitė nesuprantamą ranka rašytą skelbimą apie būsimą filmą: „Nuo sausio 16 dienos „Užnodyta srovė“, didelių drama. Dalyvauja fraf-fon.“³. Nėra aišku, ar šios klaidos padarytos iš neraštingumo, ar siekiant, kad skelbimas būtų kelis kartus skaitomas ir geriau atsimenamas, bet užrašu „graf-fon“ tikrai norėta suintriguoti filme dalyvaušančiu kažkokiu grafu, nors viso labo taip gudriai buvo pavadintas gramofonas, kuriuo grodavo per filmo pertraukėles.

Padubysio valsčiuje kino filmus rodė ir iš Šilo Padubysio kilęs Kazys Vitkauskas. Lietuvos centrinėje archyve yra saugomas 1935 m. lapkričio 27 d. jo ranka rašytas prašymas Šiaulių m. apskrities viršininkui, kuriame Vitkauskas prašo išduoti jam laikiną leidimą demonstruoti „skrajojantį kiną“, kol išlaikys egzaminus kino mechaniko teisėms gauti. Šiame prašyme K. Vitkauskas taip argumentuoja savo pasirengimą šiam darbui: „Žinodamas žymios dalies skrajojančių kinų kultūrinį nustumimą ir

jausdamas ir kaimui duot meniškai vertingesnių dalykų, kiek leido aplinkybės, vengiau pigaus kriminalinio šlamšto, stengdamasis įsigyti vertingesnes kokybiniu atžvilgiu filmas, ir būtinai nedegamas. Iš įvairių šaltinių patyręs, kad publika, ypač kaimo, pageidauja filmų turinį aiškinti, nors ir yra lietuviški parašai, atlikti šiai funkcijai ypatingai esu atidėjęs“⁴.

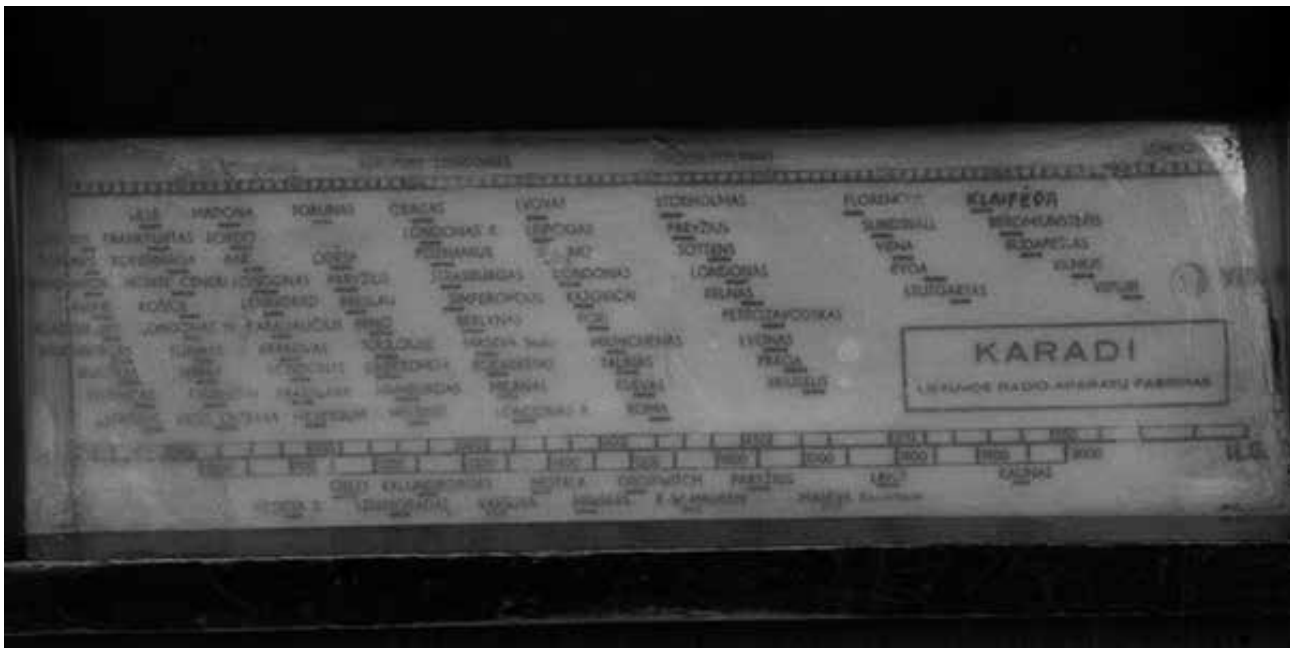
Apie tai, kad ne visų demonstruotų kino filmų turinys atitiko to meto moralines normas, byloja 1932 m. Lietuvos vyriausybės priimtas kino teatrų ir filmų cenzūros įstatymas, kuriame nurodoma, kad „kino teatrai gali rodyti tik kino filmų cenzūros leistus filmus“. Taip pat įstatyme nustatyta, kad kino filmų antraštėms ir rašytiniams tekstams turi būti vartojama tikta lietuvių kalba. 1932 m. rugsėjo 1 d. kartu su Kino teatrų įstatymu Lietuvoje įsigaliojo ir Filmų cenzūros įstatymas, kuriame gana griežtai buvo baudžiami kino savininkai už draudžiamų rodyti kino filmų demonstravimą. Už šį nusižengimą buvo baudžiama areštu arba pinigine bauda iki 5 000 litų⁵.

Piliečių apsaugos departamentas prie Vidaus reikalų ministerijos taip pat išleido aplinkraštį visų Lietuvos apskričių viršininkams, kuriame buvo išaiškinta, kad nepageidaujamas rodyti tokio

³ Šiaulių kraštas, 1924-01-25, p. 2.

⁴ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau LCVA), f. 412, ap. 9, b. 732, l. 2.

⁵ Vyriausybės žinios, 1932-07-15, p. 1, 2.



Radio imtuvas Karadi super, pagamintas Lietuvoje 1937 m., skalė su stotimis

turinio filmas, kuris „1. Priešingos mūsų valstybės santvarkai arba nukreiptos prieš esamą vyriausybę ar jos atstovus. 2. Įžeidžia padorumą arba gerus įpročius. 3. Kenksmingas jaunuomenės auklėjimui. 4. Įžeidžia mūsų kariuomenę, valstybės įstaigas arba jų tarnautojus. 5. Įžeidžia mūsų piliečių tikybinius arba tautinius jausmus. 6. Įžeidžia draugiškas valstybes arba jų vyriausybes. 7. Turi žiaurių, žiūrovų pasipiktinimą sukeliančių scenų.“⁶

Filmų cenzūrai pritarė ir tuometinis tautos autoritetas kanauninkas Juozas Tumas-Vaižgantas, kuris „Naujojoje Romuvoje“ kreipėsi į kinų savininkus: „Gerbiame! Susimildami, nevarginkite mūsų tautos tuščiomis ...sensacijomis. Atsidėję rinkitės filmas mokslo, gamtos, pasakos, garsiųjų veikalų temomis, kad būtų turtinga, kad pamatę turėtų ką ir namo sugrįžę pasakyti. Patys rinkitės kaip subrendę, nusimaną žmonės, nelaukdami, kad jus mokyti tie, kurie mažiau išmano, o pastatyti sekti tvarką. Aš kalbu apie policinę filmų cenzūrą. Mes pykstame už cenzūrą ant valdžios, o patys esame kalti. Argi kalti auklėtojai, kad jie seka mažvaikius, kurie dar nepavaikščioja savom kojom, kurie sergsiti, kad jie sau nosies nesumuštų... Tai elkimės taip, kad cenzūrai nebūtų ko su mumis veikti“⁷.

⁶ Alseika V., *Filmų peržiūra Lietuvoje*, Kaunas, 1938, p. 37.

⁷ Kan. J. Tumas-Vaižgantas. Apie kinematografiją, *Naujoji Romuva*, 1931, Nr. 2, p. 56.

Radijas

Radio imtuvų naudojimo pradžia Padubysio valsčiuje sutampa su pirmosios Lietuvoje Kauno radijo stoties darbo pradžia – tai 1926 metai. Tada detektorinį radijo imtuvėlį jau turėjo Pakapės mokyklos mokytojas (gal jį ir pats susimontavo), kuris, uždėjęs ausines, radijo pasiklausyti leisdavo ir mokiniams bei pasakojo jiems apie naują technikos išradimą (40). Volungių kaimo ūkininko Kazimiero Žilinsko name buvo įrengta mokykla, kurioje gyvenę mokytojai taip pat turėjo detektorinį radijo imtuvėlį. Kazimiero dukra Bronė Bracevičienė pasakojo, kad apie 1926–1927 metus ir jai teko to radijo klausytis (6). Ūkininkai buvo skatinami patys susikonstruoti radijo imtuvus, nes tai ne tik finansiškai apsimokėjo, bet ir, kaip rašė „Ūkininko patarėjas“, „Radijo mėgėjai, statydami radijo imtuvus, stengiasi juos patys tobulinti. Tuo būdu technikos žinios giliai įleidžia šaknis žmonėse ir ugdo žmonių kultūrą“⁸.

Detektorinių radijo imtuvų konstrukcija buvo paprasta, jiems nereikėjo maitinimo šaltinio, o reikiamų detalių buvo galima įsigyti Šiauliuose veikusioje Stasio Brašiškio radijo laboratorijoje. Pats S. Brašiškis skatino patiems pasigaminti imtuvėlius, aprašydamas jų gamybos eigą 1925–1926 metų

⁸ Ūkininko patarėjas, 1927-12, p. 577.



Patefonas Columbia Grafonola, pagamintas Didžiojoje Britanijoje



Detektorinis radijo imtuvas, pagamintas Rusijoje 1925 m.

žurnale „Kultūra“ bei savo knygelėje „Kaip pačiam pasidirbti radijo imtuvą“. Nepriklausomybės akto signataras Romualdas Ozolas pasakojo, kad jam didelį įspūdį paliko Bazilionuose jo klasės draugo Prano Biloto jau pokariu sukonstruotas radijo imtuvas.

Įsigyti pirktinį radijo imtuvą galėjo tik labiau pasiturintys, nes patys paprasčiausi detektoriniai radijo aparatai kainavo 35–40 Lt. Metinis abonentinis radijo mokestis iki 1927 m. buvo 100 Lt.

Populiarus tarp ūkininkų laikraštis „Ūkininko patarėjas“ 1927 m. straipsnyje „Ūkininkai, taisykime radijo imtuvus“ rašė: „Per radio perduodami meteorologijos stočių pranešimai apie oro atmainas. Turėdamas radijo imtuvą ūkininkas gali žinoti, koks bus oras kelioms dienoms pirmyn. Tas leis jam patogiai sutvarkyti ūkio darbus. Jam nereikės spėti oro atmainų iš gyvulių bei paukščių elgimosi. Per radio tikrinamas laikas, pranešamos naujienos, skaitomos įvairių sričių paskaitos, perduodama visokeriopa muzika. Sekmadieniais skaitomas ūkininkui pritaikytas laikraštis, perduodama tiksli informacija apie kiekvieną žymesnį mūsų krašto politikos įvykį“⁹.

Nenuostabu, kad susidomėjimas radiju labai greitai plito, nes juo naudojantis ir nemokančiam skaityti buvo prieinama operatyvi

ir įvairi informacija, muzikinė bei kultūrinė programa.

Didelį ūkininkų norą įsigyti radijo imtuvą gerai paaikšina ūkininkas Adomas Širvelis, kurio mintys išspausdintos 1931 m. žurnale „Radio bangos“: „Štai vieną sekmadienį girdžiu, kad žemės ūkio rūmai pataria nusausintas minkštas pievas voluoti sunkiu cementiniu volu ir kad tokiam volui pasigaminti net pašalpą duoda. Tuoju kreipiausi pas savo rajono agronomą ir gavau pašalpą ne tik volui pasidaryti, bet ir pievų žolių sėkloms nusipirkti. Pradėjau pievą voluoti, pasėjau žolių ir dabar turiu puikią pievą (žolė buvo pranykusi numelijavus dirvą). Juk viso to pradžia nugirstas patarimas per radio. Ta pati istorija ir su cukriniais runkeliais: įsiklausęs per radio apie cukrinius runkelius, ėmiau pavasarį ir užsėjau net keturis hektarus. Dabar juos nusiunčiau į cukraus fabriką ir gavau pranešimą, kad ten būta 2 400 centnerių ir kartu paštu gavau 9 600 litų! Vienas ūkininkas pasinaudos vienu patarimu, kitas kitu, ir, žiūrėk, radio mokestis sugrįžta dešimteriopai. Aš tą ypač jaučiu rudenį ir žiemą ilgais vakarais. Mano javai išskulti, dirvas žiemai jau arti baigiu, taip kad vakarais turiu progos valandėlę pasilsėti ir pasiklausyti muzikos, visokių linksmyų pasakojimų ir net rimtų paskaitų.“¹⁰

⁹ Ten pat, p. 576–577.

¹⁰ Širvelis A., Ką ūkininkui gali duoti radio, *Radio bangos*, 1931, p. 21.



Radio imtuvas Philips 627B, pagamintas Olandijoje 1938 m.

Buvo ir priešiška nusiteikusių prieš radio imtuvus, ypač tarp vyresnių žmonių, kuriems sunku buvo suprasti šią pažangią technikos naujovę. Jie radiją priskyrė nelabajam ir kalbėjo, kad į tą dėžutę kalba įlindęs velnias (16, 35), o kiti tuos, kas turėjo radio imtuvą, vadino velnio padarais (9) arba skelbė, kad Lietuvoje atsirado velnias (18).

Krašto radio klausytojai labiausiai mėgo valandėles ūkininkams, žinias, liaudiškos muzikos koncertus, ypač Pupų dėdės (Petro Biržio) valandėles (1, 4, 8, 12, 16, 20, 24, 26, 28, 36, 38).

Padubysio valsčiuje detektoriniais radio imtuvėliais naudojosi Stasys Klovas iš Vileikių k. (34), Antanas Barziulis iš Pabijočių k., Rapolas Valiulis iš Toručių k. (27), Leonardas Dubinas iš Bijotės k. (31), Ignacas Dambrauskas iš Burkštų k., kuriam apie 1930 m. radio imtuvą giminės atsiuntė iš Kau-no (2) ir kiti. Elena Butkienė prisimena, kad apie 1930 m. (jai buvo 4-5 metukai) mama nusivedė pas kleboną, kuris uždėjo ausines ir leido pasiklausti radio, bet ji tuomet nieko negirdėjusi, tik didelį traškesį (8).

Apie 1929–1930 m. pradėti naudoti tobulesni lempiniai radio aparatai, kurie galėjo priimti radio stotis ir iš tolesnių kraštų. Šie imtuvai buvo brangesni: 1–3 lempų kainavo 200–500 Lt, aukštesnės klasės kaina radio imtuvų kaina siekė ir 800–900 Lt. Populiariausi Padubysio krašte buvo „Philips“,

„Telefunken“ firmų radio imtuvai (1, 2, 9, 13, 16, 21, 27, 33, 34, 40).

Vienas pirmųjų lempinį radio imtuvą įsigijo Antanas Bulskis iš Tročiškės kaimo. Šio imtuvo garsiakalbis buvo atskiras nuo imtuvo ir buvo panašus į gramofono „triubą“. Tokie radio imtuvai buvo gaminami 1926–1930 m. A. Bulskis pats sugebėjo sutaisyti savo radio imtuvą, pasidarė ir mažą vėjo jėgainę akumulatoriams pakrauti (34). Lempinį radio imtuvą įsigijo ir Bazilionų klebonas, pas kurį radio laidų pasiklausti susirinkdavo visa Bazilionų inteligentija. Ant klebonijos stogo buvo sumontuota vėjo jėgainė, kurios pagamina ma elektra buvo naudojama ne tik radio imtuvų akumulatoriams pakrauti, bet ir apšvietimui. Čia akumulatorius pakraudavo ir kiti Bazilionų krašto gyventojai (3, 8, 21). Radio imtuvą turėjo Bazilionų pašto viršininkas (4). Bazilionuose „Telefunken“ radio imtuvą buvo įsigijęs Petras Lukianskis (29), Dengtilčio malūne turėjo Noikų šeima (6), Spaudžių kaime – Rimkai. Pikužių kaime Venskai naudojosi detektoriniu, o vėliau ir lempiniu radio imtuvu, kurį pokariu NKVD atėmė, paskyrė už jo slėpimą baudą ir vos neištrėmė į Sibirą (35). Antanas Usčinas, tarnavęs pas Vladą Kurkauską Mirskiškių palivarke, turėjo dailioje dėžutėje sumontuotą radio imtuvėlį (35). Lempiniais radio imtuvais taip pat naudojosi Stanislovas Vainauskas iš Barsukynės



Tarpukario radijo reklama

k. (16), Kazimieras Žilinskas iš Volungių k. (18), Adolfas Leščinskas iš Alksnyniškės k. (11), Rapolas Valiulis ir Bronislavas Jakubauskis iš Taručių k. (19, 27). „Philips“ radijo imtuvus buvo įsigiję Jonas Vaičiulis iš Maskvytės k., Kymantai iš Bernotų k. (8), Jonas Marcinkevičius iš Barzinskių k. (21), Kalinai iš Bazilionų (14). Bijotės kaime gyvenusio Adomo Dapševičiaus „Philips“ karo metais atėmė rusų kareiviai (31). Radijo imtuvus Bazilionų krašto žmonės galėjo įsigyti iš Šiaulių atvažiuojančių prekyvių (agentų). Taip už 300 Lt radiją įsigijo Adomas Valančius iš Bijotės k. (31). Lietuviškus radijo imtuvus „Karadi“ buvo galima užsisakyti užpildžius specialų laikraščiuose spausdinamą užsakymo lapelį, kuris dažniausiai būdavo šalia radijo imtuvų reklamos. Jame reikėdavo nurodyti savo pavardę, adresą, kokio tipo radijo imtuvą norėtum įsigyti. Pagal šį užsakymą radijo imtuvai būdavo pristatomi į namus. Radijo imtuvus buvo galima pirkti ir išsimokėtina per 12 mėn.¹¹

Gramofonai ir patefonai

Pirmasis garso įrašymo ir atkūrimo prietaisas fonografas, 1877 m. išrastas Tomo Alvos Edisono, nebuvo paplitęs buityje, nes garso įrašai buvo da-

romi vaškiniame cilindro formos volelyje, kurie buvo trapūs ir neilgaamžiai, o jų kopijas pagaminti sunku. 1887 m. amerikiečiui E. Berlyneriui pavyko sukurti tobulesnį garso įrašymo prietaisą – gramofoną, kuris atkurdavo kietoje plokštelėje įrašytą garsą. Paprasčiau buvo galima gaminti ir plokštelių kopijas. Tiek gramofonas, tiek patefonas – prietaisai, atgaminantys į plokštelę įrašytą garsą, tačiau gramofonas buvo stacionarus, turėjęs dūdos pavidalo garsiakalbį, o patefonas – lagaminėlio formos, nešiojamas, jo garsiakalbis, dažniausiai sumontuotas prietaiso viduje arba dangtelyje, buvo įvairiausių formų ir konstrukcijų. Tarpukaryje šie prietaisai buvo mechaniniai: prisukta spyruoklė suko diską su plokšte (ji buvo gaminamos iš šelako – tam tikros rūšies Indijos medžių dervos, kuri 20 kartų atsparesnė trinčiai už plieną, suodžių, kitų inertinių medžiagų), padedant metalinei adatėlei ir membranai (adapteriui). Plokštelės griovelyje išgaunamą įrašytą garsą stiprino garsiakalbis¹².

Gramofonus bei patefonus Padubysio krašto gyventojai dažniausiai įsigydavo Šiauliuose, jie kainuodavo apie 300–400 Lt, bet buvo galimybė juos įsigyti išsimokėtina, nes, kaip rašė Šiaulių laikraštis „Mūsų momentas“, „mokėti po 20–25 Lt kiekvienas gali, jei veda tvarkingą gyvenimą“¹³.

¹¹ *Iliustruotas pasaulis*, 1938, Nr. 6, p. 14.

¹² *Muzikos įrašai*, V. Bičiūnas, Kaunas, 1988 m.

¹³ *Mūsų momentas*, 1930, Nr. 8, p. 5.

Gramofonus Padubysio valsčiuje turėjo: Petras Lukianskis, Meškių plytinės savininkas, kuris karo metais gramofoną slėpė šiene (29), Rimkus iš Spaudžių k. (37), Mykolas Gorys iš Juškaičių k. (23), Barbora Valauskienė iš Mirskiškės k. (čia rinkdavosi jaunimas pašokti pagal plokštelių muziką) (35). Per šventes Burkšų kaimo Menzorų sodyboje skambėjo gramofono muzika (2), ją buvo galima išgirsti ir pas Rapolą Valiulį iš Taručių k. (19) bei Jono Bernoto namuose Vileikių k. (34). Apie 1925 m. didelį ir gražų gramofoną iš Amerikos parsivežė Vincas Kaminskas (27).

Patefoną buvo įsigijęs Jeronimas ir Julijona Pažarauskai. Jų namuose gražiai švęsdavo Vasario 16-ąją, Nepriklausomybės dieną. Ši šventė sutapo su Julijonos vardadieniu. Skambėjo plokštelių muzika, buvo deklamuojamos Maironio ir kitų poetų eilės (3).

Patefonus turėjo ir plokštelių muzikos klausėsi Izraelis Noikas Dengtiltyje (6), Rapolas Valiulis iš Taručių k., Antanas Usčinas iš Slišų k. (5, 17) ir kt.

Kaip matome, Padubysio krašto žmonės domėjosi įvairiomis technikos naujovėmis, buvo smalsūs, skyrė savo sunkiai uždirbtas lėšas pažangioms informacijos skleidimo ir laisvalaikio praleidimo priemonėms įsigyti.

Pateikėjai:

1. Sofija Ambrozevičienė (Lukianskytė), g. 1934 m. Bazilionuose.
2. Marijona Bačiūnienė (Menzoraitė), g. 1922 m. Bazilionuose.
3. Petras Bagarauskas, g. 1929 m. Skurvių k.
4. Zofija Bagarauskienė (Gorytė), g. 1927 m. Juškaičių k.
5. Stasė Bekerienė (Tamošaitytė), g. 1921 m. gyv. Gylių k.
6. Bronė Bracevičienė (Žilinskaitė), g. 1915 m. Pabijočių k.
7. Irena Buožienė (Dapševičiūtė), g. 1928 m. Bernotų k.
8. Elena Butkienė (Kymontaitė), g. 1926 m. Bazilionuose.
9. Jonas Čerepokas, g. 1937 m. Bagdoniškės k.
10. Jonas Gorys, g. 1931 m. Pikeliškės k.

11. Modesta Jackūnienė (Tomaševičiūtė), g. 1943 m. Dirvonų k.

12. Valerija Janušauskienė (Ravičiūtė), g. 1925 m. Jankaičių k.

13. Morta Jeselskienė (Vadilaitė), g. 1922 m. Leškių k.

14. Hendrikas Kalinas, g. 1945 m. Bazilionuose.

15. Adolfina Kazelskienė (Tamoševičiūtė), g. 1920 m. Bazilionuose.

16. Justinas Kazelskis, g. 1915 m. Jankaičių k.

17. Zofija Kazlauskienė (Urbelytė), g. 1927 m. Slydžių k.

18. Romualda Každailienė (Noikaitė), g. 1939 m. Bazilionuose.

19. Elena Mainienė (Valančiūtė), g. 1932 m. Taručių k.

20. Julė Marcinkevičienė (Vaičiulytė), g. 1925 m. Maskvytės k.

21. Juozas Marcinkevičius, g. 1930 m. Žalpelio k.

22. Teresė Papreckienė (Ruzgytė), g. 1941 m. Piktuižių k.

23. Regina Pažerauskienė (Gorytė), g. 1943 m. Juškaičių II k.

24. Stefaniya Petkevičienė (Petrauskaitė), g. 1922 m. Alksnyniškės k.

25. Felicija Petrylienė (Butvilaitė), g. 1926 m. Bazilionuose.

26. Johana Petukaitė, g. 1914 m. Pabijočių k.

27. Antanas Pniauskas, g. 1931 m. Taručių k.

28. Viktoras Pusčius, g. 1925 m. Mekio k.

29. Feliksas Stankevičius, g. 1933 m. Bazilionuose.

30. Eugenija Stugienė (Cielkaitė), g. 1927 m. Bazilionuose.

31. Česlava Stugienė (Dubinaitė), g. 1928 m. Bijotės k.

32. Povilas Stugys, g. 1928 m. Bijotės k.

33. Vaclovas Stugys, g. 1921 m. Pabijočių k.

34. Vaclovas Šimkus, g. 1934 m. Vileikių k.

35. Jurgis Tamutis, g. 1931 m. Slydžių k.

36. Kazimiera Trinkūnienė (Marcinkevičiūtė), g. 1925 m. Padubysio vnk.

37. Stasys Valiulis, g. 1938 m. Pakalniškių k.

38. Edvardas Žilinskas, g. 1926 m. Volungių k.

Kurtuvėnų regioninio parko skrajūnai

Nuotraukos iš autoriaus archyvo

P. 60–61. Kurtuvėnų tvenkinys

P. 64–65. Ančių medžioklė apie 1939 m. Šilo Pavėžupio dvare

Laukiniai paukščiai – mūsų kultūros dalis

Gyvename apsupti gamtos, kurią sąlyginai vadiname gyvąja ir negyvąja. Gyvąją gamtą daliname į florą ir fauną. Faunai priklauso ir laukiniai paukščiai – svarbi stuburinių gyvūnų grupė. Tačiau toks grynai biologinis paukščių suvokimas būtų pernelyg siauras. Nesuklysiu pasakęs, kad laukiniai paukščiai yra mūsų kultūros dalis. Taip galiu teigti remdamasis papročiais ir tautosaka.

Pavasario pradžia mums visada asocijuojasi su grįžtančiais paukščiais. Visi pavasario mėnesiai pavadinti paukščių vardais. Nemaža dalis pavasario švenčių skirta paukščiams, tikima, kad tomis dienomis jie jau turėtų būti parskridę. Liaudies kalendoriuje šv. Motiejus – vasario 24 d. – vadinama Vieversio diena, šv. Kazimieras – kovo 4 d. – laikoma Špokų, arba Kovarnių diena. Kovo 10 d. praminta 40-ties paukščių diena, nes tikėta, kad tuo metu iš šiltųjų kraštų jau turėtų būti parskridę 40 skirtingų rūšių paukščių. Šv. Juozapas – kovo 19 d. – nuo senovės laikoma Pempės diena. Kovo 25 d. – Gandrinės, arba Blovieščių. Sakoma, kad tądien iš Afrikos parskrenda gandrai, kuris ant uodegos atneša kielę (ledspirą), ši išspardanti ledus ir prasideda tikras pavasaris. Nuo gandro parskridimo iki išskridimo dvaruose ir ūkiuose samdomai šeimynai seniau buvo duodamas lengvas užkandis – pusvakaris.

Ne mažiau svarbūs paukščiai mitologijoje ir tautosakoje. Mūsų protėviams nuostabą kėlė paukščių sugebėjimas skraidyti ir nardyti vandenyje, todėl vienus paukščius jie laikė tarpininkais tarp žemės ir dangaus, kitus (antis, narus, galinčius giliai panerti) – susijusius su požemio pasauliu. Paukščiai buvo laikomi greičio simboliais.

Pagonybės laikais garbintos paukščių pavidalo deivės Laima, Dalia, Lada ir Lela, tikėjimui kintant vėliau įgavusios žmogiškąją išvaizdą. Mitinėje tautosakoje pasakojama, kad dievas Perkūnas žmonėms pasirodydavęs milžinu su sparnais arba ereliu. S. Daukantas rašė, kad lietuviai šventais paukščiais laikė kiele, gandrą, kregždę, varnų, šarką, žylę, nevalgę jų mėsos, nebent vartojo vaistams, leido jiems gyventi prie savo namų, tikėdami, kad tie paukščiai atneša jiems gerų naujienų, apsaugo nuo blogybių. Jie žinojo, kad gandrai parveda pavasarį, kregždė – šilumą. Varnai, šarkos nujaučia besiartinantį vilką, žylė – speigus ir pūgą. Protėviai tikėjo, kad mirusio žmogaus vėlė išskrenda paukščiu, todėl kapinėse buvo keliami inkilėliai vėlėms-paukščiams apsistoti... Manoma, kad pamėgdžijant paukščių giesmes buvo sukurtos sutartinės. Paukščiai apdainuojami daugybėje liaudies dainų, o kur dar pasakos, sakmės, gausūs paukščių balsų pamėgdžiojimai...



Nendrinės lingės patelė. M. Čepulio nuotrauka

Paukščiai – medžioklės objektas

Nepaisant to, kad kai kurios paukščių rūšys nuo senovės buvo globojamos ir laikomos šventomis, o jų žudymas (pvz., gandro) prilygintas nusikaltimui, kita dalis paukščių buvo medžiojama. Be to, dar visai neseniai buvo renkami ančių, o kai kur net pempių kiaušiniai ir naudojami maistui. Tai tarsi tūkstantmečius siekiančios praeities atgarsis, kai mūsų krašte gyveno gentys, užsiėmusios medžiokle ir gamtos gėrybių rinkimu.

Paukščių medžioklė išliko iki šių dienų. Kadaisė ji buvo paplitusi dvaruose. Kas buvo medžiojama, galima sužinoti iš archeologinių kasinėjimų ar iš rašytinių šaltinių. Daugelį metų tyrinėdama Kurtuvėnų dvaro kultūrinį sluoksnį, dr. Birutė Salatkienė surinko visą krūvą naminių ir laukinių gyvūnų kaulų, tarp kurių yra ir laukinių paukščių. Šie kaulai apibūdinti kvalifikuotų mokslininkų, todėl netrukus sužinosime, ką medžiojo, kokius žvėris ir paukščius valgė dvaro savininkai ir darbininkai, o kol kas turime tenkintis tik negausiais istoriniais šaltiniais. Iš jų žinome, kad Kurtuvėnų dvaro valdytojas Stanislovas Skaševskis 1553 m. Kalėdų proga Prūsijos kunigaikščiui Albrechtui ir jo artimiesiems siuntė 60 kurapkų, o „1556 metais ta pačia proga siųstus sveikinimus palydėjo jau šimtas kurapkų“¹.

Kurapkos yra tipiškas atvirų plotų, laukų, pievų paukštis, todėl toks jų gausumas liudija, jog XVI a. vidurio Kurtuvėnų kraštovaizdis buvo visai kitoks nei dabar, kad šienaujamų pievų, dirbamų laukų buvo nepalyginti daugiau, o tvenkinių ir miškų mažiau. Sąlygoms pasikeitus kurapkos tapo nykstančia sparnuočių rūšimi. 2013 m. Kurtuvėnų apylinkėse jų visai nepastebėta.

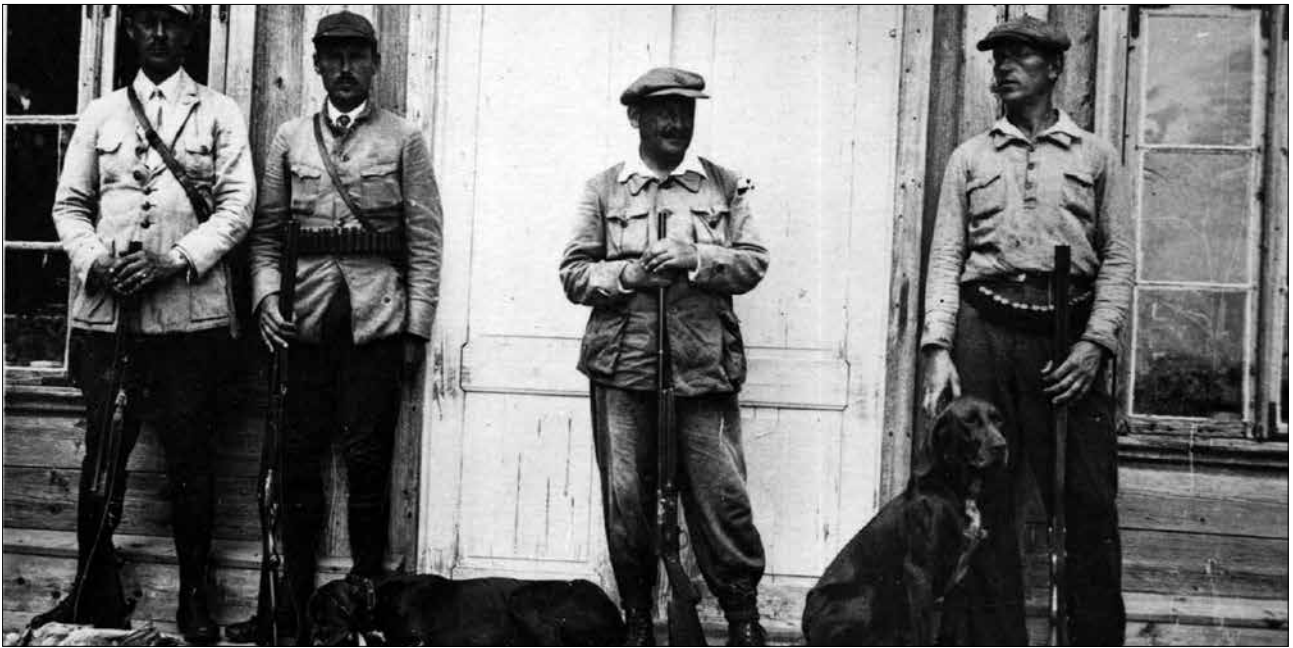
Apie tuos laikus, kai paukščių medžioklės vykdavo dvaruose, daugiausia sužinojome iš amžininkų prisiminimų apie XX a. ketvirtą dešimtmetį – paskutinį dvarų gyvenimo laikotarpį. Daugiausia tų prisiminimų užrašyta apie Šilo Pavėžupio dvarą.

Kartą per metus, visada rudenį, šiame dvare buvo rengiamos ančių medžioklės. Į jas suvažiuodavo Grauzikų dvaro savininkas Vytautas Putvinskis, Vladas Kurkauskas iš Mirskiškės, Stanislovas Pliateris-Zyberkas iš Kurtuvėnų, Stanislovas Janavičius iš Gaugarių, Jonas Girdvainis iš Gilvyčių dvarų, profesorius Tadas Ivanauskas iš Kauno. Susirinkdavo iki dešimties medžiotojų. „Ančių Pavėžupio tvenkiniuose visuomet būdavo daug, nemažai jų ir prišaudydavo. Paukščius iš vandens išnešdavo medžiokliniai šunys. Medžioklė trukdavo dvi dienas, nes svečiai būdavo nakvindinami. Medžiodavo nuo pat ryto, o sutartą valandą sugrįždavo papietauti. Pietaudavo nenusiavę šlapių kojų, ir prie kėdžių valgomajame likdavo pribėgusios balutės...

¹ Salatkienė B. K., Kurtuvėnų dvaras: istorijos pasakojimai, Kurtuvėnų regioninio parko direkcija, 2010, p. 26.







Po ančių medžioklės. Iš kairės: Stanislovas Pliateris-Zyberkas, Stasys Putvinskis, Tadas Ivanauskas ir Vytautas Putvinskis

Kad medžiotojai nesusaltų, įpildavo jiems ir po taurelę (ko šiaip niekada nebūdavo), ta proga ant stalo būdavo šakutės ir peiliai raginiais koteliais, kurių šiaip nevartodavo. Po pietų važiuodavo jau į kitus tvenkinius, kur išbaidytos antys sulėkdavo tikėdamos rasti ramybę. Prišaudytas antys vakare visas išdėdavo ant gonkų laiptų, pilvukais į viršų, galvelėm žemyn. Važiuodami namo, visi medžiotojai išsiveždavo po vienodą ančių skaičių, visos kitos likdavo tam, kas rengė medžioklę. Tokia buvo jų taisyklė.²

Šilo Pavėžupio dvaro savininkas Stasys Putvinskis (nuo 1938 m. Pūtvis) mėgdavo medžioti vienas. Paukščių medžioklėms naudojo patyrusį vižlų veislės šunį vardu Capas. Pavasarį šlapiuose miškuose medžiodavo slankas. Šie paukščiai skraidė prietemoje, todėl tinkamoje vietoje tekdavo ilgai laukti. Tam tikslui turėjo specialią lazda su viršuje išskleidžiama maža kėdute.

„Tais laikais būdavo daug kurapkų. Rudenį jos laikydavosi būriais, net po 30 paukščių. Jos labai mėgdavo būti bulvėse. Matyt, ten rasdavo maisto ir galėdavo pasislėpti, o tarpuvagiais patogų bėgioti. Kurapkas medžiodavo, kada pradėdavo vysti bulvienojai. Nuo žmogaus jos niekuomet nepakildavo į orą, o tarpuvagiais labai greitai bėgdavo. Todėl tik

su Capu pagalba buvo galima sumedžioti kurapkas. Į bulvių lauką užeidavo prieš vėją, kad šuo užuostų paukščius. Prie kurapkų šuo prieidavo visai arti, o paskui staigiu puolimu jas pakeldavo: tada Pūtvis dviem šūviais neretai nušaudavo tris paukščius. Nušautas kurapkas surinkdavo sūnus Rimantas su Capu.

Antis taip pat dažnai medžiodavo trise. Pūtvis prisėlindavo prie plaukiojančių ančių, o sūnus su šunim tuo metu laukdavo nuošaly. Kai antys pakildavo, nuaidėdavo šūviai ir šuo iš vandens ar žolių išnešdavo nukritusius paukščius.³

Dvaro teritorijoje buvo įrengta vanagų gaudyklė. Ji buvo padaryta iš medinių griaučių ir vielos tinklu aptraukto trijų skyrių narvo. Į apatinį skyrių buvo įleidžiamas jaukas – balandžiai. Gaudyklės pavyzdys gautas iš Vokietijos ir kita sukurta vietoje, tik dailesnė. Ja buvo gaudomi vištvanagiai, dabar saugomi paukščiai, įrašyti į Lietuvos raudonąją knygą. Šie vanagai tada buvo laikomi žalingais, nes gaudė vabzdžialesius paukščius, naikinančius žemės ūkio kultūrų ir miško kenkėjus. Stasys Putvinskis šia gaudykle sugavo keturis vištvanagius ir vieną katiną. Iš literatūros žinome, kad Lietuvos taisyklingos medžioklės ir žūklės draugijos skyriaus medžiotojai 1929 m. nukovė 40 vanagų.

² Daniliauskienės-Pūtvytės Julijos, g. 1926 m. Šilo Pavėžupio dvare, atsiminimai.

³ Pūtvio Rimanto, g. 1928 m. Šilo Pavėžupio dvare, atsiminimai.



Pilkasis garnys

Tado Ivanausko apsilankymai

Lietuvos gamtos patriarchas Tadas Ivanauskas į Šilo Pavėžupį atvažiuodavo neatsitiktinai. Jis buvo senas Putvinskių-Pūtvių šeimos pažįstamas. 1919 m. vykstant Nepriklausomybės kovoms, T. Ivanauskas aktyviai dalyvavo savanoriškos Šaulių organizacijos kūrimo veikloje. Ši veikla jį suartino su Vladu Putvinskiu-Pūtviu. Laikams nurimus T. Ivanauskas bendravo su Vlado sūnumi Stasiu Putvinskiu (Pūtviu). Juos abu jungė gamtos ir medžioklės reikalai. Pvz., S. Putvinskiui būnant žemės ūkio ministru, jis kartu su profesoriumi T. Ivanausku priklausė Kauno zoologijos sodo steigimo komisijai.⁴

Apie T. Ivanauską Darija Pūtvienė pasakojo tokį atsitikimą.

„Kartą po ančių medžioklės profesorius prisiminė kažko nepadaręs, pakrapštė pakaušį ir tarė:

– Oi, man reikia parašyti – ten (parodė į savo portfelį) yra recenzija.

Portfelyje buvo įdėta recenzija su štampu. Tuo tarpu užsimiršęs įkišo ten nušautą antį, o ši, išleisdama kvapą, apdergė išmatom jo recenziją...

– Antis parašė man recenziją, – pasakė profesorius.

Ivanauskas buvo visapusiškas. Jį domino ūkis, medžioklė, antys, duodavo patarimų sode, įskiepijo pora rožių. Mėgdavo ir gražiai mokėjo pasakoti apie savo keliones.⁵

Rimantas Pūtvis Ivanauską prisimena taip: „Profesorius atvažiuodavo ne vien pamedžioti. Jis vaikščiodavo po Pavėžupio apylinkes, stebėdamas visą gyvūniją. Vakaraus su tėvu kalbėdavo. Mažai dar tegalėjau suprasti apie jų kalbamas problemas, tik atmenu, kad vis būdavo minimas Žuvintas, kurtinių bei fazanų įveisimo reikalai. Atmenu, kad buvo planuojama kurtinių kiaušinius įdėti į tetervino lizdus, tuo laiku apie Pavėžupį dar burbuliuodavo tetervinai. Profesorius atveždavo žiedų ir tėvas žieduodavo paukščių jauniklius. Gera pažindavo visus paukščius iš jų čiulbėjimo ir caksėjimo. Labiausiai įsiminė gandriukų žiedavimas, gandrai puldavo ir, matyt, kad gaudavo nuo jų, nes eidavo žieduoti dviese.“⁶

Šilo Pavėžupio senbuvio A. Stungurio teigimu, T. Ivanauskas vaikščiodavo su šautuvu. Žiūrėdavo, kur įvairesnį paukštį nusišaut. Keliaudamas po įvairias Lietuvos vietas, bendraudamas su eiguliais, medžiotojais ir kitais gamtą pažįstančiais žmonėmis, Tadas Ivanauskas turėjo ne vieną tikslą. Jis

⁴ Zoologijos sodas Kaune, *Gimtasai kraštas*, 1936, Nr. 2–4, p. 574.

⁵ Pūtvienės Darijos-Zubovaitės, g. 1901 m. Bubių dvare, atsiminimai.

⁶ Pūtvio Rimanto atsiminimai.







Jūrinis erelis. M. Čepulio nuotrauka

rinko informaciją savo sumanytom knygom, tarp jų ir tritomiui „Lietuvos paukščiai“. Medžiodamas įvairių rūšių paukščius, jis kaupė iškamšų kolekciją zoologijos muziejui Kaune. Svečiuodamasis Šilo Pavėžupio dvare, profesorius kartu su S. Putvinskiu braidžiojo po netoliese esančią vertingą Laikšių pelkę. Prieš Antrąjį pasaulinį karą ji plytėjo buvusių Gansės prielodyninių marių vietoje. Iš gyventojų pasakojimų žinoma, kad ši pelkė būdavo šienaujama, tačiau žolę galėdavo išvežti tik žiemą, esant išalui. Čia perėdavo perkūno oželiai, burbuliuodavo tetervinai, būdavo daug gyvačių. Apie didžiulias kuolingas profesorius vėliau paminėjo savo knygoje: „Esu jų matęs taip pat Šaukėnų valsčiuje, Laikšių pelkėje, o iš gyventojų esu girdėjęs, kad jos ten peri.“⁷ Manoma, kad 1929-05-04/05 Laikšių pelkėje T. Ivanauskas nušovė du paukščius, iš kurių vieno iškamša šiuo metu yra muziejaus ekspozicijoje, o kito kimštas kūnelis – fonduose. Įdomu, kad kuolingos žemaičių vadintos „klykiais“, o pelkės pakrastyje gyvenę žmonės kitų buvo praminti Laikšių klykiais...

Apie paprastuosius griciukus profesorius rašė: „1925 m. balandžio mėn. 8 d. radau jų ...Laikšių pelkėje, kur, S. Putvinskio teigimu, jie perėjo (bet

pastaraisiais laikais, nusausinus šią pelkę, ten neaptinkama).“⁸

Paukščius Ivanauskas stebėjo ir Šilo Pavėžupio dvaro tvenkiniuose, tai sužinome iš įrašo apie rudakaklius kragus: „Vieną jų porą aptikau 1929.V.3. Raseinių apskr., Šilo Pavėžupio ūkyje, karpinių tvenkinyje. Tą dieną ir keletą dienų anksčiau dažnai buvo girdimi jų „žvengiantieji“ balsai, kaip paprastai veisimosi metu. Ten ir buvo nušautas vienas senas egzempliorius, kuris dabar yra Kauno zoologijos muziejuje.“⁹ Šio krago iškamša muziejaus ekspozicijoje yra su 1932-04-21 data. Matyt, žuvininkystės tvenkiniuose 1925-04-05 buvo sumedžiota rudagalvė kryklė, o 1932-07-22 – didžioji antis, kurių kimšti kūneliai dabar saugomi to paties muziejaus fonduose.¹⁰

Paukščiai tarpukario metais

Savo laiške žmonai Vladas Putvinskis mini, kad Šilo Pavėžupio dvare gyvena pelėda: „Liepe tupi per dienas pelėda ir paškudija ant balkona, reikėtų ją nušauti, bet nesmagu žudyti“. Iš R. Pūtvio atsiminimų žinome, kad šio dvaro sodyboje gyveno

⁸ Ten pat.

⁹ Ivanauskas T., *Lietuvos paukščiai*, II knyga, Vilnius, 1959, p. 22, 133, 241.

¹⁰ Rumbutis S., Duomenys apie T. Ivanausko surinktą paukščių kolekciją iš Šilo–Pavėžupio, asm. pranešimas, *Kauno T. Ivanausko zoologijos muziejus*, 2014.

⁷ Ivanauskas T., *Lietuvos paukščiai*, I knyga, Vilnius, 1957, p. 114, 245, 251.



Gulbė giesmininkė. M. Čepulio nuotrauka

kikiliai, geltonosios startos, kielės, varnėnai, baltieji gandrai, žvirbliai, šelmeninės kregždės. Laukuose čireno dirviniai vieversiai, virš miškų ratus suko suopiai.

Kai kurios paukščių rūšys vadintos vietiniais senoviškais pavadinimais. Baltieji gandrai – gužučiais, liepsnelės – raudongurklėm, laukiai – či-čirvakais, o pilkieji garniai – genšėm. Tarpukario metais žuvininkystės tvenkiniuose visai nebuvo kirų, gulbės būdavo didžiausia retenybė, tik kartą porėlė trumpam buvo užskridusi į Tabūniukų tvenkinį. Stasys Putvinskis iš kažkur parsivežė vieną gulbę pašautu sparnu. „Ji negalėjo skraidyti, persautas sparnas buvo kiek nukaręs. Apgyvendino ją Malūno tvenkinyje, maitino ir saugojo žuvininko Rapolo Pluščiausko šeima. Kad gulbei nebūtų taip liūdna, davė jai draugę – baltą naminę žąsį. Taip ta balta porėlė ir gyveno tvenkinyje, visada plaukiodama kartu.“¹¹

Apie kai kurias to meto paukščių rūšis vėl sužinome iš spaudos: „Apskaitos duomenimis, 1937 m. Šaukėnų valsčiuje gyveno 27 juodieji gandrai, 225 jerubės, 379 tetervinai“. Duomenų, gautų iš medžioklės draugų vėl pateikė T. Ivanauskas: „S. Pliaterio-Zyberko pranešimu, juodieji gandrai peri Kurtuvėnų miškuose ir padaro žalos esamam ten

karpių ūkiui“. Apie žuvininkus rašė: „Raseinių apskr. Šilo Pavėžupio dvare, pasak S. Putvinskio, jie dažnai lankydavosi karpių tvenkiniuose ir vieną jų jis yra nušovęs.“¹² Jūrinio erelio apsilankymą 1930 m. aprašė S. Putvinskis: „Šiomet Šilo Pavėžupy atsilankė visai naujas ir mūsų krašte labai retas svečias, būtent jūrų erelis (*Aquila albicilla*). Jis atsirado maždaug vidury rugpjūčio mėn. ir lankosi iki šiolei, pagrobdamas nuo savininko kasdien tris, keturis 1 kilogramo karpius. Nors labai kilnus, bet brangiai atsieinąs svečias.“¹³

Tvenkiniuose buvo labai nepageidautini pilkieji garniai – genšės. Šilo Pavėžupio dvaro savininkas Putvinskis (Pūtvis) tvenkinius prižiūrintiems žuvininkams liepdavo juos šaudyti, o už kiekvieną nušautą paukštį, pristačius koją ar sparną kaip įrodymą, kasmet mokėdavo įvairiai: nuo 3 iki 5 litų.

Žiemą dvare paukščiai buvo globojami. Kad kurapkos turėtų ką palesti, būdavo paliekamos atidarytos daržinės durys ir paukščiai ateidavo pasimaitinti, pasislėpti nuo sniego ir vėjo. Prie namo visuomet būdavo pastatomas „paukščių stalas“. Vaikams būdavo malonu paberti grūdų ir žiūrėti, kaip iš krūmų suskrenda paukščiai.

¹¹ Daniliauskienės-Pūtvytės Julijos atsiminimai.

¹² Ivanauskas T., *Lietuvos paukščiai*, II knyga.

¹³ *Medžiotojas*, 1930, Nr. 9, p. 20.



Dambos tvenkinys rudenį

Išnykusios ir nykstančios paukščių rūšys

Gamtoje viskas nuolat kinta. Kinta ir mus supanti fauna. Rūšys dažniausiai išnyksta dėl žmogaus kaltės – sunaikinami paukščiai arba jų buveinės. Maždaug prieš 100 metų Žemaitijoje buvo išnaikinti kurtiniai – kalakuto dydžio paukščiai, iš kurių išeidavo geras kepsnys... „Raseinių apskrityje, pasak medžioklės žinovo M. Janavičiaus, < ... > „pats pranešėjas dar 1916 m. matęs vieną kurtinio patelę vasarą Šaukėnų valsčiuje, Šonos miške“¹⁴. Vėliau šių paukščių čia jau neaptikta.

Po Antrojo pasaulinio karo, prasidėjus masinei melioracijai, nusiausintos arba pažeistos beveik visos pelkės. Taip buvo sunaikintos daugelio rūšių tilvikų ir tetervinų buveinės. Didelės Laikšių pelkės vietoje įrengti žuvininkystės tvenkiniai. Griovių išvagotos apsausėjusios Gudmoniškės (Pūspelkės), Bulėnų pelkių plynės apaugo medžiais. Užpelkių kaimo pelkėtos pievos paverstos kultūrinėmis ganyklomis. Dubysos upės slėniai apaugo medžiais ar krūmais, o kai kur buvo ir užsodinti. Dėl šių priežasčių neliko ankstesnių paprastųjų gričiukų, didžiųjų kuolingų perimviečių, užaugus atviriems pelkių plotams išnyko tetervinai. Vienos iš paskutinių jų gyvenamųjų vietų, kur paukščiai stebėti prieš 1990 m., buvo Juodlės pelkė ir Ilgaežerio

duburys (ilgametės Šaukėnų biologijos mokytojos E. Burdulienės ir buvusio Vainagių ir Lygumų medžiotojų būrelio vadovo A. Valentinavičiaus duomenys). Apie 2000 m. vienas paukštis matytas šalia Alksnyniškės kaimo.

Beveik tuo pačiu laiku kaip tetervinai, Juodlės miške, Jadvygavos, Naisių ir kituose kaimuose išnyko čia perėję žalvarniai. Tik skirtingai nei tetervinų, šių spalvingų paukščių nykimo priežastys neaiškios, nes Lietuvoje akivaizdžių grėsmių nėra. Žinoma, kad žalvarniai intensyviai medžiojami migracijos kely ir žiemavietėse Afrikoje.

Iš kitų pastaruoju metu labai praretėjusių paukščių reikia paminėti juoduosius gandrų. Intensyvėjant miškų kirtimams daugelyje vietų buvo iškirsti brandūs šlapi medynai, kuriuose perėjo juodieji gandrai. Iš retų, biržėmis išmargintų miškų šie paukščiai pasitraukė. Kai kuriuose miškuose dėl miško kirtimų nebeliko ir ten gyvenusių mažųjų erelių rėksnių. Sanitariniai miško kirtimai turi neigiamos įtakos pilkosioms mažosioms musinukėms ir šiaurinėms pilkosioms zylėms, kurios suka lizdus papuvusiuose stuobriuose, o po kirtimų jų beveik nelieka.

Paplitus biokuro naudojimui agrariniame kraštovaizdyje kanalų pakrantėse iškertami krūmynai. Taip sunaikinamos lakštingalų, paprastųjų medžarkių, šarkių buveinės ir blogėja šių paukščių rūšių veisimosi sąlygos.

¹⁴ Ivanauskas T., *Lietuvos paukščiai*, I knyga.



Paukščių stebėtojai prie Kurtuvėnų tvenkinių

Pieví paukščiai – griežlės, putpelės, kiauliukės, geltonosios kielės, pieviniai kalviukai – nyksta dėl pieví ir ganyklų užžėlimo medžiais ir krūmais, žolių sudėties pokyčių. Mažėjant karvių mažėja ir mėsavabalių, kuriais minta kukučiai.

Dirviniams viversiams, kurapkoms neigiamą įtaką daro dideli monokultūrų plotai, kuriuose maisto mažai, o neigiamas chemikalų poveikis paukščiams didelis.

Kai kurioms paukščių rūšims, pvz., mažosioms upinėms žuvėdroms, mažiesiems kirams, raudonkojams tulikams, perėti tvenkiniuose trūksta smėlėtų ar žole užaugusių, nendrynais neapaugusių salų. Akmenų krūvose perintiems kūltupiams lizdams sukti trūksta laukuose paliktų akmenų krūvų.

Mažėjant vienkiemių, žmonėms nustojus laikyti gyvulius, mažėja tvartų ir daržinių, todėl nyksta ir juose gyvenančios šelmeninės kregždės. Nykstant sodyboms neprižiūrimi gandrulizdžiai išgriūva, apauga šakomis, ir baltieji gandrai juos palieka.

Ant žemės perintiems paukščiams didelę žalą daro įvairūs plėšrūnai. Prie gyvenviečių, parkuose perinčias lakštingalas, pečialindas gaudo katės. Lapės medžioja kurapkas ir jų jauniklius, išardo pasiekiamus urvinių kregždžių urvelius. Miškuose perinčias jerubės, jų jauniklius gaudo ne tik lapės, bet ir usūriniai šunys.

Žuvininkystės tvenkiniuose migruojantys paukščiai trikdami medžiojant antis ir žąsis, šaudant kormoranus. Paukščiai nukenčia ir dėl vandens lygio svyravimų perėjimo metu: užpildant tvenkinius, kartais paskandinami pempių ir rudagalvių kirų lizdai, o nuleidžiant – ant dugno atsiduria rudakaklių kragų lizdai su kiaušiniais.

Paukščių apsauga

Paukščiai labai jautrūs aplinkos pokyčiams: pablogėjus gyvenimo ar veisimosi sąlygoms, gyvenamąsias vietas palieka. Nykstančių rūšių sąrašai ilgėja, todėl pastaruoju metu jų apsaugai daug dėmesio skiriama Europoje ir Lietuvoje.

Teritorijoje, kurioje atlikti paukščių stebėjimai, ornitologinių draustinių nėra. 1967 m. užtvėnkus Ilgos upelį, padidėjo Juodlės ežero plotas, pagausėjo ančių ir vandens paukščių. Gamtos apsaugos komiteto sprendimu šis ežeras buvo paskelbtas Vandens paukščių draustiniu. Šiuo metu tokio draustinio nėra – ežeras yra kraštovaizdžio draustinio dalis. Vienas iš 1992 m. įsteigto Kurtuvėnų regioninio parko tikslų yra saugoti biologinę įvairovę, retų paukščių lizdavietes ir tuokvietes. Erelių, juodųjų gandrų, vapsvaėdžių, vištvanagių lizdai, pelėdų, karvelių uldukų ir retų genių uoksai saugomi pagal miško kirtimų taisyklių reikalavimus. Miškininkai nekerta drevėtų medžių. Pavasarį keliami nauji inkilai paukščiams.



Paukščių palydų dalyviai prie Durpynės tvenkinio

Lietuvai tapus Europos Bendrijos nare, joje pradėjo galioti ir šios organizacijos gamtosauuginiai reikalavimai. 1979 m. priimta Paukščių direktyva yra pirmasis Europos Sąjungos teisės aktas, reglamentuojantis ilgalaikę visų laukinių paukščių rūšių apsaugą Europos Sąjungoje. Paukščių direktyva nustato šių rūšių apsaugą ir naudojimo taisykles. Apsauga yra taikoma paukščiams, jų kiaušiniams, lizdams ir buveinėms. Pagal šios direktyvos reikalavimus paukščių rūšims, išvardytoms I direktyvos priede, yra steigiamos specialios saugomos teritorijos. Lietuvoje šios teritorijos vadinamos paukščių apsaugai svarbiomis teritorijomis (PAST) ir yra Europos ekologinio tinklo *Natura 2000* sudėtinė dalis. Jos yra parenkamos remiantis moksliniais laukinių paukščių rūšių populiacijų tyrimais. Aplinkos ministerijos duomenimis, PAST šiuo metu užima apie 9 % šalies teritorijos. Pradiniame šių teritorijų steigimo etape didžiųjų baublių ir mažųjų kirų apsaugai buvo numatyta įsteigti PAST Šilo Pavėžupio žuvininkystės ūkyje, tačiau po kelerių metų, sunykus mažųjų kirų perimvietei, teritorija jau neatitiko retų paukščių rūšių gausumo kriterijų ir PAST nebuvo įsteigta.

Lietuvoje saugomos paukščių rūšys įrašytos į Lietuvos raudonąją knygą. Stebėjimų teritorijoje aptikta net 50 rūšių. Daugiausia jų (net 32) matoma žuvininkystės tvenkiniuose, ypač migracijų metu.

Tai šaukštasnapės, smailiauodegės, pilkosios antys, tikučiai, gaidukai, dirviniai sėjikai ir kiti. Miškuose rasta 12 saugomų rūšių, iš kurių paminėtini juodieji gandrai, vištvanagiai, ulduakai, lututės, žvirblinės pelėdos.

Paukščių stebėjimai nuo pokario metų iki šių dienų

Teritorija, kurioje stebėti aprašomi paukščiai, užima apie 26 tūkstančius hektarų. Ji yra tarp Ventos ir Dubysos upių. Šiame plote auga didelis Bubių ir Šaukėnų miškų masyvas ir greta jo išsidėstę kiti miškai: šiaurėje – Bunokiškės, Žadvainių, Gerbeniškės, Skaistgirio, Pelenių, Bulėnų, rytuose – Pageluvio, Spitkiškės, Padubysio, pietryčiuose ir pietuose – Raudsparnės, Šonos, Šilo Pavėžupio, pietvakariuose – Vainiškės ir Papušynio. Čia yra Šilo Pavėžupio ir Kurtuvėnų žuvininkystės ūkiai, kur vanduo tyvuliuoja apie 1 200 ha plote. Daugiau pievų ir dirbamų laukų yra prie Bazilionų ir Šaukėnų miestelių. Iš kitų didesnių gyvenviečių paminėtinos šios: Gordai, Laikšės ir seniūnijos centras – Bubiai.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, paukščių stebėjimai pradėti tik po 1960 m., kai, siekiant išsaugoti vaizdingą Rytų Žemaitijos kraštovaizdį, buvo įkurtas Kurtuvėnų landšaftinis draustinis. 1978 m. Šiaulių pedagoginio instituto studentas Vytautas Valius pateikė duomenis,

kad Kurtuvėnų landšaftiniame draustinyje tais metais gyveno juodieji gandrai, laukiai, baubliai, klykuolės antys, vištvanagiai, tetervinai, plovinės vištelės. Šilo Pavėžupio žuvininkystės tvenkinyuose 1989–1998 m. paukščius stebėjo šio straipsnio autorius. 1995-10-29 švedų ornitologas mėgėjas Benis Lorensonas (Benny Lorentzon) pirmas užfiksavo mažąsias gulbes Pavėžupy. 2011–2012 m. paukščius šioje teritorijoje stebėjo ir atskirų rūšių tyrimus atliko Lietuvos ornitologų draugijos (LOD) narys Julius Morkūnas. 2013 m. vandens paukščių apskaitas tvenkinyuose atliko ornitologas Armandas Naudžius. Nuo 1995 m. iki šiol Šilo Pavėžupio tvenkinyuose ir už jų esančiame Kurtuvėnų regioniniame parke paukščius stebi, o kartu ir fotografuoja patyręs gamtos fotografas Marius Čepulis.

Kurtuvėnų regioniniame parke paukščiai stebimi beveik nuo jo įsteigimo – 1992 m. 1993 m. Bulėnų pelkė, Paraudžių mišką išvaikščiojo giesmininkų paukščių žinovas Antanas Aleknonis. 1996 m. rugsėjo 20 – spalio 12 d., ieškodamas plėšriųjų paukščių lizdų, Irmantas Danišas atliko stebėjimus Kurtuvėnų girininkijoje, kur užfiksavo 28 paukščių rūšis. Rinkdamas duomenis Lietuvoje perinčių paukščių atlasui, Šilo Pavėžupio tvenkinyuose lankėsi Gintaras Matiukas. 1997 m. rudenį ir 1998 m. pavasarį kvalifikuotas prancūzų ornitologas Lorentas Cimermanas (Laurent Zimmermann) Kurtuvėnų tvenkinyuose aptiko nemažą vandens ir pelkių paukščių rūšių: jis lankėsi ir Šilo Pavėžupio tvenkinyuose. 1999-06-21 jūrinį erelį lizde su jaunikliais stebėjo olandų ornitologai. 2000 m. birželio mėnesį paukščius fotografavo gamtininkas A. Rudaitis. 2003 m. Kurtuvėnų regioniniame parke paprastųjų medšarkių apskaitą vykdė Šiaulių universiteto Aplinkotyros katedros studentai. 2009 m. Kurtuvėnų tvenkinyuose paukščius stebėjo ir fotografavo T. Trinkūnas. 2012 m. vandens paukščių apskaitas Kurtuvėnų tvenkinyuose atliko Armandas Naudžius, o 2013 m. – ornitologas Mindaugas Kirstukas.

Paukščių įvairovė

Paukščiai – judriausia stuburinių gyvūnų grupė, pasižyminti tobulu sugebėjimu skraidyti (panašiai skraido tik šikšnosparniai). Migruodami paukščiai nuskrenda tūkstančius kilometrų, kerta jūras ir vandenynus. Kartais, audrų nublokšti, jie atsiduria šalyse, kuriose negyvena. Dėl šių priežasčių

paukščių rūšių skaičius kinta – didėja. Lietuva – ne išimtis, kasmet joje užregistruojamos vis naujos sparnuočių rūšys. Daugiausia jų aptinkama pamyryje ir pajūryje, kur praeina migracijos keliai. Lietuvos paukščiais laikomi visi laukiniai paukščiai, kurie nors kartą buvo stebėti mūsų šalyje¹⁵. Naujos rūšys užfiksuojamos ir todėl, kad daugėja stebėtojų, gerėja jų technika. Iki 2013 m. spalio 28 d. Lietuvoje aptiktos 383 laukinių paukščių rūšys, iš kurių 13 priskirta D ir E kategorijoms – tai iš nelaisvės pabėgę ar neaiškos kilmės rūšys (pvz., juodoji gulbė, pasprukusi iš nelaisvės, kilusi iš Australijos). Naujų rūšių paukščiai atskrenda daugiausia iš Europos, Amerikos ir Azijos. Šiek tiek daugėja ir perinčių rūšių, nes kai kurių perėjimo arealas slenkasi. Tą įtakoti gali natūralūs procesai, iš kurių vienas svarbiausių – klimato kaita. Rūšys plinta ne tik iš pietų, bet ir iš šiaurės ar rytų.

Stebėjimų teritorijoje naujų paukščių rūšių šalyje neaptikta, tačiau pastaraisiais metais padaryta atradimų Kelmės ir Šiaulių rajonuose. Daugiausia jų užfiksuota Šilo Pavėžupio ir Kurtuvėnų žuvininkystės ūkiuose, kurių tvenkinyuose migracijos metu laikosi ir maitinasi įvairiausios sparnuočių rūšys. Patyrę ornitologai J. Morkūnas, A. Naudžius čia aptiko avocetę, juodakaklį narą, kaspijinį kirą. M. Čepulis rado perinčias ūsuotąsias zyles.

Nuo 1989 m. rudens iki 2014 m. pavasario stebėjimų plotuose buvo aptikta 191 paukščių rūšis. Iš jų 144 rūšys rastos perinčios arba perėjimo laiku aptiktos veisimuisi tinkamoje vietoje. Napatvirtintais duomenimis, stebėtos dar šios rūšys: purpurinis garnys, tūbuotasis suopis, pelėsakalis, startsakalis, oželis nykštukas, šiaurinė pečialinda. Ieškotina raiboji devynbalsė.

Ateityje rūšių sąrašas gali dar ilgėti. Paukščiai nepripažįsta sienų, todėl bet kuris iš mūsų galime aptikti iš tolimųjų šalių užklydusį nematytą sparnuotą svečią.

¹⁵ Jusys V., *Lietuvos paukščių rūšių sąrašas*, Kaunas, 2012.

Gabrielė JASIŪNIENĖ

Žemaitijos bajorų Gorskių heraldika

Nuotraukos iš Šiaulių „Aušros“, Žemaičių vyskupystės, Žemaičių „Alkos“ muziejų
P. 76–77. XVIII a. II pusėje Gorskiams priklausiusio Beržėnų dvaro rūmų fasadas 1938 m. P. Bugailišio nuotrauka

Herbai atsirado XII a. antrajame ketvirtyje Vakarų Europoje riterių turnyrų metu, nes buvo siekiama atpažinti apsišarvavusius karius. Iš pradžių herbus naudojo kilmingųjų luomas. Herbai simbolizavo jų išskirtinę socialinę padėtį, turtą, galybę. Vėliau herbus perėmė miestai, cechai, universitetai, ir t. t.¹ Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau LDK) heraldikos tradicijos atsirado, nusistovėjo daug vėliau. LDK tik XIV a. žinomi pirmieji kunigaikščių Skirgailos, Jogailos, Vytauto herbiniai antspaudai. Vėliau kunigaikščių pavyzdžiu pasekė ir kilmingųjų luomo atstovai².

Straipsnyje atkreipiamas dėmesys į Žemaitijos regioną, kuris politine prasme buvo menkiausiai paveiktas XIV a. LDK erdvėje plitusios rusėniškosios kultūros, o ir prie vakarietiškos krikščionybės žemaičiai prisijungė vėliausiai – 1417 m. galutinai priimdami katalikišką krikštą. Žemaitijoje buvo susiformavusi uždara bajorų bendruomenė. Iki XVI a. 7 dešimtmečio buvo aiškiai jaučiamos žemaičių bajorų arba čiagimių prioritetinės teisės. Tam įtakos turėjo 1441–1442 m. didžiojo kunigaikščio Kazimiero privilegija, kuria žemaičiams

buvo suteiktos savivaldos garantijos³. Ilgą laiką svetimšaliams buvo sudėtinga įsikurti Žemaitijos kunigaikštystėje. Tik XVII a. galima vadinti atšilimo laikotarpiu, kadangi šiuo metu vis dažniau aukštais Žemaitijos urėdais galėjo tapti išeiviai ir jų palikuonys iš Lenkijos, Livonijos⁴. Kaip rodo istorikės profesorės Ritos Reginos Trimonienės tyrimai, Livonijos bajorija beveik nesigiminiavo su žemaičių (net ir lietuvių) kilmingaisiais, tuo tarpu atvykėliai iš Lenkijos, Prūsijos pamažu įsiliejo į LDK bajoriją, susisaistė su ja giminytės ryšiais⁵.

Straipsnio tikslas – išnagrinėti į Žemaitiją atvykusių lenkų bajorų Gorskių heraldiką XVIII–XIX a. Atliekant tyrimą naudojami Gorskių giminės atstovų XVIII–XIX a. herbiniai ir rašmeniniai antspaudai bei ikonografinė medžiaga, kurioje vaizduoti jų herbai. Pažymėtina, kad dauguma Gorskių heraldikos šaltinių yra saugoma Šiaulių

³ Saviščevas E., *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais*, Vilnius, 2010, p. 14–15.

⁴ Trimonienė R. Svetimšalių ir svetimtaučių bajorų imigracija į Žemaitiją XVI a. antrojoje pusėje–XVII a. pirmojoje pusėje. Imigracijos kultūriniai veiksniai ir įtakos Žemaičių visuomenei, *Rytų Europos kultūra migracijos kontekste. Tarpdalykiniai tyrimai*, Vilnius, 2007, p. 513.

⁵ Trimonienė R., Livonijas muižnieku dzimtu iecełošana Žemaitijā 16. gadsimta otrajā pusē – 17. gadsimta sākumā, *Ventspils muzeja raksti*, 2006, p. 61–69; Trimonienė R., Svetimšalių ir svetimtaučių bajorų imigracija į Žemaitiją XVI a. antrojoje pusėje–XVII a. pirmojoje pusėje. Imigracijos kultūriniai veiksniai ir įtakos Žemaičių visuomenei, p. 513.

¹ Rimša E., *Heraldika. Iš praeities į dabartį*, Vilnius, 2004, p. 10.

² *Ten pat*, p. 116–120.



Antano Andriaus Gorskio herbinis antspaudas 1733 07 07



Antano Andriaus Gorskio herbinis antspaudas 1734 01 16

„Aušros“ muziejuje. Vertingos medžiagos galima rasti Žemaičių vyskupystės ir Žemaičių „Alkos“ muziejuose.

Gorskių įsikūrimas Žemaitijos kunigaikštystėje siejamas su XVI a. penktu dešimtmečiu, kuomet Stanislovas Gorskis atsikėlė į šią teritoriją. Jis 1588 m. vasario 21 d. buvo liudininkas pasirašant sutartį, kurią patvirtino savo parašu bei herbiniu antspaudu. Antspaude pavaizduotas Galvaraiščio (Nalenčo, Nalęcz) herbas ir savininko inicialai „S. G“. Stanislovas Gorskis su žmona Dorota Adomavičiūte-Ganusevičiūte (herbas Vadvičas, Wadwicz) susilaukė dviejų sūnų – Jono Chrizostomo ir Rapolo⁶. Gorskių giminės herbo raudonos spalvos lauke vaizduojama surišta baltos spalvos skara. Herbo šalmė tarp ragų pavaizduota moteris, rankose laikanti ragus. Moters galva perrišta skarele⁷.

Nuo Rapolo Gorskio proanūkio Antano Andriaus Gorskio XVIII a. prasideda vientisa šios giminės atstovų heraldikos linija. Šiuo metu rasti trys šiam asmeniui priklausantys herbiniai antspaudai:

1733 liepos 7 d.⁸ ir 1734 m. sausio 16 d. laiškuose⁹, bei 1735 m. birželio 23 d. rašte.¹⁰ Šiuose antspauduose vaizduojamas Gorskių Galvaraiščio (Nalenčo, Nalęcz) herbas. Antspauduose akcentuojama 1712 m. Antano Andriaus Gorskio gauta Žemaitijos generalinio vėliavininko pareigybė. Aplink pirmąjį herbinių antspaudą parašyti inicialai: AAGCXZ – *Anton Andrzej Górski Chorąży Xięstwa Żmudzkiego (Antanas Andrius Gorskis Žemaitijos Kunigaikštystės vėliavininkas)*. Antrajame Gorskio antspaude aplink herbą yra inicialai: AAR(?) G C X – *Anton Andrzej Górski Chorąży Xięstwa (Antanas Andrius Gorskis vėliavininkas Kunigaikštystės)*. Trečiajame A. Gorskio raudono lako herbiniame antspaude, aplink barokinį skydą pavaizduoti inicialai: AARG CHXZS – *Anton Andrzej Górski Chorąży Xięstwa Żmudzkiego Starosta – (Antanas Andrius Gorskis Žemaitijos Kunigaikštystės vėliavininkas, Seniūnas (Telšių))*.

Analizuojant Gorskių heraldiką, būtina išskirti Mykolą Gorskį, kuris perėmė iš tėvo Antano Andriaus Gorskio šios giminės pagrindinę heraldikos

⁶ Klimavičius R., Gorskių giminės geneologija, *Žemaičių praeitis*, Vilnius, 1993, D. 2, p. 258.

⁷ Niesiecki K., *Herbarz Polski*, Polska, 1729, www.przodkowie.com, [prieiga per internetą, žiūrėta 2009 12 05].

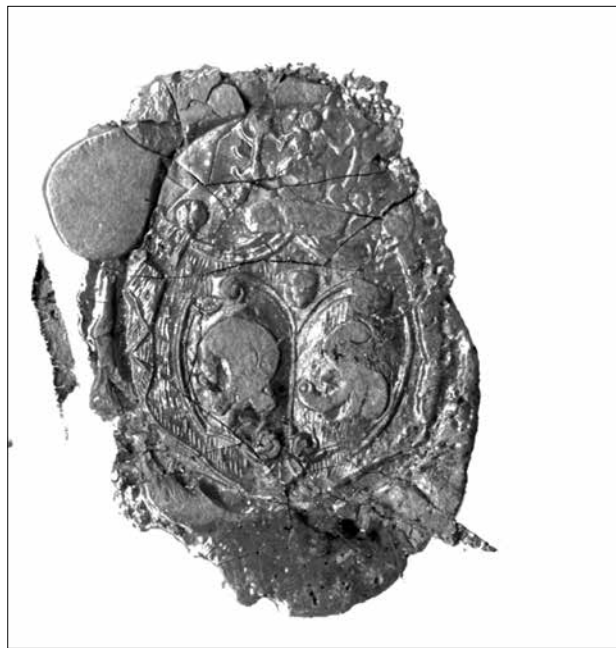
⁸ 1733 m. liepos 7 d. A. Gorskio herbinis antspaudas, *Šiaulių „Aušros“ muziejus (toliau ŠAM)*, dvarų dokumentų kolekcija (Nr. 6118).

⁹ 1734 m. sausio 16 d. A. Gorskio herbinis antspaudas, ŠAM, GEK 79981.

¹⁰ 1735 m. birželio 23 d. A. Gorskio herbinis antspaudas, ŠAM, GEK 80739.



Antano Andriaus Gorskio herbinis antspaudas 1735 06 23



Mykolo ir Marijonos Reginos Gorskių jungtinis herbas 1766 m.

liniją. Tyrinėjant M. Gorskio heraldiką, būtina pabrėžti, kad šiuo metu visi rasti jo herbiniai antspaudai yra jungtiniai. Europoje XII a. pabaigoje kilmingųjų heraldikoje pradedama jungti kelis herbus į vieną skydą, taip sudarant jungtinį herbą. Šio naujo papročio plitimą galima sieti su noru parodyti savo giminės kilmingumą, giminystės saitus, konkretaus asmens šeimą ir vedybinius ryšius. Kadangi LDK herbai atsirado ir pradėjo formotis daug vėliau, todėl ir kilmingųjų jungtiniai herbai atsirado daug vėliau nei Vakarų Europoje, tik XVI a.¹¹ Paminėtina, kad nors Mykolas Gorskis buvo vedęs tris kartus, tačiau visuose jo herbiniuose antspauduose vaizduojami jo ir antrosios žmonos Marijonos Reginos Vainaitės herbai. Žinoma, kad M. R. Gorskienės tėvas buvo Jurgis Vaina, Salantų Siponiškių dvarų savininkas. Vainos turėjo herbą Trimitai (Trąby), kurio raudoname lauke vaizduojami trys sidabro trimitai, o šalme – trys pavo plunksnos¹². Atliekant tyrimą, rasti keturi herbiniai antspaudai, kuriuose vaizduojamas Mykolo ir Marijonos Reginos Gorskių jungtinis herbas. Pirmasis, nors gana prastos kokybės, herbinis antspaudas rastas 1766 m. Mykolo

Gorskio laiške¹³. Likę trys antspaudai rasti 1775 m. gegužės 30 d. M. Gorskio testamente¹⁴. Juose herbo skydas yra padalintas į dvi dalis. Pirmojoje dalyje vaizduojamas Gorskių Galvaraišio (Nalenčo, Nalecz) herbas, antrojoje – Vainų Trimitai (Trąby). Virš šio jungtinio herbo yra penkių lapų arba bajoriška karūnėlė, nurodanti savininkų kilmę. Herbas yra apsuptas mantija, papuoštas juostomis bei Mykolo Gorskio šv. Stanislovo ir Rusijos šv. Onos ordiniais. Būtina pažymėti, kad Mykolo Gorskio heraldikoje atsiranda dar viena naujovė – gautų ordinų vaizdavimas herbiniuose antspauduose. Rekėtų pastebėti, kad dar vienas jungtinis herbinis antspaudas, priklausantis Mykolui ir jo žmonai Marijonai Reginai, yra ir ant XVIII a. Biržuvėnų dvaro krosnies koklių¹⁵.

Mykolas Gorskis su pirmąja žmona Terese Nagurskyte susilaukė šešių vaikų: Stanislovo Augusto, Adomo, Liudviko Baltramiejaus, Fortunato, Rožės ir Barboros. Stanislovas Augustas buvo Užvenčio seniūnu (1775 m.), LDK kariuomenės kunigaikščio Augusto Čartoriskio Petihoro vėliavos

¹¹ Rimša E., *Heraldika iš praeities į dabartį*, p. 134.

¹² Kojalowicz W. W., *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli o klejnotach albo herbach ktorych familie stanu rycerskiego w prowincyach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zazywaja*, Kraków, 1897, s. 308.

¹³ 1766 m. Mykolo Gorskio jungtinis herbinis antspaudas, ŠAM, GEK 86501, I-R 9955.

¹⁴ Mykolo ir Marijonos Reginos Gorskių jungtinis herbas 1775 m. gegužės 30 d., *Žemaičių muziejaus „Alka“ archyvas*.

¹⁵ Puodžiukienė D., Biržuvėnų dvaro sodybos architektūros raida XVII–XX a. pradžioje, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Nr. 47–48, Vilnius, 2008, p. 29.



Mykolo ir Marijonos Reginos Gorskių jungtinis herbas 1775 05 30.



Adomo ir Veronikos Gorskių jungtinis herbas 1794 03 15.

poručiku bei husarų brigados pulkininku, Rietavo tijūnu (1783 m.), LDK išdo raštininku (1788 m.). S. A. Gorskis 1790 m. apdovanotas šv. Stanislovo ordinu. Buvo vedęs Oną, Justiniano Ščytos, LDK raštininko dukterį¹⁶. Ščytos turėjo Vanago (Jastrzębiec) herbą. Šio herbo mėlyname lauke vaizduojama galais į viršų apversta sidabro pasaga, jos viduje kryžius. Virš karūnos esančiame herbo šale vaizduojamas vanagas, laikantis pasagą su kryžiumi¹⁷. Paminėtina, kad šiuo metu nėra rasta nė vieno herbinio antspaudu, kuris priklausytų Stanislovui Augustui Gorskiui. Tačiau Žemaičių vyskupystės muziejuje saugoma fotografija, kurioje, kaip spėjama, užfiksuotas S. A. Gorskio portretas. Paveikslo kairiajame kampe matomas jungtinis herbas, kurio pirmajame lauke yra Gorskių Galvaraiščio (Nalenčo, Nalęcz) herbas, o antrajame lauke – Ščytų Vanago (Jastrzębiec) herbas¹⁸. Šiame muziejuje, kaip spėjama, taip pat saugoma Stanislovo Augusto Gorskio brolio Žemaitijos kašteliono, Telšių seniūno Liudviko Baltramiejaus Gorskio portreto fotografi-

ja. Ši nuotrauka fotografuota apie XX a. pradžią¹⁹. Paveiksle be L. Gorskio vaizduojamas ir Gorskių giminės Galvaraiščio (Nalenčo, Nalęcz) herbas.

Tyrinėjant Gorskių heraldiką, rastas kito Mykolo sūnaus Adomo Gorskio 1794 m. kovo 15 d. kvitas, antspauduotas juodo lako jungtiniu jo ir žmonos Veronikos herbu²⁰. Pirmajame herbo barokiniam skyde vaizduojamas savininko Adomo iš tėvo paveldėtas Galvaraiščio (Nalenčo, Nalęcz) herbas. Antrajame barokinio skydo lauke pavaizduotas Veronikos Gorskienės-Sierakauskaitės iš tėvo paveldėtas herbas Dolenga (Dołęga). Jungtinis herbas papuoštas A. Gorskio Rusijos šv. Onos ordinu. Adomas Gorskis iš savo tėvo perėmė ne tik herbų jungimo, tačiau ir puošimo ordinais tradiciją.

Būtina pažymėti, kad šiuo metu daugiausia yra rasta Mykolo Gorskio anūko Adomo Jono Antano heraldikos šaltinių. Tyrimo metu suskaičiuoti du herbiniai antspaudai, vienas jungtinis herbinis antspaudas, keturi rašmeniniai antspaudai, priklausę šiam Gorskių giminės atstovui. Adomo Jono Antano Gorskio herbinis antspaudas rastas 1802 m.

¹⁶ Klimavičius R., Gorskių giminės genealogija, *Žemaičių praeitis*, p. 263–264.

¹⁷ Niesiecki K., *Herbarz Polski*, Polska, 1729, www.przodkowie.com [prieiga per internetą, žiūrėta 2009 12 05].

¹⁸ XIX a. pr. fotografija, kurioje vaizduojamas Stanislovo Augusto Gorskio portretas. Skaitmeninio vaizdo savininkas Žemaičių vyskupystės muziejus. Skaitmeninio vaizdo autorius Antanas Ivinskis.

¹⁹ ~XX a. pr. fotografija, kurioje vaizduojamas Liudviko Baltramiejaus Gorskio portretas. Skaitmeninio vaizdo savininkas Žemaičių vyskupystės muziejus. Skaitmeninio vaizdo autorius Antanas Ivinskis.

²⁰ Adomo ir Veronikos Gorskių jungtinis herbas 1794 03 15, *ŠAM*, Nr. 6615.







Adomo Jono Antano Gorskio herbinis antspaudas 1802 02 22



Adomo Jono Antano Gorskio rašmeninis antspaudas 1821 04 29

vasario 22 d. laiške tėvui Liudvikui Baltramiejui²¹. Šiame juodo lako herbiniam antspaude, ovalo formos barokiniam skyde vaizduojamas Gorskių Galvaraiščio (Nalenčo, Nałęcz) herbas.

Pažymėtina, kad Adomo Jono Antano Gorskio heraldikoje atsirado rašmeniniai antspaudai, kuriuose pradėti vaizduoti savininko inicialai. Vienas iš tokių pavyzdžių rastas 1820 m. gegužės 28 d. Deja, šis rašmeninis antspaudas yra prastos kokybės, kadangi beveik visas jo vidurys, kuriame turėtų būti pavaizduoti inicialai „A. G“, yra išbyrėjęs²². Kitas šio asmens rašmeninis antspaudas rastas 1821 m. balandžio 29 d. laiške²³. Trečiasis rašmeninis antspaudas rastas 1821 m. gegužės 6 d. Gorskio laiške²⁴. Šio antspaudo spaudas visiškai sutampa su 1820 m. antspaudo spaudu. Trečiajame rašmeniniame raudono lako antspaude, įstrižais langeliais subrūkšniuotame stačiakampyje vaizduojami savininko inicialai „A. G“, perbrėžti strėle. Ketvirtasis A. Gorskio rašmeninis antspaudas rastas 1823 m.

sausio 25 d. laiške²⁵. Pabrėžtina, kad Adomas Jonas Gorskis buvo vedęs Anelę Gobiataitę, kuri buvo Juozapo Gobiato dukra²⁶. Tadeušo Gajlio herbyne nurodyta, kad Gobiato turėjo herbą Pomian²⁷. Šio herbo auksiniame lauke vaizduojama juoda stumbro galva, perverta kalaviju. Šalme vaizduojama ranka, laikanti kalaviją²⁸. Vienintelis Adomo Jono Gorskio ir jo žmonos jungtinis herbinis antspaudas rastas 1823 m. spalio 1 d. Gorskio laiške²⁹. Raudono lako antspaude dviejuose skyduose vaizduojami Galvaraiščio (Nalenčo, Nałęcz) ir Pomian herbai. Gorskių herbą iš šonų supa kariniai simboliai, o Gobiatai – mantija.

Adomo Jono Antano ir Anelės Gorskių sūnaus Napoleono Liudviko Tito 1843 m. gruodžio 1 d. laiške rastas jo herbinis antspaudas³⁰. Raudono lako antspaude prancūziškame–rusiškame skyde,

²¹ Adomo Jono Antano Gorskio herbinis antspaudas 1802 02 22, ŠAM, Nr. 6110.

²² Adomo Jono Antano Gorskio rašmeninis antspaudas 1820 05 28, ŠAM, GEK 80660, I-R 8708.

²³ Adomo Jono Antano Gorskio rašmeninis antspaudas 1821 04 29, ŠAM, Nr. 4892.

²⁴ Adomo Jono Antano Gorskio rašmeninis antspaudas 1821 05 06, ŠAM, Nr. 4890.

²⁵ Adomo Jono Antano Gorskio rašmeninis antspaudas 1823 01 25, ŠAM, I-R 8796.

²⁶ Klimavičius R., Gorskių giminės genealogija, p. 263–264.

²⁷ Gajl T., *Herby szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Gdańsk, 2003, http://www.ornatowski.com/indexherbyszlacheckie_g.gtm, [prieiga per internetą, žiūrėta 2014 02 14].

²⁸ Kojalowicz W. W., *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli o klejnotach albo herbach ktorých familie stanu rycerskiego w prowincyach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zazywaja*, s. 234.

²⁹ Adomo Gorskio laiškas iš Šiaulių 1823 10 01, ŠAM, GEK 87338, I-R 10842.

³⁰ Napoleono Liudviko Tito herbinis antspaudas 1843 12 01, ŠAM, Nr. 6113.



Adomo Jono Antano Gorskio rašmeninis antspaudas, 1821 05 06



Antspaudas su Gorskių herbu Mykolo Gorskio laiške, 1819 04 10

perimtame iš tėvo A. Gorskio heraldikos, vaizduojama surišta skarelė, Gorskių Galvaraiščio (Nalenčo, Nalęcz) herbas. Adomo Jono Antano pusbrolio Mykolo Gorskio (Fortunato ir Brigitos Gorskių sūnaus, Mykolo ir Teresės Gorskių anūko) 1819 m. balandžio 10 d. laiške broliui Antanui rastas herbiniis antspaudas³¹. Šiame raudono lako herbiniame antspaude be šalmo, stačiakampio su išlankstyta ir smaigaliu užsibaigiančia papėde skyde, dar kitaip vadinamame prancūzišku–rusišku, vaizduojamas Gorskių herbas. Iš šonų herbas papuoštas juosta, apačioje ordinu, greičiausiai Mykolo tėvo Fortunato šv. Stanislovo ordinu.

Apibendrinama galiu teigti, kad nuo jaunosios atšakos atstovo Antano Andriaus Gorskio XVIII a. prasideda vientisa šios giminės atstovų heraldikos linija, kuri tęsiasi bei kinta jo sūnaus Mykolo, anūkų Stanislovo Augusto ir Adomo, proanūkų Mykolo bei Adomo Jono Antano, proprioanūkio Napoleono Liudviko Tito herbuose, antspauduose. Straipsnyje aptarti Gorskių giminės heraldikos šaltiniai saugomi Šiaulių „Aušros“, Žemaičių vyskupystės bei Žemaičių „Alkos“ muziejuose³².

Tikėtina, kad galima rasti daugiau Gorskių giminės heraldikos šaltinių, todėl ateityje tyrimas bus tęsiamas. Norėtusi pasidžiaugti, kad Šiauliuose, Telšiuose ir Varniuose veikia muziejai, kurie rūpinasi šios garsios Žemaitijos bajorų giminės palikimu, neleiddami išnykti Gorskiams iš mūsų atminties.

³¹ Gorskių herbiniis antspaudas, rastas Mykolo Gorskio laiške 1819 04 10, *ŠAM*, Nr.4794.

³² Nuoširdžiai dėkoju Šiaulių „Aušros“ muziejaus direktoriui Raimundui Balzai, Žemaičių vyskupystės muziejaus direktoriui Antanui Ivinskiui, Žemaičių muziejaus „Alka“ direktorei

Elvyrai Spudytei ir muziejų darbuotojams už pagalbą, galimybę tyrinėti rinkiniuose saugomus eksponatus.

Padubysio valsčiaus Gudaičių kaimas

Publikaciją parengė Virginija ŠIUKŠČIENĖ

P. 82–83. Šiandieninė Gudaičių kaimo vieta, 2014 06 17. R. Šlekio nuotrauka

Šiaulių kraštotyros draugijos ekspedicija
1928 m. prieš metus įkurtos Šiaulių kraštotyros draugijos globon perėjo nuo 1923 m. gyvavęs ir platesnės veiklos neišvystęs Šiaulių „Aušros“ muziejus. Sujungus pajėgas, šios dvi institucijos, gyvavusios jau kaip viena, atliko didelį tautos paveldo tyrimo ir apsaugos darbą. Vienu iš svarbiausių veiklos barų tapo etnografinės ekspedicijos. Iki 1940 m. kasmet jų buvo surengiama po 15–30, aplankoma apie 20 vietovių, parsigabenama iki 800 vertybių – būsimų eksponatų, neskaitant piešinių, brėžinių, fotografijų, aprašomosios medžiagos. Tokiu būdu buvo surinkta 70 % visų tuometinių „Aušros“ muziejaus eksponatų: pagrindinė ir pati vertingiausia etnografijos rinkinių dalis, suformuota fototeka. Iš ekspedicijų metu sukauptos medžiagos buvo suformuotas ir Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografinis archyvas – vienintelis tokio pobūdžio archyvas Lietuvoje. Jį sudaro aprašomoji ir ikonografinė medžiaga (brėžiniai, planai, fotografijos) – 89 bylos (15 851 p.) bei 1931–1942 m. išleistos etnografinės anketos su atsakymais (5 289 p.). Šis archyvas – vertingas krašto materialinės ir dvasinės kultūros istorijos šaltinis, laikui bėgant įgaunantis vis didesnę reikšmę. Įvertinusi tai, Lietuvos nacionalinė UNESCO komisija 2006 m. archyvą pripažino nacionalinės reikšmės dokumentinio paveldo objektu ir įtraukė į UNESCO programos „Pasaulio atmintis“

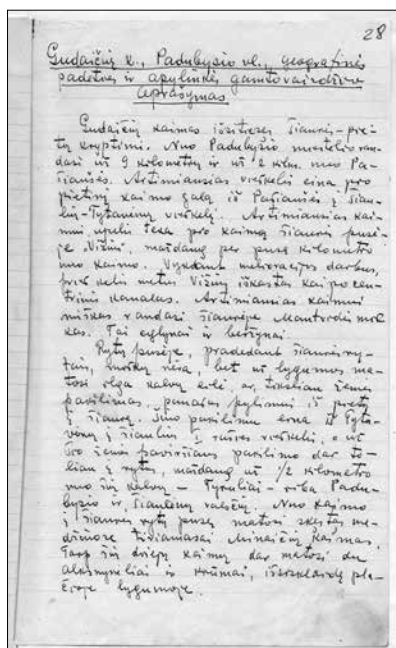
Lietuvos nacionalinį registrą. Šiuo metu archyvas yra suskaitmenintas.

Šiaulių kraštotyros draugijos ir „Aušros“ muziejaus ekspedicijos buvo organizuojamos labai kvalifikuotai, aptariant tikslus, uždavinius, numatant kiekvieno dalyvio darbus. 1938 m. pavasarį, balandžio 1 d., „Aušros“ muziejuje vykusiame susirinkime vasaros ekspedicijoms aptarti kalbėta, kad vietovės, į kurias vyksta ekspedicija, turi būti ištirtos nuodugniai. Kadangi Padubysio valsčiuje jau anksčiau darbavosi patyręs muziejaus bendradarbis Adomas Vitauskas (1908–1943) ir buvo surinkęs nemažą kraštotyrinės medžiagos, muziejaus vedėjas Stasys Vaitkus (1907–1989) pasiūlė 1938 m. vasarą surengti ekspediciją į Padubysio valsčių, A. Vitausko neaprašytų kaimų tirti.¹ Tokiu būdu 1938 m. vasarą kartu su ekspedicijomis į Šakynos, Kuršėnų valsčių kaimus surengta ekspedicija ir į Padubysio valsčių.

Liepos 7 d. ekspedicija iš Šiaulių išvyko į Gudaičių kaimą². Joje dalyvavo: Stasys Vaitkus, A. Vitaus-

¹ Šiaulių „Aušros“ muziejaus kronika 1930–1939 m., sudarytoja ir redaktorė V. Šiukščienė, Šiauliai, 1998, p. 91–93.

² Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenimis 1923 m. Gudaičių kaime buvo 6 ūkiai ir 41 gyventojas. 1939 m. – 8 ūkiai, 52 gyventojai. Gudaičių kaimas šiandien priklauso Kelmės rajono savivaldybės Tytuvėnų apylinkės seniūnijai. 2011 m. gyventojų surašymo duomenimis kaime gyveno 1 gyventojas.



Teksto faksimilė



Koplytstulpis Gudaičių kaime. S. Vaitkaus nuotrauka

kas, A. Savickas, o nuo liepos 9 d. prie jų prisijungė dailininkas Račkauskas. Liepos 11 d. kaimas baigtas tirti, persikelta į to paties valsčiaus Minaičių kaimą³. Liepos 13 d. prie ekspedicijos prisidėjo kraštotyrininkė Marijona Čilvinaitė. Rugpjūčio 3 d. pradėtas tirti Butiškės kaimas.

Ekspedicijų Padubysio valsčiaus Galminaičių, Gudaičių, Minaičių, Butiškės ir kituose kaimuose medžiaga sudaro Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografinio archyvo bylą Nr. 26. Joje yra aprašomoji medžiaga, planai, piešiniai, fotografijos.

Skaitytojams pateikiama A. Vitausko surinkta medžiaga apie Gudaičių kaimą. Tekstas pateikiamas netrumpintas, saikingai redaguotas, paaiškinti kai kurie terminai ir sąvokos.

Gudaičių kaimo geografinė padėtis ir apylinkės gamtovaizdis

Gudaičių kaimas išsitiesęs šiaurės–pietų kryptimi. Nuo Padubysio miestelio yra už 9, nuo Pašiaušės – už 2 km. Artimiausias vieškelis eina pro pietinį kaimo galą iš Pašiaušės į Šiaulių–Tytuvėnų vieškelį. Artimiausias kaimui upelis – Vižius – teka šiaurinėje pusėje, maždaug per pusę kilometro nuo kaimo. Vykdamas melioracijos darbus, prieš kelis metus Vižius iškastas kaip centrinis kanalas. Ar-

timiausias kaimui Mantvidės miškas yra šiaurėje. Tai eglynai ir beržynai.

Rytų pusėje, pradedant šiaurės rytais, miškų nėra, bet už lygumos matosi ilga kalvų eilė, ar, tiksliau, žemės pakilimas, panašus į pylimą, einantį iš pietų į šiaurę. Šiuo pakilimu iš Tytuvėnų į Šiaulius eina pirmos rūšies vieškelis, o už šio žemės pakilimo dar toliau į rytus, maždaug už pusės kilometro nuo šių kalvų – Tyruliai – Padubysio ir Šiaulėnų valsčių riba. Nuo Gudaičių į šiaurės rytų pusę matosi skęstas medžiuose Minaičių kaimas. Tarp šių dviejų kaimų dar matosi du alksnynėliai ir krūmai, išsisklaidę plačioje lygumoje.

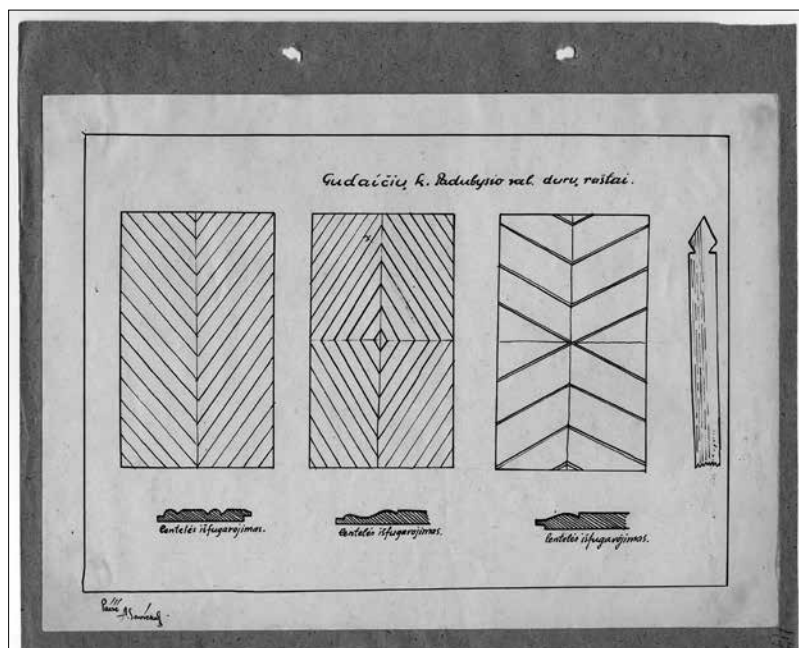
Toje pusėje iš kaimo miškų nesimato, tik tai įkopas kalvon nuo kaimo pietų pusės matosi platesnis horizontas ir jo krašte mėlynuoją miškai.

Kiek toliau į pietryčius, iki Galminaičių kaimo, matosi tos pačios kalvų eilės tęsinys ir kalvų tarpuose, jau kitoje Tyrulių pusėje – miškai. Į pietryčius nuo kaimo, maždaug už pusės kilometro slėny – pušynas, kuris nusitęsia pietų link. Iš pietryčių, kiek daugiau į pietų pusę, jau už Galminaičių kaimo, tolyumoje mėlynuoja Tytuvėnų miškai. Į pietus, stebint nuo artimos kaimui kalvos viršūnės, matosi mišrus spygliuočių ir lapuočių miškas, o prieš jį neplačioje žemumoje – krūmynai. Stebint iš kaimo pietų pusės gamtovaizdį, tesimato tik artimoji kalva, užstojanti platesnį horizontą.

³ Šiaulių „Aušros“ muziejaus kronika 1930–1939 m., p. 96–97.







Gudaičių kaimo pastatų durų raštai. Braižė A. Savickas

Truputį dešiniau, pietvakariuose, kur žemės paviršius kiek lygesnis, artimiausias miškas yra maždaug už 3–4 km. Horizontalo krašte – Kelmės bažnyčios bokštas. Į pietvakarių pusę, maždaug už kilometro – kalva, ant kurios yra Pašiaušės dvaras, o tolimesnis horizontas baigiasi aukštomis kelių dešimčių metrų kalvomis. Ant vienos – Duksto – kalvos matosi vadinamasis „majakas“⁴.

Kalvos, apaugusios gana dideliais Kurtuvėnų miškais, nusitęsia iš pietvakarių iki šiaurės vakarų, kur ir baigiasi Bubiuose. Toje pusėje, maždaug už 6 km nuo kaimo, teka Dubysa.

Vakarų pusėje žemės paviršius lygus, lygumoje kur ne kur išsidraikę alksnynų būreliai ir eglynėliai, o laukuose matosi krūmų. Tolimesnis horizontas baigiasi kalvomis, apaugusiomis spygliuočių mišku. Tai didieji Kurtuvėnų miškai. Šiaurės vakarų pusėje matosi daugiau atviri plotai, ir tik už keliolikos kilometrų matosi miškai.

Gudaičių kaimas rubežiuojasi⁵: šiaurėje su Mantvidės palivarku, vakaruose su Adomo Filipavičiaus sodyba Kiaulakių kaime, pietvakariuose – su Pašiaušės dvaru, pietuose – su Ulio sodyba, pietryčiuose – su Galminaičių, o šiaurės rytuose – su Minaičių kaimais.

Būdingesni Gudaičių kaimo požymiai

Gudaičių kaimas – gatvinis stambesnių ūkininkų kaimas su būdingomis tokiam kaimui žymėmis. Pvz., pastatai vidutiniškai erdvūs, lygiai kaip ir sodybos. Tačiau Gudaičių kaimas turi ir savo individualų charakterį: sodybos yra tik vienoje gatvės pusėje arba tik kai kurie pastatai yra ir kitoje gatvės pusėje, bet jau kiek toliau nuo gatvės. Pastebėta, kad daugiausia jaujos⁶ dėl galimų gaisrų statomos didesniu atstumu nuo sodybų pastatų, kitoje gatvės pusėje. Artimiausieji gatvei pastatai – gyvenamieji namai, kurie visur statyti galu į gatvę. Išimtį sudaro tik trobelninko⁷ sodybėlė ir kitoje pusėje pastatytos trys jaujos.

Sodybų tipus skirstant pagal pastatų situaciją jose, susidaro toks vaizdas: pirmasai tipas – sodybos keturkampiu sustatytais pastatais, tarp jų ir kūtėmis⁸; antrasai tipas – sodyboje pastatai sustatyti beveik keturkampiu, sudarydami kvadratą, bet kūtės sustatytos ne keturkampiu. Tokios sodybos kaime yra dvi, kaip ir dvi pirmojo tipo sodybos. Trečias tipas – pastatai sodyboje išmėtyti be tvarkos. Tokia sodyba yra tik viena. Šeštoji sodyba – trobelninko, kuri, kaip ir dauguma trobelninkų sodybų, yra gale, atskirai nuo ūkininkų sodybų. Pastebėta,

⁴ Majakas (маяк – rus.) – trianguliacijos punktas.

⁵ Rubežiuotis – ribotis.

⁶ Jauja – pastatas javams, linams, kanapėms džiovinti.

⁷ Trobelninkas – bežemis ar mažžemis valstietis.

⁸ Kūtė – pastatas gyvuliams laikyti.

kad kūtės ir daržinės⁹ statytos ne statmenai galu į gatvę, bet kiek pakreipti jų galai: vienas truputį į pietus, kitas – šiaurėn, nors gyvenamieji namai visi statyti statmenai galu gatvėn. Tatai taip pat būdinga individualiai Gudaičių kaimui, nes apylinkėje panašios šių pastatų situacijos palyginti labai mažai tepastebėta. Dauguma kvadrato formos svirnų¹⁰ statyti prieš gyvenamąjį namą, netoli gatvės. Būdinga ir tai, kad visose sodybose gėlių darželiai įrengti šoninėje palangėje arčiau gatvės, iš kiemo pusės.

Gyvenamųjų namų statyboje, turint galvoje tiksliai senąją statybą, pastebėtas skirtingas išorinių durų staktų¹¹ įtaisyimas, būtent, viena stakta – gana aukštas stulpas – iki kazilo¹². Į jį sudurti šoninių sienų rąstų galai, o antroji stakta – sulig durų aukščiu. Taip pat pastebėta, kad aukštosios staktos statytos dešinėje pusėje. Stogų konstrukcijoje vyrauja du tipai: stogai stačiais galais ir stogai, nusileidžią į keturias puses; pusiau laužtų stogų nedaug. Senesniųjų pastatų stogai veik išimtinai leidžiasi galais. Dengimo būdas – aukštyr varpomis, pradedant dengti ne saujomis, bet susuktomis grįžtėmis¹³, kurios surištos šiaudų ryšiais; grįžtėmis dengta po dvi eiles viena ant kitos, su lotu¹⁴ tarpe; lotai – viršutinyrai su apatiniuotu – sukalti medinėmis vinimis. Senesniųjų pastatų rąstai apvalūs ir tik vėliau statytų trobesių rąstai jau tašyti kirviu, o vėliausiai statytųjų jau švarcavoti¹⁵ bei pjauti išilginiu pjūklų. Senųjų pastatų durų įtaisyimas – bėgūnai¹⁶ – prikalti, šaknėmis apriečiant, medinėmis vinimis. Prieš vieną kitą dešimtį metų šaknys pakeistos geležiniais lankais, bet senesniuose pastatuose, jaujose ir daržinėse bėgūnų principas vyrauja ir šiandien.

Kaime palyginti nemaža jaujų – iš šešių sodybų keturios turi savo jaujas. Vyraujantis jų tipas – jaujos su įvažiavimu gale ir išvažiavimu per šoną. Krosnys molio, plūktinės, neaukštos ir nedidelės, su pakuromis žemiau aslos. Jaujų konstrukcijoje pastebėtas plačiau vartojamas sienų sustiprinimas



Vienintelis išlikęs kaimo vienkiemis. R. Šlekio nuotrauka

lapėmis¹⁷ per skersbalkių galus, iš vidaus ir išorės išveriant statų stulpelį į lapės skyles iš abiejų sienos pusių. Durų uždarymas – sklėsčiai, prikalti medinėmis vinimis, naudojami ne vien gyvenamųjų namų, bet ir svirnų, kūčių ir net daržinių durims uždaryti. Pastebėta užsilikusių medinių užraktų.

Kryžių tipas – koplytstulpiai, kurie dažniausiai stovi gėlių darželių kampe prie gatvės. Jų seniau buvę žymiai daugiau, bet tiriant Gudaičių kaimą tepastebėtas tik vienas kitas senesnis užsilikęs koplytstulpis su apaštalėliais.

⁹ Daržinė – pastatas gyvulių pašarams ir pakratams laikyti.

¹⁰ Svirnas (klėtis) – pastatas grūdams, miltams, mėsai, buities rakandams ir ūkio padargams laikyti.

¹¹ Stakta – rėmas, į kurį įstatomos durys ar langas.

¹² Kazilas (kazilai) – suremta gegnių pora, gegnės, sparai.

¹³ Grįžtė – susuktas šiaudų pluoštas kam surišti.

¹⁴ Lotas – kartelė skersai stogo gegnių, prie kurios kalami gontai; grebėstas.

¹⁵ Švarcavoti (švarcuoti) – nupjauti nuo rąsto šonų papenčius.

¹⁶ Bėgūnas – vyris.

¹⁷ Lapės – iškrypusios sienos atrama, spyrys.

Zosės Marčišauskienės sodyba

P. 90–91. Zosė Marčišauskienė su vyru ir dukromis

P. 94–95. Zosės Marčišauskienės namo krosnis

Sodybos nuotraukų autorius S. Vaitkus

Brėžinių autorius A. Savickas

Zosės Marčišauskienės sodyba yra paskutinė šiauriniame kaimo gale. Šeimininkės teigimu, gyvenamasai namas turi virš aštuoniasdešimt metų, nes jos vyras, miręs 72 metų, neprisimenąs, kada namas buvęs statytas, bet tikrai pasakodavęs, kad jo prisiminimuose namas dar nebuvo senas. Senesnis namo galas yra nuo gatvės pusės, o kitas buvęs pristatytas vėliau. Namas stovi galu į gatvę.

Jo pamatas sudėtas iš nedidelių apvalių akmenų. Tačiau ne visur jis žymus, nes vietomis rąstai jau veik susmegę žemėn ir, be to, kai kur užpiltas žemėmis. Daugiau pamatas žymus iš galo nuo gatvės pusės. Čia jo aukštis – apie 15–20 cm, o iš šono nuo kiemo – apie 10 cm, dar kitur – tik keli akmenukai tekyši iš žemės. Akmenys visur smulkūs, tik kertėse¹ dėta kiek didesni. Pamatą iš dviejų pusių užpiltas žemėmis.

Sienos suręstos capais² iš tašytų eglinių rąstų, kurie namo gale nuo gatvės pusės sudurti į durų staktą, o antrojo namo galo rąstai iki pat viršaus sudurti į antrąją durų staktą, nes antroji gerokai aukštesnė – iki sienų viršaus. Namų gale, iš gatvės pusės, apačioje keli rąstų vainikai – naujesnių rąstų, kuriuos dedant sienon užbūdavotas³ ir čia buvęs nedidelis langelis. Kazilo rąstas – skeltas

ir aptašytas, sienon įdėtas plačiąja puse išorėn. Iš gatvės pusės namo galo kertės apkaltos stačiomis lentomis, o antrojo galo kertės neapkaltos.

Stogas šiaudinis, nusileidžia į keturias puses, dengtas varpomis aukštyn, pastogės vidutiniai plačios. Čiukuras⁴ apipiltas spaliais. Tašyti lotai kalti prie kazilų geležinėmis vinimis, nes stogas nėra per daug senas. Stogas pradėtas dengti dviejomis eilėmis šiaudų grįžčių, kurios surištos šiaudiniais ryšiais. Senojo namo galo (nuo gatvės) gegnės⁵ keturkampės, o kito namo galo – apvalios. Stogo galuose gegnės nesiekia viršaus, uždėtos ant kazilų skersinio. Taip galuose susidaro trikampės angos, pro kurias įeina šviesos ant aukšto. Stogo galai užkalti lentomis.

Išorinės durys iš kiemo pusės sukaltos iš stačių lentų, dvi skersines juostas įleidžiant į durų lentes. Įtaisymas – geležiniai zovieskai⁶. Durys uždaro- mos geležine klemka⁷ ir užsklendžiamos iš vidaus storu mediniu sklėsčiu, prikaltu prie durų staktos medinėmis vinimis. Durų staktos nevienodo aukščio: virš žemosios staktos sienos rąstai galais eina iki aukštosios staktos, ant kurios uždėtas kazilas.

¹ Kertė – kampas.

² Capas – rąstų ar lentų sunėrimo užpjovimas, sąlaida.

³ Būdavoti – statyti.

⁴ Čiukuras – stogo viršus, šelmuo, kraigas.

⁵ Gegnė – įžambi porinė ar pavienė stora kartis (ar tašas) stogo dangai laikyti.

⁶ Zovieskas – vyras.

⁷ Klemka – rankena.



Gyvenamojo namo langai

Kitos durys, vedančios į abu namo galus, taip pat panašios, tik naujesnės ir jų lentos obliuotos. Vienos durys uždaromos pirkutine geležine klemka, o antrose duryse – klemka, kalta kalvėje. Prie šių durų prikaltas geležinis klembaris⁸, kuriuo užrakinamos durys. Senojo namo galo durų staktos įtaisytos primityviau nei antrųjų durų. Antrosios išorinės durys taip pat su geležiniais zovieskais ir užsklendžiamos medinėmis vinimis prikaltu mediniu sklėsčiu. Durys iš mažojo prieangio į bakavąją užsklendžiamos kitokiu, mažesniu mediniu sklėsčiu. Be to, duryse prikaltas kuoliukas, už kurio nusitveržiama norint patraukti ar pastumti duris. Iš didžiojo prieangio į mažąją yra žema durų anga, bet durys, matosi, anksčiau čia buvusios.

Langai senojo namo galo buvę mažesni negu dabar. Vienas toks langelis užsilikęs, jis kvadrato formos, keturių rutų⁹. Kito, didesnio lango stulpeliai – lamperijos¹⁰ – neapkalto lentelėmis, o rytinio namo galo langai apkalti lentelėmis. Palangėse prikaltos siauros žemyn nusvirusios lentelės. Po langais išpjautas apatinysai rąstas ir palangėse įdėti nauji rąstgaliai. Antrojo namo galo langai didesni, šešių rutų; rėmai nauji, neatidaromi, užkalti

vinimis. Namo gale iš gatvės tėra tik vienas langas, kurio lamperijos neužkalto lentelėmis, o antrašai mažas langelis, kurio žymės dar užsilikusios, užbūdavotas. Šiaurinėje namo pusėje yra mažas kvadrato pavidalo keturių rutų langelis į bakavąją.

Gyvenamojo namo vidus

Rytiniame namo gale grindų nėra, tik plūktinė molio asla. Viduje sienos iškljuotos laikraščiais.

Lubos taip įrengtos: du skersbalkiai, šiek tiek išsikišę per sienas išorėn, paremti iš apačios keturkampiu tašytu išilginiu balkiu. Ant skersbalkių klotos lentos su tarpais. Paskiau dėta samanų ir apipilta žemėmis. Langų lamperijos iš vidaus pusės apkaltos obliuotomis lentelėmis. Palangių lentos plačios, obliuotos.

Pečius aptinkuotas molio ir žvyro mišiniu, mūrytas iš degtų plytų ant senojo pečiaus pamato ir yra kampe, kairėje durų pusėje tarp šoninės ir prieangio sienų. Šone dvi žemos, pailgos angos, kurių galinė – papečkys, o arčiau prysakio tik apie 20 cm įdubimas; čia matosi akmeninis senojo pečiaus pamatas. Senasai pečius buvęs siauresnis už dabartinį. Kuknia¹¹ yra prieš pečiaus pakurą, po pečiaus kaminu – garinė, viename kampe paremta iš pusplyčių išmūrytu keturkampiu stulpeliu.

⁸ Klembaris – įtaisyimas durims uždaryti.

⁹ Ruta – šiba – lango stiklas.

¹⁰ Lamperija – lentelė, dengianti plyšį tarp sienos ir lango staktos.

¹¹ Kuknia – virtuvės krosnis, virykla.



Gyvenamasis namas

Šone – neplatus mūrelis atsisėst pasišildyt bei autams¹² pasidžiauti. Kuknios pakura – iš šono; prieš pakurą – iš degtų plytų mūrytas apgriuvęs neplatus primūris.

Trobos inventoriūs

Iėjus per duris, dešinėje kertėje – didžiulis kubilas¹³, apkaustytas geležiniais lankais; jame laikomi kiauliniai miltai. Ant kubo padėta lentelė, ant jos – iš šaknų pintas nulūžusiu lanku krepšas¹⁴, šalia stovi skardinis litras. Kertėje į kubilą atremta geležinė lopeta¹⁵. Ant sienos kabo rudos spalvos milinis burnosas¹⁶ ir juodi darbiniai vyriški kailinukai. Palangėje prie kubo – krūva sukapotų žolių kiaulėms; čia pat į sieną atremtas ir lentgalis, ant kurio kapojant pasidedama žolė. Virš lango ant sienos kabo rusvos vilnų sruogos ir vyriška vasarinė kepurė. Kitoje lango pusėje kabo plati iš dviejų lentų sudėta lenta kleckams¹⁷ kočioti bei dirbti; šalia šėpukėjų¹⁸ kabo senas sieninis laikrodis su geležiniais eglės skujų¹⁹ formos svarsčiais. Pasieny ant

lentų stovi kojine siuvamoji mašina „Singer“. Prie mašinos ant lentų galo stovi dvi molinės puodynės ir skardinis kibiras vandeniui. Kertėje prie galinės sienos stovi iš lentų sukaltas suolas su lentinėmis pakojomis, prie šoninės sienos – sena ant keturių obliuotų kvadratinių kojų, dažytų vyšniavai, kanapa su plieninėmis spyruoklėmis; ji uždengta pilkos spalvos marginiu²⁰. Prie kanapos ir suolo stovi vidutinio dydžio nedažytas stalas su pakojomis ir stalčiumi. Ant stalo – molinės lėkštės, mediniai šaukštai ir kočėlas baltiniams ir tešlai kočioti. Kertėje ant sienos – apie 70 cm aukščio veidrodis rausvai dažytuose mediniuose rėmuose. Šalia kabo iš gipso išlietas Nukryžiuotasis, Šv. Marijos Rožancavos, Širdies Marijos ir Nukryžiuotojo – „namų palaimos“ – paveikslai be rėmų ir stiklų. Kitoje lango pusėje ant galinės sienos kabo tamsiai kaviška spalva dažyta abrusnyčia²¹ rankšluosčiui pakabinti. Toliau pasieny stovi taip pat kaviškai dažyta naujoviškesnė lova, apdengta pusvilnone apelsino ir juodos spalvų antklode ir padėta viena pagalvė, apvilta drobiniu namų darbo užvalkalu. Čiužinys pasiūtas iš maišų. Lovos kojugalys kabo čerkasinis²² juodos spalvos sijonas. Asloje – du

¹² Autas – audeklo gabalas kojoms apvynioti aunantis.

¹³ Kubilas – statinė plačiu dugnu miltams, grūdams supilti, daržovėms rauginti, skysčiams laikyti.

¹⁴ Krepšas (krepšys) – vytelinė pintinė.

¹⁵ Lopeta – kastuvas.

¹⁶ Burnosas – storas apsiaustas.

¹⁷ Kleckai – tarkuotų bulvių ar miltų tešlos kukuliai.

¹⁸ Šėpa – spintelė.

¹⁹ Skuja – pušies ar eglės vaisius, kankorėžis.

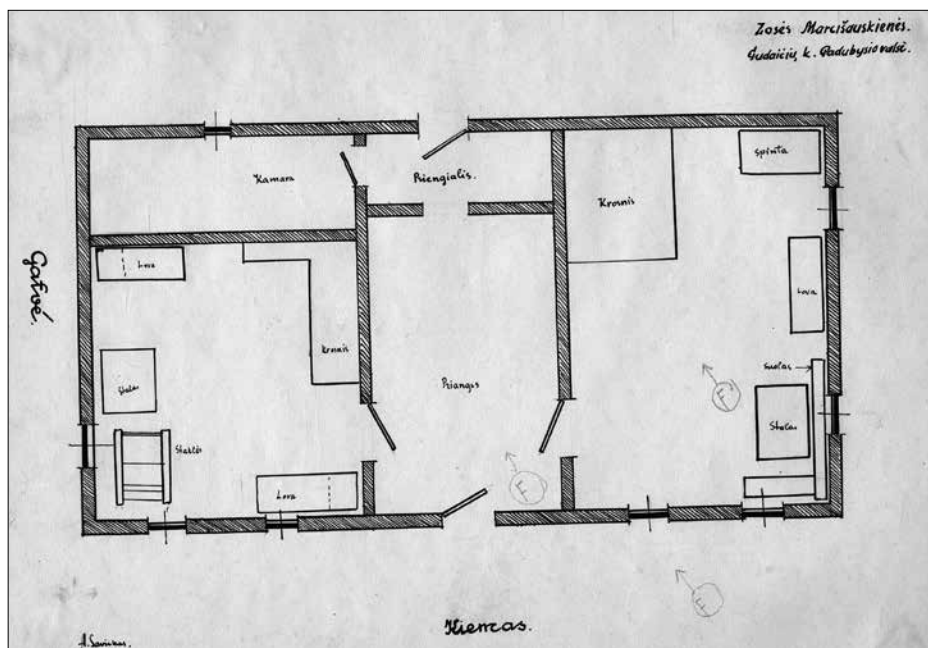
²⁰ Marginys – margas naminis marškonis audeklas.

²¹ Abrusnyčia – rankšluostinė.

²² Čerkasas – naminis audeklas, kurio metmenys lininiai ar medvilniniai, o ataudai vilnoniai.







Gyvenamojo namo schema

paprasti iš lentų padaryti krėslai. Kertėje stovi drabužinė spinta (šėpa) suveriamomis durimis, dažyta rudais lopeliais geltoname fone, pamėgdžiojant beržo ruplio²³ spalvą. Spinta ne senoviška, bet dabartinio staliaus darbo. Ant kuknios – du emaliuoti skardiniai puodai; ant mūro stovi pieno puodynė rūgimui. Ant pečiaus – įvairūs skudurai bei sudėvėtų darbinių rūbų liekanos. Netoli pečiaus vidinėje (prieangio) sienoje įkalti du plokšti vagiai²⁴, ant jų uždėta lenta; tai lentynėlė, ant kurios padėtos dvi tuščios verpimo špūlės²⁵, puodukai, druska, bonka²⁶ su naminiais vaistais gyvuliams ir šiaip įvairūs mažmožiai. Lentynėlės apačioje ant sienos kabo druskinė, koštuvas, petelnė²⁷, marginys, tarka²⁸ ir kt. Prie spintos į sieną atremta pirktinė karbuota²⁹ lenta skalbiniams velėti. Asloje stovi skardinis žibalo lekas³⁰. Per išilginį apatinį balkį perverta nestora virvutė ir pririšta antruoju galu prie šoninės sienos netoli spintos; ant jos pakabinta raudona čerkasinė antklodė su vata ir melsvu drobiniu pamušalu, drobinė paklodė, juodos čerkesinės

vyriškos kelnės ir skuduras. Ant sienos prie pečiaus kabo virviniai apynasriai, pjūklelis geležiai pjauti, odinis balnelis – plėškių³¹ kinkymo dalis, virvinės vadžios, pavadžiai ir pančiai. Ant išilginio balkio sudėtos dvi poros moteriškų batelių. Po lova supiltos bulvės. Lovos gale – kalvaratas³². Languose – dvi popierinės dėžutės, bonka nuo acto ir siūlai.

Prieangis be lubų. Per vidurį iš vienos šoninės sienos kiton eina keturkampis tašytas skersbalkis. Iš rytinio namo galo prieangio sienos išsikiša apatinysai išilginis balkis, remias šio namo galo skersbalkius. Grindys – plūktinė molio asla. Po skersbalkiu vinimis ir stora viela parištas apvalus nestoras rąstelis ir ant jo į užmautą geležinę grandį įvertas geležinis kobinėlis³³, prie kurio pririšta žemyn nudrykusi grandinė, kurios gale trumpas geležinis kobinėlis katilui užkabinti. Asloje iškasta duobė – ugniakuras. Seniau čia virdavo jovalą³⁴ kiaulėms, darydavo alų, kaitindavo vandenį ir šutindavo skalbinius. Z. Marčišauskienės pasakojimu, seniau virš ugniakuro buvusios lubos, saugojusios nuo gaisro; dabar jau lubų nėra. Mažąjį prieangį nuo didžiojo skiria neaukšta siena. Toji vidurinė siena – lentinė – iš abiejų tos sienos durų angos

²³ Ruplys – sukietėjusi, surambėjusi medžio žievė.

²⁴ Vāgis – medinė vinis.

²⁵ Špūlė – ritė, šeiva.

²⁶ Bonka – butelis.

²⁷ Petelnė – keptuvė.

²⁸ Tarka – trintuvė.

²⁹ Karbuotas – su randais, įpjovomis, rinčiuotas, dantytas.

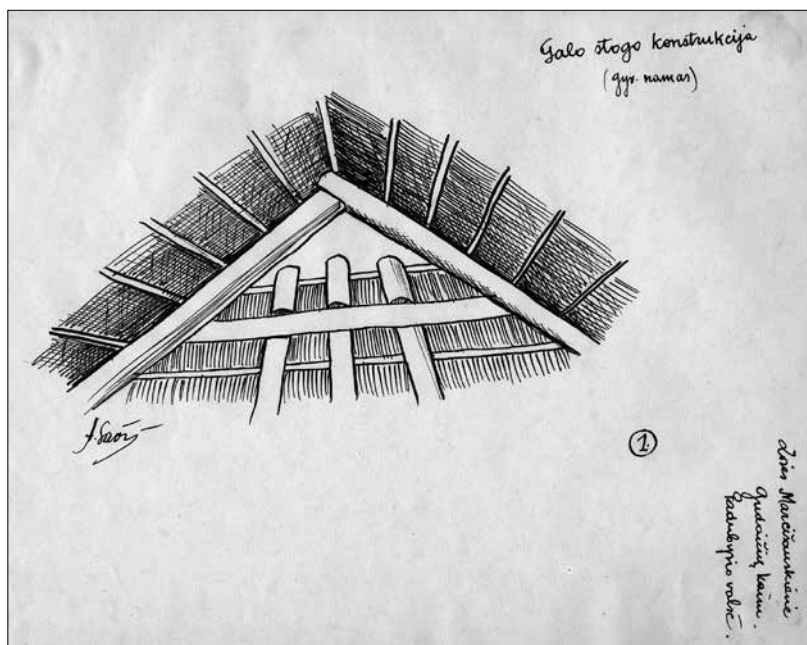
³⁰ Lekas – indas plonu kaklu žibalui, aliejui laikyti.

³¹ Plėškės – pakinktai.

³² Kalvaratas – verpimo ratelis.

³³ Kobinys – kablys užkabinti.

³⁴ Jovalas – kiaulių ėdalas iš šutintų bulvių, burokų, miltų ir kt.



Gyvenamojo namo stogo konstrukcijos viršutinė dalis

staktos pusių kaltos apalkos³⁵ ir į tarpą prikimšta spalų³⁶ su visais stagarais. Virš mažojo prieangio yra lentinės lubos. Mat dabar čia įrengta pirtis. Lubos paprastai sudėtos iš lentų ant skersinės storesnės apalkos, kuri įdėta skersbalkio vieton, o galuose lentos uždėtos ant apvalių karties storumo skersbalkelių, prie kurių išilgai pririšta kartis rūbams pasikabinti periantis. Iš akmenų sukrauta krosnis yra dešinėje pusėje įėjus iš pirties prieangio. Virš krosnies – plona kartelė baltiniams pakaitinti, norint „iškaitinti“ iš jų gyvius.

Ant pirties lubų užmestas trikojis, ant kurio minkant duoną pasidedamas duonkubilis, pradėtas dirbti doklas³⁷, šepečiai mediniais dantimis linams šukuot ir stalo pakojos be viršaus. Prieangy: kertėje prie pirties sienos rausvai dažyta neplati spinta su nesuveriamomis durimis. Už spintos užkišta ližė³⁸ ir pečšluostė. Prie spintos stovi gelda, prie sienos – dviratis, šalia jo – dvi poros odinių klumpių mediniais padais ir du kiauliniai kibirai. Ant geležinio vagio sienoje pakabintas pavalkas³⁹. Antrame pasieny stovi platesniu dugnu kubiliukas su dangčiu ir

kopėčios užlipt ant aukšto. Ant kopėčių tupi vištos ir viščiukai. Palei kopėčias įtaisytas lanktis⁴⁰ į kelmą sruogoms lenkti. Kertėse už išorinių durų padėtas kiaulinis kibiras, ant sienos kabo pjūklas, kitoje kertėje padėti naščiai⁴¹ ir krepšas.

Antrasai namo galas

Lubos tokios pat, kaip aprašytame namo gale. Asla taip pat, tik daugiau duobėta. Sienos iškljuotos baltu popieriumi. Pečiaus šiame namo gale nėra, tik šilta sienelė, šildanti ir bakavąją, ir kuknią, kuri tą sienelę šildo. Mūryta iš degtų plytų ir aptinkuota moliu. Prieš pakurą – primūris⁴².

Inventorius šiame namo gale toks. Įėjus per duris kairėje pusėje pasieny stovi paprasta iš lentų sukalta lova, kurion įdėta šiaudų ir jie uždengti raudonmarge pakuline⁴³ antklode. Po lova sietuvė įtaisytoji šiaudinė gūžtoji peri višta. Lovos galvugaly – kalvaratas, ant sienos maža abrusnyčia. Kertėje iki galinės sienos – audžiamosios staklės su audeklu – divonu ant lovos kloti. Lange – pritrintos juodų ir geltonų siūlų šeivos. Galiniame lange –

³⁵ Apalka – pirmutinė atpjauta nuo sienos lenta, iš vienos pusės su žieve, papentis.

³⁶ Spal'ai – minant nuo pluošto atsiskiriantys linų ar kanapių sumedėjusio stiebo šapel'ai.

³⁷ Doklas – didelė apvali pintinė pašarui nešti.

³⁸ Ližė – mentė plačiu galu duonai šauti į krosnį.

³⁹ Pavalkai – pakinktai, maunami arkliui ant kaklo.

⁴⁰ Lanktis – vertikal'ai sukamos sukryžiuotos lentelės su ragučiais galuose siūlams iš ritės lenkti.

⁴¹ Naščiai – kartelė su dviem kabliais, užsidedama ant pečių pilniems kibirams ar krepšiams nešti.

⁴² Primūris (priemūris) – prie krosnies primūryta sienelė.

⁴³ Pakulinis – austas iš siūlų, suverptų iš pakulų, prastas audeklas.







Gyvenamojo namo vidus

Nukryžiuotasai. Prie galinės sienos netoli lango stovi kaviška spalva dažytas staliaus darbo stalas su vienu stalčiu. Ant stalo prariektas bakanas⁴⁴ duonos, mažas veidrodelis, peilis ir šakutės. Toliau ant vagio galinėje sienoje kabo vienpusis (plokščia puse nuo sienos) krepšelis, pintas iš karklo vytelių, staklių stričkos⁴⁵ ir kampe karzinka⁴⁶. Prie stalo – dvi paprastos kėdės. Kertėje prie bakavosios sienos taip pat paprasta, iš lentų sukalta lova be čiužinio, apdengta margine tamsiai geltonos spalvos antklode; pagalvė užvilкта naminiu drobiniu baltu užvalkalu su lininiais nėriniais gale. Ant lovos – maža geldelė su miltai. Lovos kojugalį bakavosios pasieny stovi neilgas paprastas suoliukas, ant kurio pastatytas kibiras su vandeniu ir moliniai puodai. Asloje – krepšys su bulvėmis, emaliuotas puodas, trys kibirai ir klumpės (odinės su medžio padais). Virš suoliuko sienoje kabo trumpas čerkasinis kaviškos spalvos moteriškas vatinukas, pakulinės juodos ir nedažytos sruogos, blėka⁴⁷ pyrago kepimui, petelnė ir tarka. Prie šiltosios sienos ištempta bei vinimis prikaltą viela, ant kurios sukabinti skudurai ir kojinės. Virš kuknios į prieangio sieną įkalti trys akėtvirbaliai, ant jų uždėta lenta. Tai lentynėlė, ant

kurios sudėtas muilas, šaukštai ir kt. Ant kuknios – puodai ir molinės lėkštės.

Bakavosios lubos paprastesnės – lentos kaltos šalia viena kitos. Plūktinė molio asla. Gale užtvėrtas aruodas, kuriame supiltos bulvės. Palangėje stovi paprasta namie iš lentų sukalta lova, uždengta raudonmarge pakuline antklode. Pagalvė be užvalkalo, vien raudoname pirktinės medžiagos impile⁴⁸ supiltos plunksnos. Vietoj šiaudų lovoje pridėta dobilų. Kitame pasieny stovi kaviška spalva dažyta didelė drabužinė spinta suveriamomis durimis ir su ilgu stalčiu apacioje (spinta nauja, dabartinio modelio). Tame pačiame pasieny – antroji lova, apdengta balta pakuline paklode be antklodės ir kurion taip pat įdėta dobilų. Dvi pagalvės užvilktos pakuliniais užvalkalais su nėriniais galuose. Virš lovos palubų pakabintas „darželis“, išraitytas iš vielos, apklijuotas įvairiaspalviais popierėliais ir apsaugstytas popierinėmis raudonos spalvos rožėmis su žaliais lapeliais. Lovos galvugalį prie sienos prikaltą lentelė – lentynėlė, ant kurios stovi paprasta žibalinė lempa su stiklu, šalia lentynėlės kabo moteriški pirktiniai rūbai. Kitame pasieny stovi gelsvai dažyta skrynja su data „1907“.

⁴⁴ Bakanas – kepalas.

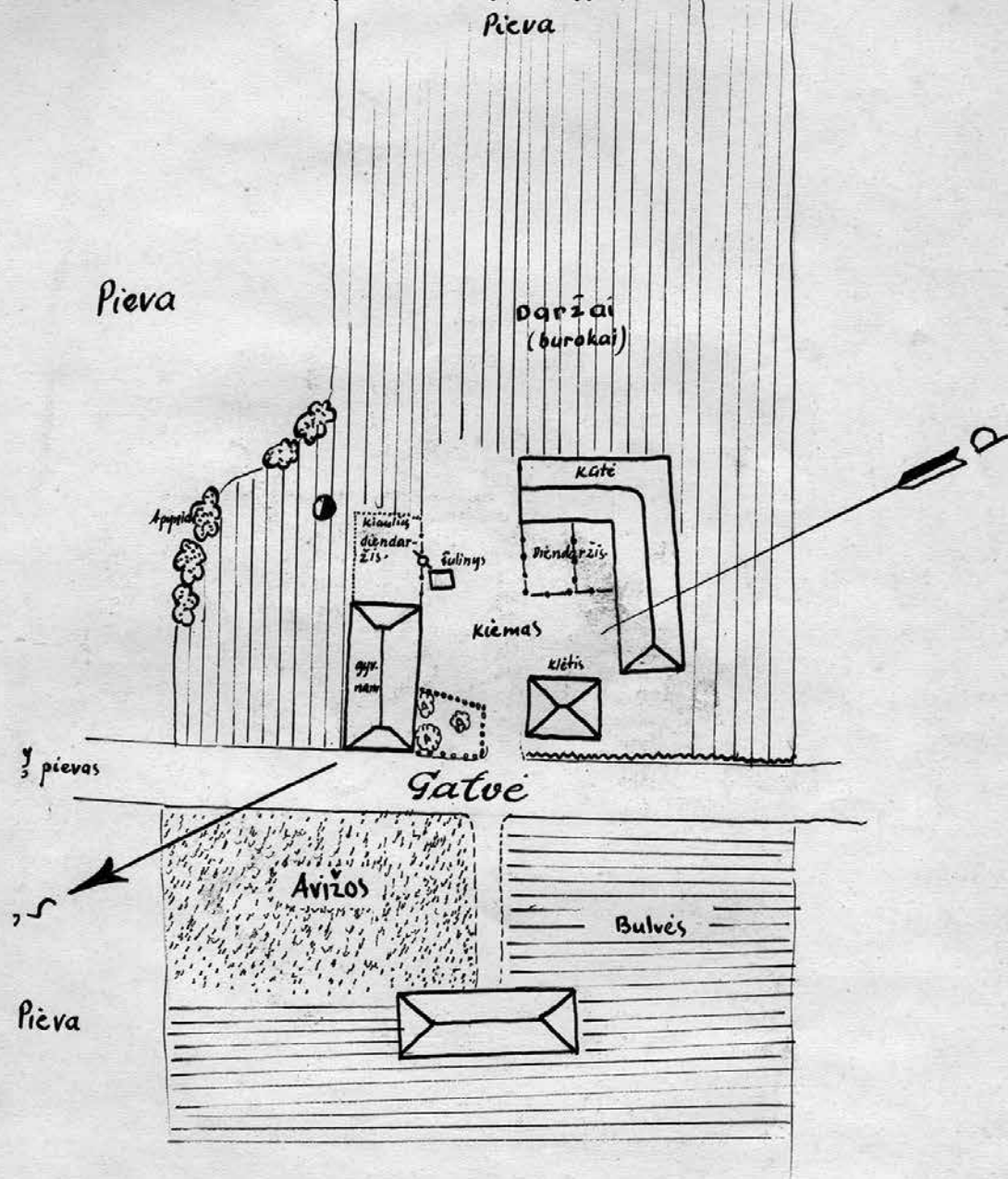
⁴⁵ Stričkė – skridinukas vytims parišti.

⁴⁶ Karzinka – iš šaknų ar vytelių nupintas krepšelis, pintinė.

⁴⁷ Blėka – kepimo skarda.

⁴⁸ Impilas – priegavio ar patalų maišas plunksnoms supilti.

ZOSĖS MARCIŠAUSKIENĖS.
(GUDAIČIU KAIM. PADUBYSIO VALSČ.)
SODYBOS SITUACIJOS PLANAS



A. Savickas.

Mastelis 1:500.

Zosės Marčišauskienės sodybos situacijos planas

Vytenis RIMKUS

Mokytoja Bronė Višinskaitė

Nuotraukos iš autoriaus asmeninio archyvo

Mano vaikystės atsiminimuose iškyla šviesus pirmosios mokytojos paveikslas – tai Povilo Višinskio dukterėčia, brolio Domininko duktė Bronė Višinskaitė, mokiusi mane nuo pirmo iki ketvirto skyriaus (1937–1940).

Pirmoji mano mokslo įstaiga, kuri vadinosi Bagdonišio (kai kas vadindavo Bagdoniškės – aut. past.) pradinė mokykla, buvo nedidelė. Ji stovėjo ant Šiaušės upelio kranto, vidutinio ūkininko Viktoro Gurčino (žmonės vadino Určinu) senoviškame Slišukų vienkiemyje, o pats Bagdonišio kaimas buvo kitoje upelio pusėje, gal už kokio kilometro, tad į upelį rėmėsi jo rėžiai. Beje, buvusio baudžiavinio kaimo rėžių sistema išliko iki pat 1940-ųjų metų. Tai, ko gero, vienas iš paskutiniųjų rėžinių kaimų.

Miglotai atsimenu pro mūsų Pikeliškės vienkiemį į Slišukus pravažiavusius vieninkinius ratus su pora žmonių. Namiškiai kalbėjo, kad parvežta naujoji mokytoja. Kaip tik jos pirmaisiais darbo metais pradėjau lankyti pirmąjį skyrių, vadinamąją „gegužiukų“ grupę. Taip buvo vadinama parengiamoji, pavasarinė grupė.

Toje mokykloje mokiausi ketverius metus – nuostabius vaikystės, paskutiniuosius Nepriklausomos Lietuvos metus. Tų dienų atsiminimai fragmentiški, skęstantys praeities ūkanose, o drauge ir šviesūs, neaptemdyti sunkių, grėsmingų nuojautų, jaudinusių suaugusiuosius.

Mano tėvas Jaroslavas Rimkus, Šiaulių gimnazijos mokytojas, tuo metu jau pensininkas, dar mokydamasis Šiaulių gimnazijoje, pažinojo Povilą Višinskį. Tai buvo viena iš priežasčių artimai bendrauti su jaunąja mokytoja. Antroji dingstis buvo ta, kad aplinkui nebuvo mokslus baigusių žmonių. Mokytoja dažnai būdavo pas mus: pietaudavo, ilgai kalbėdavosi su tėvu. Draugavo su pas mus gyvenusia jos bendraamžė mano mamos seserimi. Vėliau mama ir teta prisimindavo, kad Bronė buvusi smulikutė, trapi, labai jautri mergina. Paprastai ji buvo vadinama „panele mokytoja“. Labai gaila, kad mūsų šeimoje neišliko jos nuotraukos, tad veido bruožai prisiminiuose liko neryškūs.

Bagdonišio pradinė mokykla – charakteringa nepriklausomos Lietuvos švietimo politikos ir realijų apraiška. Keturios klasės, vienas mokytojas, apie 20–30 vaikų. Daugiausia tai valstiečių vaikai, kurie rudenį pradėdavo eiti į mokyklą vėliau, baigę ganyti gyvulius. Atsirasdavo vienas kitas ir smulkiųjų dvarelių palikuonis, dažniausiai itin blogai besimokantis (gal dėl lenkų kalbos įtakos, gal dėl kitų priežasčių). Vos iki antrojo skyriaus ištverdavo ir rusų vaikai iš Michailovkos – po 1863-ųjų metų sukilimo į nusavintąsias žemes atkeltųjų „poselencų“ atžalos. Įsimintinas žiemos vaizdas: keliuku traukia vilkstinė rogių, pakrautų malkomis. Tokia buvo prievolė – aprūpinti mokyklą ir mokytoją



Bronė Višinskaitė apie 1935 m.



B. Višinskaitės mokinukas – ketvirtokas Vytenis Rimkus 1939 m.



Pradinė mokykla Viktoro Gurčino namuose. R. Šlekio nuotrauka

kuru. Tą talką – 15–20 rogių, pakrautų malkomis, organizuodavo seniūnas, o mums, vaikams, tai būdavo įvykis, įdomus reginys.

Mokyklai buvo skirta pusė Gurčinių gyvenamojo namo, klasėje stovėjo viena triviečių ir ant-ra dviviečių mokyklinių suolų eilė. Įeidavome iš kiemelio per įstiklintas baltai dažytas gonkeles, toliau – nedidelis tamsus prieangis, kairėje – durys į klasę, dešinėje – į mokytojos dviejų kambarėlių butą. Dauguma vaikų (gal ir visi) į mokyklą ėjome su klumpėmis, kurias palikdavome prieangyje, o orui atšilus, visi buvome basi. Ir vėliau, karo metais (1940–1942), į Bazilionus į penktą ir šeštą skyrius taip pat visi vasarą eidavome basi. Bateliais apsiavę dvarininkų vaikai buvo niekinami, pravardžiuojami „ponvaikiais“. Batelių avėjimas tuo metu rodė „blogą skonį“, o gal tai buvo savotiška socialinės diferenciacijos ir kovos išraiška.

Su tokiais įvairiais vaikais tokioje aplinkoje jaunai mokytojai dirbti buvo tikrai nelengva. Pamenu, kaip ji mokė mylėti gamtą, žvėrelius, paukštelius, aiškino, kaip esą bloga kiškius gaudyti kilpomis. Ir štai vaikai per pertrauką atneša mokytojai krūvą kilpų, sodybos šeimininko pastatytų apie savo vyšnių ir obelių sodelį. Žiemos metu (o tada būta didelių pusynų) tai buvo vienas iš būdų apsaugoti sodą. Galima tik įsivaizduoti, kokioje sudėtingoje padėtyje atsидūrė mokytoja. Nežinau, ką ji darė su tomis

jai atneštomis kilpomis. O štai kartą neklaūžada ir nenuorama Kaziukas buvo išprašytas iš klasės pabūti lauke. Po kelių minučių jis vėl pravėręs duris šūktelėjo: „Panelė – kumelė, panelė – kumelė“. Jo tramdymui prireikė ir tėvų pagalbos. O štai trečio-kėlė, prie lentos neišspręsdama uždavinio, paleido po savimi ežerėlį... Ir vėlgi rūpestis mokytojai, kaip sušvelninti patyčias, kaip viską pamiršti.

Ypač įsiminė Vasario 16-osios minėjimai. Sodyboje buvo įrengta radijo antena, kiek pamenu, pirmoji ir vienintelė apylinkėje. Mokytoja turėjo radijo imtuvą. Tą dieną pamokų nebūdavo, visi (ir vėl nusiavę) sugužėdavome į jos kambarėlius, švarius, dažytomis grindimis. Įsitaisydavome kas kur, daugiausia ant grindų, o ypač buvo varžomasi dėl vietos po stalų. Buvo klausomasi Antano Smetonos ir kitų kalbų, maršų, muzikos, dar kokios programos. Buvo geriama arbata, padalijama saldinių. Kad ir kaip sakytum, tai buvo nuostabios šventės, ypač vaikams iš tamsių varguomenės gryčių.

Kita puiki šventė – Kalėdos. Klasėje vietos buvo nedaug, šventės proga suolus sukraudavome vieną ant kito iki lubų bene trimis aukštais, kad eglutei būtų daugiau vietos. Susirinkdavo tėvai, vaikai deklamuodavo eilėraščius, mokytoja pagrodavo smuiku, atrodo, ir padainuodavome. Nepamenu, ar būdavo dovanėlių. O vaikams puikiausia vieta būdavo ant suolų palubėje – tikrai puikiose tribūnose.



Viktoro Gurčino 1939 m. pastatyta mokyklėlė. R. Šlekio nuotrauka 2014 06 17

Bene 1939 m. Gurčinas šalia sodelio, lauke, pastatė naują medinį namą mokyklai. Jame buvo viena erdvi klasė su trimis dideliais langais, prieangis – rūbinė ir kambarėlis mokytojai. Toje naujojoje mokykloje mokiausi paskutinius vienerius metus.

Antrokams ar trečiokams buvo užduotas rašinėlis „Pavasaris“. Aš sėdėjau su Albiniuku Navicku. Kažkodėl mes pradėjome lenktyniauti, kas parašys trumpiau. O rašėme tada stambiomis raidėmis, mat sąsiuvinis buvo „trijomis linijomis“. Man išėjo šešios, o Albiniukui – penkios prirašytos linijos. Abu gavome dvejetus. Kitą kartą, rašydami diktantą istorine tema, pasižiūrėję į vienas kitą, žodyje „Kęstutis“ abu prikabinome nosines raidei „K“. Bene ketvirtoje klasėje mums buvo užduota tema „Pilėnų didvyriai“. Atrodo, kad tas rašinys man pasisekė, mokytoja jį perskaitė visai klasei. Tai buvo didelė paskata. O kartą, kai klausėmės radijo, ji man davė paskaityti savo seminarinį rašto darbą. Nepamenu, kokia buvo jo tema, bet įstrigo atmintin pats raštas, gražiai ant kelių „prašyminių“ lapų parašytas, buvo matyti vienas kitas raudonas pataisymas ir pažymys – trejetas. Nieko neklausiau, bet niekaip negalėjau suprasti, kodėl už tokį didelį ir, kaip aš maniau, gerą darbą tik trejetas.

Ketvirtokai baigiamuosius egzaminus laikydavo didelėje Pašiaušės pradinėje mokykloje. Pamenu, kad tuose egzaminuose dalyvavo ir Bazilionų kle-

bonas – taip pažymėjime atsirado tikybos pažymys. Su Pašiaušės mokykla buvo glaudžiai bendraujama, aukštesniųjų klasių mokiniai pramintais Šiaušės pakrančių takeliais eidavo vieni pas kitus ir žaisdavo kvadrata.

Mūsų, ketvirtokų, 1940 m. iš viso buvo septyni, iš jų tik dvi mergaitės. Mano suolo draugas Broniukas Jazdauskis vėliau tapo mokytoju, ilgus metus buvo Pašiaušės mokyklos direktorius. Deja, jis jau miręs. Vyresnio amžiaus Antaniukas Valančius 1944 m. buvo mobilizuotas į tarybinę kariuomenę ir žuvo fronte. Kiti buvo žemdirbiai, darbininkai. Paminėtinas dviem klasėm aukščiau mokėsis šeimininkų sūnus Stasys Gurčinas – medicinos habilituotas daktaras, profesorius. Kaziukas Gylis, fronte netekęs rankos, ilgus metus vežiojęs kaimiečiams paštą, jau miręs.

Pasirodžius naujajai „liaudies darbininkų“ valdžiai (taip buvo vadinama tarybinė okupacija) buvo sugalvota neraštingumo likvidavimo akcija, žeminanti buvusios buržuazinės valdžios ir aukštinanti naujosios santvarkos švietimo ir kultūros politiką. Tas darbas buvo patikėtas mokytojai Bronei Višinskaitei. Ji pasikvietė kelis ką tik baigusius savo ketvirtokus ir paprašė padėti surasti tuos beraščius. Man pavyko rasti vieną senyvą moterėlę, kuri vis tik buvo tik „mažaraštė“. Keletas tokių žmonių buvo pakviesti į mokyklą ir neraštingumas likviduotas.



Bagdonišio pradinės mokyklos pastatas 2014 m. R. Šlekio nuotrauka

O tuo pat metu buvo beveik sunaikinta mokyklos bibliotekėlė (lietuviškos ir kitokios knygos). Mokytojams tai buvo didžiulis dvasinio išgyvenimo metas.

Mūsų mokytoja vasaromis išvažiuodavo. Atrodo, yra keliavusi po užsienį, kalbėta, kad buvusi Egipte. Vienai vasarai pasibaigus, bene 1939 m., sužinojome, kad ji, atostogaudama Birštone, ištekęjo. Kartą į mokyklą atvykus jos vyrui, jaunavedžiai buvo pakviesti į svečius. Iš mokyklos kartu su jais ir aš parėjau. Mokytojos vyras buvo Juozėnas, gunktelėjęs, kresnas vyriškis, man atrodė gerokai vyresnis už mokytoją, praplikęs, nuolat rūkė papirosus. Tarp žmonių sklido kalbos, kad jis esąs bedievis, kad jie net „šliūbo“ neėmę. Apskritai jis tik retkarčiais pasirodydavo, o kai gimė vaikelis, tarsi ir visai pradingo. Mokytoja, gimus kūdikiui, labai susirgo. Kalbėta, kad greitąja džiova. Gyveno išnuomotame bute Šiauliuose, liga progresavo, ir 1942 m. ji mirė. Greitu laiku mirė ir silpnutis kūdikėlis. Jų paskutinių dienų slaugė Bardauskienė sakiusi, kad mokytojos vedybės nebuvusios laimingos, o čia dar karo metai, visokie sunkumai, vaistų stygius. Prisimintas ir Povilas Višinskis bei jo ankstyva mirtis vis nuo tos pačios džiovos.

Mūsų šeimoje Bronė, panelė mokytoja, visada buvo prisimenama, nuoširdžiai jos gailimasi. Man tai buvo pirmoji mokytoja, savo žavesiu ir autoritetu įdiegusi – nebijau to tvirtinti – tėvynės meilę, pasididžiavimą jos istorija. Tais metais tvirtai į galvą įsidėti didžiųjų Lietuvos kunigaikščių žygiai, senovės lietuvių kovos ne tik nenublanko tolesniuose

gyvenimo lūžiuose, bet tolydžio stiprėjo jų poveikis kaip išeities pozicija, kaip atsvara nesėkmėms.

Bronė Višinskaitė – tikra kaimo švietėja (kaip tada sakydavo „kaimo liktarna“), jau vien pavardė jai teikė lietuviybės, kultūros ir laisvės aureolę. Kaip tik tada mokytojų didžiulėmis pastangomis lietuviai pasijuto pilnaverčiais žmonėmis, tauta net dešimtmetį kariavo žiaurų partizaninį karą, klajojo tremtyse ir emigracijose, išsaugodama Lietuvos viziją. Ne veltui pirmieji tarybinių represijų smūgiai teko jiems, liaudies mokytojams.

Per visus karus, per kolūkių erą išliko Slišukų vienkiemis, išliko abu buvusios mokyklos pastatai. Pasikeitė šeimnininkai, želdiniai, sunyko senoviški ūkiniai trobesiai. Praeinu pro tą sodybą ir stebiuosi, kokie mažyčiai tie gonkeliai ir koks mažas kiemelis, kuriame per pertraukas žaisdavome kvadratą – erdvės lyg ir netrūkdavo. O ir tas šlaitas į Šiaušę pasidarė visiškai menkas, kur anuomet, žiemomis dar palaistę vandeniui, švilpdavome kaustytais Gurčino karučiais, žinoma, savavališkai ištemptais iš to didžiojo kluono. Būta ir apsidaužymų, bet didelių nelaimių nepamenu.

Vienu laikotarpiu, gal apie 1948–1950 m., mokykla kažkodėl buvo perkelta į buvusį Bagdonišio dvarą, paskui vėl grąžinta į Slišukus. Pastačius dviejų aukštų mūrinį pastatą Pikeliškėje, mano tėvų sodyboje, Bagdonišio mokykla veikė tol, kol sumažėjus vaikų skaičiui buvo uždaryta. Taip ir baigėsi Bagdonišio pradinės mokyklos istorija – mažytis Lietuvos žmonių buvimo fragmentas.

Magistralinis kelias per Kurtuvėnų draustinį

Nuotraukų autorius R. Šlekys

Devynioliktojo amžiaus trečiajame dešimtmetyje, plečiantis Rusijos ekonominiams, politiniams ir kultūriniais ryšiams su Vakarų Europos kraštais, labai susirūpinta svarbesnių kelių gerinimu ir naujų tiesimu. 1830 metais pradėti kelio Sankt Peterburgo–Varšuvos per Zarasus, Uteną, Kauną spartūs tiesimo darbai, šiek tiek sutrikdyti 1831 metų sukilimo, buvo baigti 1836 metais. Tuo pačiu metu jau paruoštas kito savo reikšme ir paskirtimi svarbaus kelio Sankt Peterburgas–Ryga–Šiauliai–Tilžė–Karaliaučius projektas, kuris buvo įgyvendintas 1856 metais. Plentų tiesimą, turint galvoje ano meto technines galimybes, reikėtų vertinti kaip grandiozines statybas. Abu plentai buvo tiesiami tiesiomis linijomis su retais posūkiais.

Išskirtinėmis savybėmis pasižymi plentas, nutiestas per Šiaulius. Nėra kito Lietuvoje kelio, kuris net 40 kilometrų (nuo Šiaulių iki Joniškio) driektųsi be jokio posūkio. Savo tiesumu pasižymi ir kelio atkarpa nuo sienos su Latvija iki Joniškio (apie 15 km.) bei nuo Šiaulių iki Bubių (apie 10 km.). Nėra Lietuvoje ir kito tokio atvejo, kai važiuojant tiesiu keliu, vos horizonte pasirodžius bažnyčioms, kelio ašis tiksliai „nutaikyta“ į jų bokštus. Toks išpūdingas vaizdas pasirodo tiek artėjant iš abiejų pusių prie Joniškio, tiek prie Šiaulių. Tikrai įvažiavus į miestus, kelias, padaręs du nedidelius posūkius, vėl nusidriekia tiesiai tolyn.

Iki šiol sunkiai paaiškinamas kelio trasos sprendimas Bubiuose. Čia pasirinktojo išskirtinio tiesumo staiga atsisakyta, kelias stačiu kampu pasisuka ir toliau, padaręs vieną didesnę posūkį ties Mirskiške, vėl driekiasi tiesia linija, nepaisydamas kalvoto reljefo ir miško masyvo. Pastaroji kelio atkarpa iki Kelmės pasirinkta apgalvotai, įvertinant takoskyrą tarp Dubysos ir Ventos upių baseinų. Belieka mįslė, kodėl atsisakoma kelio tiesumo Bubiuose, galbūt taip sureikšminamas ne tokio svarbaus kelio į Užventį, Varnius prijungimas. Galbūt pasistengta išsaugoti labai gražų miško masyvą, tuomet nepriklausantį jokiems landšaftiniams draustiniams. Matyt, kad ir tuomet buvo žmonių, mylinčių, suprantančių ir įvertinančių mūsų lietuviškos gamtos grožį.

Jau tarpukario Lietuvos nepriklausomybės metais pirmieji asfaltuoto kelio kilometrai buvo įrengti prie Bubių, o po karo intensyvějant autotransporto srautams visame kelyje nuo Latvijos sienos iki sienos su Kaliningrado sritimi buvo įrengta 4,5 metrų pločio juoda danga. Tačiau ir tokie sprendimai kelininkų greitai netenkino, ir iki 1961-ųjų metų juoda danga išplatinta iki 7 metrų. Toks platinimas nuo Bubių Kelmės kryptimi taip pat buvo tęsiamas. Paaiškėjo, kad išplatinus dangą ir padidėjus automobilių greičiui, šiame kelio ruože vis dažniau ir dažniau kartojosi skaudžios eismo







nelaimės, reikalaujančios žmonių aukų. Apie tai byloja avarių randai, palikti ant pakelės medžių. Gyvenimas reikalavo naujų sprendimų.

Ir toliau buvo platinama senojo Bubių kelio danga, tačiau niekas nesiryžo pjauti kelkraštyje augančių medžių. O eismas kelyje intensyvėjo, avarių, nors dėl mažų greičių ir ne itin skaudžių, daugėjo..

1964-ųjų pabaigoje automobilių transporto ir plentų ministras V. Martinaitis sukvietė didelę tarpžinybinę komisiją, kuri, pravažiavusi visą kelią, pritarė ministro siūlymui nuo Bubių nutiesti naują kelią 2–3 kilometrų atstumu nuo senojo aplenkiant Kelmę. Komisijoje dalyvavusieji respublikos Žemės ūkio, Melioracijos, Statybos ministerijų, Statybos reikalų komiteto atstovai kritinių pastabų išsakyti nesistengė. Neaišku, ar tokių pastabų turėjo – greičiau rūpinosi savo problemomis, o svarbiausia, vengė valdingo ir turinčio didelę įtaką aukščiausiai respublikos ir net Maskvos valdžiai ministro. Neprieštaravo jam ir Aplinkos komiteto pirmininkas V. Bergas, kuriam, atrodo, labiausiai turėjo rūpėti būsimas Kurtuvėnų landšaftinio draustinio „perskrodimas“ plačiu magistraliniu keliu, kuris padarytų žalą miško masyvui ir kirstų žvėrių migracijos takus. Ministrą visada globojo TSKP Centro komiteto sekretorius M. Suslovas, su kuriuo buvo gerai pažįstamas nuo pirmųjų pokario metų, kai šis buvo atsiųstas kaip Maskvos

prievaizdas Lietuvos kompartijai, o V. Martinaitis pervestas iš Rusijos, kurioje, vykdant pastiprinimo nacionaliniais kadrais politiką, karo metu dirbo tiesiant kelius Mongolijoje, Sibire ties siena su Kinija ir Korėja. Ministras, gimęs Rostove lietuvių šeimoje, niekada nekalbėjo lietuviškai. Jo perkėlimas į Lietuvą atitiko tuometę laikiną Maskvos nuostatą į svarbiausius postus respublikose skirti jų pačių tautybės asmenis su viltimi, kad V. Martinaitis, kaip Rusijoje gimęs lietuvis, bus lojalesnis sovietinei valdžiai.

Tačiau buvo keista, kodėl į tokią komisiją nebuvo pakviestas miškų ūkio ministras Matulionis – tiesioginis miškų šeimininkas. Kažkas paminėjo, kad komisijos organizatoriai greičiausiai pamiršo ministrą įtraukti į jos sudėtį. Tačiau galima manyti, kad pats ministras V. Martinaitis „pamiršo“ kolegą, kad neiškiltų bereikalingų keblumų. Ir vis dėlto ministras Matulionis ėmėsi žygių, kad inicijuojamo kelio trasa būtų pakeista, ir net savo aplinkos žmonėms pareiškė, kad jei to kelio nebus atsisakyta, jis pasitrauks iš pareigų. Tą prieštaravimą pateikė Ministrų tarybai, kuri iš kelininkų pareikalavo pasiaiškinimo. O V. Martinaičiui tai buvo labai paprasta. Pakvietęs kelių projektuotojus, nurodė, kad reikia atlikti paskaičiavimus palyginant du esminius variantus – rekonstruoti esamą kelią ar nutiesti siūlomą. Skaičiavimuose turėjo būti nurodyta, kad naujoji trasa



būtų 5 milijonais rublių pigesnis nei rekonstruojamas senasis kelias. Nors iš pirmo žvilgsnio toks reikalavimas ir atrodė neprotingas, tačiau buvo svarbus vienas aspektas – rekonstruojant senąjį kelią dėl sudėtingų kelio darbų tektų eismą juo visai nutraukti, nukreipiant jį į šalutinius kelius, kuriuos dėl naujo transporto srautų tektų gerokai patobulinti, o kai kur nutiesti ir naujas atkarpas. Net ir tuo atveju būtų daug keblumų, nes prie istoriškai seniai susiformavusių kelių susiklosto ir visa susisiekimo sistema, kuri atliekant bet kokius pertvarkymus tuojau pat pažeidžiama. Siekdami sušvelninti naujo kelio įtaką draustiniui, projektuotojai ministrui pasiūlė variantą trasos, aplenkiančios pagrindinius miško masyvus, kelią nukreipiančios vakarų kryptimi į miško pakraščius, nuo Kurtuvėnų pusės. Šis pasiūlymas ministrui buvo pateiktas kartu su reikalaujama skaičiavimais, kurie rodė, kad naujasis kelias, kaip ir buvo reikalaujama, pigesnis 5 milijonais 48 tūkstančiais rublių, tačiau į galimą dar vieną trasos variantą arčiau Kurtuvėnų jis nebekreipė jokio dėmesio. Minėti skaičiavimai netrukus buvo perduoti Ministrų tarybai, kuriems pirmininko pavaduotojas K. Kairys pritarė. O miškų ūkio ministras pakluso taip ir neįvykdęs savo ketinimų atsistatydinti.

Žvelgiant į praeitį, galima konstatuoti, kad toks pasirinkimas nebuvo labai prastas – naujai nutiestas kelias juo važiuojantiems atskleidė gamtos

grožį, kurio nepamatytum aplenkdamas miško masyvus ir vaizdingą reljefą. Išliko ir senojo kelio žavesys. Pastaruoju grožėjosi juo keliavęs rusų rašytojas Paustovskis, pavadinęs vietovę „Lietuvos Šveicarija“. Senasis kelias, nutiestas per miškingą vietovę su kelmraštyje pasodintais medžiais, kurie atrodė tarsi patys išaugę, gražiai siejosi su aplink. Važiuojantiems keliu susidaro įspūdis tarsi važiuotum tuneliu, suręstu iš žaliuojančių medžių.

Kelių projektuotojams teko užduotis suprojektuoti kelią, atskleidžiantį natūralų gamtos grožį. Tuometiniuose techniniuose normatyvuose visai nebuvo landšaftinio projektavimo taisyklių, tačiau ir skurdžių techninių bibliotekų lentynose pavyko surasti keletą užsienio brošiūrų, iš kurių buvo galima pritaikyti keletą puikių rekomendacijų. Kūrybiškai jas pritaikant žingsnis po žingsnio paruoštas nepriekaištingas projektas. Tik po kelerių metų atnaujintuose techniniuose normatyvuose panaudoti landšaftinio projektavimo reikalavimai pakartojo jau mūsų projekte išbandytus sprendimus. Tačiau labai sunkiai buvo sprendžiamas suformuotų gilių smėlingų kelio iškasų šlaitų sutvirtinimus. Jie turėjo būti sumaniai apželdinti maksimaliai užmaskuojant natūralios gamtos pažeidimus. Šiuo klausimu daug diskusijų kilo tvirtinant kelio projektą Statybos reikalų komitete. Formaliai šio kelio projekto tvirtinti minėtame komitete nebuvo reikalaujama,







nes jo tiesimo darbai buvo vykdomi iš kapitalinio remonto lėšų. Kadangi ministro V. Martinaičio „žaidimai“ kelių finansavimo lėšomis visiems buvo žinomi, tai nebuvo naujiena ir šio naujai tiesiamo, o ne remontuojamo kelio dėl jo išskirtinės reikšmės finansavimo šaltiniai. Konkrečių minčių iš komiteto posėdžio dalyvių nesulaukę, projektuotojai pasitenkino tuo, kad jų projektui buvo pritarta, o kitus klausimus sprendė patys, ruošdami atskirų kelio atkarpų projektus, siūlydami ir tardamiesi su rangovais – Šiaulių ir Telšių kelių tiesimo valdybos bei Vyriausiosios kelių valdybos specialistais.

Tuo pačiu metu vyko ir automagistralių Kaunas–Klaipėda bei Vilnius–Ukmergė projektavimo bei tiesimo darbai. Dažni ir dalykiški techniniai pasitarimai vyko ministro V. Martinaičio kabinete. Ministras, baigęs Charkovo automobilių ir kelių institutą, visą laiką labai domėjosi techninėmis kelių tiesimo naujovėmis. Beje, ir galimybių daugiau nei bet kuris iš mūsų turėjo, nes išvykdavo į kitas šalis, kur pro jo akis nepraslysdavo kelininkų taikomos naujovės, apie kurias mums papasakodavo. Be to, kartą net specialiai išsiuntė savo pavaduotoją H. Jackevičių į JAV, kuris mums parvežė gana vertingos techninės literatūros ir kitos kelių mokslo informacijos. Visos naujovės nedelsiant buvo aptarinėjamos ir pagrindiniai sprendimai, įforminti kaip metodiniai reikalavimai, taikomi praktikoje. Ministras

klausinėdavo dalyvaujančių posėdyje nuomonės vienu ar kitu klausimu ir dažniausiai nusprendavo taikyti kuo aukštesnius kelių parametrus. Prasi-tarusiems apie kuklesnį variantą, atrėždavo: „Čia jums ne Tambovo gubernija, čia Lietuva – čia turi būti geriau“. Kartą pažvelgus į JAV ar D. Britanijos kelių eismo juostų pločius, išreikštus pėdomis ir coliais, reikėjo juos perskaičiuoti į metrinę sistemą ir, mažus apvalindami didėjimo link, iš ministro sulaukėme palaikymo: „Teisingai. Čia ne kokia Amerika, čia Lietuva – čia turi būti geriau“. Tas lengvas humoras mums priminė ir kitus atvejus, kai mūsų techninių pasitarimų metu ministras, nukrypdamas nuo pagrindinės temos, išsakydavo savo gana atvirą kritišką požiūrį į aktualius to meto įvykius ar aukščiausius respublikos vadovus, visiškai nesibaimindamas dėl galimų pasekmių. Žinoma, jis gerai pažinojo ir jautė šalia esančius.

Tai buvo 1966–1969-ieji – lūžio metai, kai kelių tiesimo srityje žengti dideli novatoriški žingsniai. Pagrindiniai kelio elementų dydžiai ir kiti kelio techniniai sprendiniai, išanalizuoti ir priimti minėtų pasitarimų metu, tapo privalomais normatyvais vėlesnėje kelių tiesimo praktikoje.

Naujasis Bubių–Kelmės kelias pradėtas tiesti 1968 metais. Projektą paruošė projektavimo instituto „Lietkelprojekto“ Šiaulių skyrius. Darbus atliko Telšių ir Šiaulių kelių tiesimo valdybos. Dar-



bū apimty ir tempai pagal to meto mastus buvo itin dideli – visame kelyje tuo pačiu metu dirbo per 100 įvairios paskirties traktorių, ne mažiau sunkvežimių, daug darbininkų. Kelyje buvo formuojama vienslaidė asfalto danga įvertinant tai, kad ateityje bus įrengta žalia skiriamoji juosta ir kita kelio pusė. Kelio sankasa per durpynus įrengta būsimam pločiui sprogdinant ir pašalinant durpes, kartu pakeičiant jas smėlingu gruntu, nusodinamu iki mineralinio dugno. Perspektyvinėje kelio pusėje gruntas užpiltas iki žemės paviršiaus toliau neformuojant pačios sankasos. O per Dubysos slėnį nutiestas keturių eismo juostų 1,3 km. Visame 31 km kelyje iki Kelmės pastatyti 7 supaprastinti tunelio tipo ir 2 dideli viadukai suformuojant skirtingo lygio sankryžas, pagerinančias eismo saugumą (pagrindiniame kelyje išvengiant kairiųjų posūkių). Per Dubysą pastatytas didelis tiltas. Daug rūpesčių kėlė šlaitų, ypač giliųjų iškasų, apdaila. Jie sutvirtinti padengiant plona bitumo plėvele, apsaugančia šlaitus nuo nuošliaužų, ir užsėti žole. Toks šlaitų

sutvirtinimo metodas pasirodė paprastesnis ir efektyvesnis nei bet koks dirbtinis apželdinimas, kurio negalėjo pasiūlyti miškininkai ar kiti specialistai. Kelio tiesimo darbai baigti 1975 metais.

Greta gerų atsiliepimų apie naująjį kelią žiniasklaidoje pasirodė straipsnis, kuriame prof. Č. Kudaba stipriai pakritikavo kelininkus sakydamas, kad „iškasė gilų griovį per gražų mišką ir džiaugiasi“. Tik po kelerių metų iš jo buvo galima išgirsti nuomonę, kad gamtai didelės skriaudos gal ir nepadaryta, nes Lietuvos miškai, skirtingai nei taigos gamta, savo žaizdas puikiai užsigydo. Kita vertus, kažin ar nebūtų didesnių gamtos pažeidimų, jei būtų rekonstruojamas senasis Bubių–Kelmės kelias, kurio išsaugotas grožis ir toliau žavi juo važinėjančius turistus ar kitus poilsiautojus. Naujasis kelias turi didelę perspektyvą – ateityje mažėjant politiniams prieštaravimams su Kaliningrado (Karaliaučiaus) sritimi, kuri pradeda rodyti savo savarankiškumą, – tai tiesiausias kelias į Vakarų Europą, tai istorinė *Via Hansiatica* atkarpa.

Tarpukario spaudos puslapius vartant

**Parengė Giedrius GAIDAMAVIČIUS, Žydrūnas GULBINAS,
Kamilė LABANAUSKAITĖ, Dovydas MALINAUSKAS, Kęstas NORVILIS,
Artūras ŠINKEVIČIUS**

Fragmentų kalba netaisyta

Kurtuvėnai. Istorijos trupiniai

„Kur dabar stovi nedidelis ir nuo didžio karo labai sunaikintas miestelis, labai gilioj senovėj buvę dideli tankūs miškai. Šaukėnų ponas buvęs didelis medžiotojas (jo pavardės nemenama); kartą medžiodamas paklydęs giriose, kame ir apsinakvojo. Vieta, kur nakvojo jam labai patiko ir skaitė ją išsigelbėjimo vieta ir ten pastatė nedidelę medinę bažnyčią, prie kurios atkelta kunigas. Su laiku žmonės ėmė vietą gausiai lankyti ir apie ją prakertant mišką statyti mažus namelius. Ponas matydamas, jog toj vietoj pasidarė per ankšta, bažnyčią sugriovė ir pastatė didesnę, taipgi medinę – kitoj vietoj: ant aukšto kalno, kame dar tebestovi (dabar ten yra kapinės, o pirma jos buvo – kur šiandieninė parapijos mūro bažnyčia – taipgi ant gražaus kalnelio). Kur pirmoji bažnyčia buvo – įsteigė dvarą, toliau pastatė miestely karčemą, kur parvežtas žydelis sėkmingai degtinę pardavinėdavo. Po nekurio laiko Kurtuvėnai su visu dvaru ir lažininkais apteko ponams didžiūnams Nagurskiams. Miestely tebėra mūro pamatai, kur prieš karą buvo medinė špitolė, kuri kadaise buvusi mūrinė, statyta Lietuvos kunigaikščių – būk kareivinėms. Antroj kelio pusėj tebestovi akmeninis namelis, kame buvęs kareivių sandėlis. Kareivinėse stovėjusi žemaičių kariuomenė. Per 1 Lietuvių–Žemaičių sukilimą (metėžą) ten stovėję kareivių pulkai, kurių vadais buvę: Putvys-Pu-

tvinskis ir Gelgudas. Besikaunant su rusais ties Šiauliais Gelgudas būk liko rusų papirktas ir ėmė veidmainiauti, paduodamas savo kareiviams vietoj parako pelenus. Kariuomenė tai jau pati pastebėjusi, atsitraukdama nuo Šiaulių, kad tik nepasidavus rusams. Patys žemaičiai už veidmainystę savo vadą Geldudą nuvedę kur tai ant aukšto kalno ir pakorę, o visas jo pulkas prisišliejęs prie Putvio-Putvinskio kariuomenės, kuris tinkamai kariavęs su rusais, bet po visokių veidmainysčių visgi negalėjęs išsilaikyti, tai vėl atgal bėgdamas per Kurtuvėnus tas savo statytas kareivines nugriovė. Pats Putvys-Putvinskis su kareiviais būk atsitraukęs į Prūsus, kame nusipirkęs didelį dvarą ir su kareiviais gyvenęs. Po sukilimo nekurį laiką Kurtuvėnuose gyveno rusų kareiviai – toj pačioj vietoj, kur buvo žemaičių kareivinės, jie pasistatė ant tų pamatų ilgą medinį namą. Nagurskis 1796 m., kur buvo kapai, pastatė gražią mūro bažnyčią, papuoštą pulk. varsomis, bet ilgainiui apleistą (ji tebestovi kaipo parapijos bažnyčia, visai apšiurusi). Nagurskis buvęs didelis kariautojas ir nemažas garbės siekėjas. Jis savo dvare laikęs daug darbininkų ir apie dvarą taipgi nemažai ūkių ir ūkelių, kuriuos valdantieji žmonės eidavo dvarui lažą, tai Nagurskio visi lažininkai nešiodavę aukso lietūs diržus, kad atskyrus nuo visų kitų dvarponių žmonių. Sekmadieniais, sulig didžiūno Nagurskio paliepimu, visi jo lažininkai



eidavo į bažnyčią susijusę auksiniais diržais ir naginėm apsiavę, tik palaidais apvarais. Bažnyčioje Kurtuvėnų dvaro darbininkus niekas nepalytėdavo, nes už „pakibinimą“ ponas Nagurskis liepdavęs mušti, o per atlaidus daug žmonių suveldavo Kurtuvėniškius, kadangi tie su palaidais apvarais eidavo. Už pervertimą prasidėdavo muštynės net pačioj bažnyčioj. Jei pergalėdavo Kurtuvėnų darbininkai atvykusius maldininkus, tai Nagurskis duodavęs jiems ūkius, o jei kas nuveikdavo darbininką, tai jį tuoj iš dvaro prašalindavo. Nagurskis labai dažnai su dvariškiais eidavo kariauti su kitais dvarponiais, kitaip sakant – darydavo „dipirencijas“, t. y. užkariavimus. Bent kurį dvarponį užkariavus, tuoj Nagurskis sulaužydavo jam ant galvos balaną, ir šis tuo pat nustodavęs bajorystės. Dar ir dabar daug vietų yra pavadinta „Diferencijomis“, kaip tai: „Diferencijos“ miškas, pelkė, dirvonas ir t. t. Po kiek laiko Nagurskis pardavęs Kurtuvėnų dvarą su miesteliu Plioteriui, kuris kodėl tai save grafu vadino. Sūnai Plioterio labai neapkęsdavę ožkų ir kur tik pamatydavę jas pas lažininkus, šaudydavę arba jodinėdami raiti rišdavo prie arklių uodegos ir smarkiausia jodavo, kad ožką užmuš. Pas senus žmones tebėra kalba „Plioteriukai – ožkamušiai“ arba – „ir tu kankini arklių lyg Plioteriukai – ožkamušiai“. Senis Plioteris atsižymėjo dideliu nuožmumu. Norėdamas Kurtuvėnų dvarą praplėsti, mieste

su policijos pagalba gyventojus mėtė iš ūkių, ypač tai darydavo žiemą, kad išmėtytieji neturėtų kur dingti. Griaudavo ūkius ir savo dvarą platindavo: nuskriaustieji neturėdami kur dėtis, eidavo pas Plioterį už kumiečius, kame gaudavo mažą atlyginimą. Plioteris varė lenkinimą ir buvo pamaldus ar taip nuduodavo, užtai žmonės kad ir pykdavo ant jo, bet kaipo labai pamaldžiam žmogui savo širdyse atleisdavo, sakydami: „kad žmonėms ponas grafas ir blogas, užtai ponadiėviui geras; mat koks nobažnas, kiekvieną pėtnyčią eina prie šv. Komunijos“ ir t. t. Dvare yra didelis medinis senas svirnas–klėtis (apie 150–200 m.), kur ant viršaus tebėra loviai, prie kurių pririšę baudžiauninkus plakdavo, taipgi rodos tebėra mediniai kandalai–kaladės, į kurias įstatydavo sugautus rekrutus, kame bent pusę metų maitindavo, nes atidavus kariuomenėn jie jau nebegrįždavo, o iš Kuršėnų dvaro reikėdavo tų sugautų jaunų vyrų į kariuomenę pristatyti bent po 3–4. Netoli Kurtuvėnų yra aukštokas kalnas vadinamas Girnikų kalnu. Labai senai, kuomet žemaičiai su švedais kariavo, buvęs koks tai žemaičių kareivių vadas Girnius, kurs toj vietoj sumušęs švedus, suvertęs į vieną didelę krūvą ir pats su kareiviais nužygiavęs prie Baltijos jūros, kame visi prisipylę į savo batus smėlio, atnešę ant tų švedų lavonų užpylę ir nuo to atsiradęs toks didelis kalnas. 1905 m. Ant jo pastatė didelį baltą medinį kryžių, senis Prioteris

su savo darbininkais jį ant kalno nešęs, būk paminėjimui Lietuvos spaudos atgavimo. Apylinkės čia labai gražios – tai Lietuvos Šveicarija: daug gražių žavinčių vietų randi. Vasarą proto darbininkams labai malonus poilsis ten gali būti. Pavadinimas KURTUVĖNAI pareina nuo pro šalį sriaunai tekančio Kurtuvos upelio, kuris išteka iš Kurtuvos nedidelio ežero. Apylinkėse yra labai daug ežerų, kurie gražūs būdami jas puošia. Į miestelį sueina 4 vieškeliai: Šaukėnų, Bazilionų, Kuršėnų ir Šiaulių. Kiek toliau nuo miestelio, ant gražaus kalnelio stovi medinė nesenai Šiaulių apskrities savivaldybės statyta pradinė mokykla. Pavaikščiojęs po Kurtuvėnų miškus keliais keleliais, rasi veik visur prie didesnio medžio prikalta bent kokią koplytėlę: einant pamaldžiam žmogui ranka nuvargtų kepurę beimant. Tie medžiai, „kaipo šventinti“, nekertami. Vieškeliu iš Šiaulių važiuojant, baigiantis taip vadinamai Žaliajai girelei, po kaire prie pat vieškelio stovi labai senas ąžuolas, kuris žmonių nupasakojimu, turįs 500 m. Jame įkalta sena koplytėlė, o vidurys kiauras. Spaudos draudimo metu Ivinskis, Biliūnas ir kt. (berods, Žemkalnis) prie jo suseidavę ir jame slėpdavę daug lietuviškų raštų. Taipgi tas senelis ąžuolas yra pasitarnavęs ir laikais Valančiaus, kurs ir savo raštuose jį mini.¹

„Kurtuvėnų valsčiuje pagal Vainagių kaimą prie didoko ežero yra didelis piliakalnis, kurs prieš karą vadinosi Piliuko kalnas (mat, vietiniai žmonės nesupratę žodžio pilis, pavadinimą iškreipė). Sako, kad kalnas pirma sudaręs ežero pusiasalį (dabar tik pelkė tęsiasi iki ežero). Jis apaugęs pušimis. Iš visų pusių staigus, viršuje nedidelis slėnys. Pirma buvęs daug didesnis. Smarkiai sutrenkus, atsiliepdavęs garsas, lyg būtų tuščia. Ten buvusi bažnyčia, kurią velnias žemėmis užpylęs. Dabar vietinis jaunimas žino, ką reiškia „piliakalnis“ ir tankiai jį lanko, rengia pasilinksminimus.“²

„Kurtuvėnų valsčiuje yra 28 ežerai, kurių kiekvienas turi savo pavadinimą, kuris liaudies dažnai savotiškai esti aiškinamas. Štai tie ežerai: 1) Bijotės ežeras – apie 2 kilometru ilgio, pločio vietomis 1 kilometro, vietomis siauresnis. Seni žmonės nupasakoja, jog jis esąs nukritęs ant sodžiaus, kuris buvęs tarp miškų; jam krintant gyventojai šaukė:

„bijau! bijau!“ – iš ko ir pavadinimas kilęs. Jame yra gana daug vėžių, o ir žuvų netrūksta. 2) Kurtaukos ežeras – nedidelis, iš kurio teka sraunus upelis Kurtuva, nuo kurio vardo ir miestelis pavadintas Kurtuvėnai, nes upelis teka pro pat šalį miestelio. 3) Juodežeris, kuriame vanduo atrodo juodas. 4) Kumpės ežeras – panašus į kumpį. 5) Lygės ežeras, prie kurio atvažiavę dažniausiai „lygdavęsi“ – derėdavęsi su ponu dėl žuvies. 6) Dūkstos ežeras, kuris audrai pakilus savo vilnimis banguoja – dūksta. 7) Šonos ežeras, kuris rubežiuojas su kitu valsčium (kadaise parapija), prie tokio pailgo kalno guli ir atrodo lyg pašonis. 9) Vainagių ežeras – sulig žmonių nusakymo, „senoje gadynėje netoli to ežero, tarp didžių ir tankių girių, buvusi smarki „vaina“ – karas: mušęs žemaičiai su priešais kumščiomis, net priešus gnaibę nagais“ („vaina“ nagais). Dabar tarp miškų netoli to ežero yra sodžius, kuris vadinama „Vainagiai“. 10) Pašvinio ežeras. 11) Pumpuris (laukinis) ežeras – lauke yra ir 12) Pumpuris (miškinis) ežeras, kuris miške randasi. 13) Kaveckio ežeriukas, kuris vadinamas nuo gyvenusio kadaise p. Kaveckio. 14) Žadvainių ežeras. 15) Širvos ežeras. 16) Gėluva (ežeras) – labai gilus, kuris apsuptas iš visų pusių žalia giria. Neapsakomai graži vieta; čia vasaros metu nemaža apsilanko svečių iš Šiaulių, ypač jaunuomenės šventadieniais, pasigėrėti juo, pakvėpuoti tyru ir sveiku pušyno oru. 17) Niauka (ežeras), kuris atrodo lyg susiniaukęs. 18) Šermukšninės ežeras, kuris kadaise buvo apaugęs aplink šermukšnių medžiais. 19) Barsukynės ežeras, apie kurį labai daug spiedavosi barsukų: jų randasi tuose miškuose ir dabar. 20) Raudiniukas (ežeras) – jame lyg rausvas vanduo atrodo. 21) Tabaro ežeras. 22) Prūdvyties ežeras – kitąkart ten buvę „prūdai“ – tvenkiniai; jame dabar auginama daug žuvies, ypač karpių. 23) Jonelaičių ežeras – vadinamas netoli jo stovinčio dvaro pavadinimu. 24) Pabijočių ežeras, kuris yra netoli Bijotės ežero. Ir netoli kurio to paties pavadinimo kaimas stovi. 25) Kiauležeris. 26) Dubukas (ežeras) ir 27) Stikliukas (ežeras). Dauguma jų guli tarp miškų labai gražiose vietose. Bendrai imant, Kurtuvėnų apylinkės labai gražios. Patartina vasaros metu padaryti ekskursiją ne tik į Kurtuvėnus, bet ir po visą Lietuvą. Tuo būdu galėtume tikrai ir gerai pažinti savąjį kraštą.“³

¹ Kurtuvėnų miestelio istorija, *Šiaulių naujienos*, 1925-05-10, p. 3.

² Kurtuvėnų, *Šiaulių naujienos*, 1924-09-26, p. 4.

³ Kurtuvėnų ežerai, *Šiaulių naujienos*, 1924-02-22, p. 1.

Kurtuvėnų kasdienybė

„Kurtuvėnų valsčiuje daugiausia žmonės gyvena sodžiuose. Žemė prasta, pas gyventojus pastebimas skurdas, apsilaidimas. Visoje apylinkėje keliai, tiltai iširę. Didžiausia jų visų netobulumų priežastis – girtuoklybė. Čia ji giliai yra įsišaknijusi ir daug įvyksta visokių negeistinių atsitikimų kaip alkoholio pasekmės. Valsčiaus valdyba stengiasi šias blogybes prašalinti, bet sunku jai savo tikslo pasiekti, nes nėra čia inteligentų, kurie galėtų jai padėti. Pereitais metais visgi jai pasisekė atidaryti Kurtuvėnuose dviklasę mokyklą, kuri dabar gerai gyvuoja.“⁴

„Kurtuvėnų valsčiaus pagrindinė žemės rūšis yra nustatyta III-čia. Kaip žinoma, kurtuvėniečiuose randasi labai daug smiltynių, kurie negali būti priskirti prie III rūšies; tie žemės plotai Šiaulių apskrities mokesčių inspekcijos, vadovaujantis vietinės valsčiaus savivaldybės nurodymais, 1920 metais tapo suskirstyti į atatinamas rūšis. Bet laikui bėgant pasirodė, kad tuo metu buvusi valsčiaus savivaldybė padarė didelę klaidą, nurodydama kai kurių savininkų žemės našumą mažesnį, negu turėtų būti. Nežinau, ar tai įvyko iš savivaldybės apsilaidimo, nesusipratimo, ar dar dėl kokios kitos priežasties. Tik svarbu, kad tuo padaryta nuostolių ir savivaldybei ir valstybei. Gal nekurie tų žmonių, kuriuos čia paliesiu, pasakys, kad nieko bloga tame nesama, – dar geriau, kad žemės mokestis palengvėja. Taip gali pasakyti tik tas, kas žiūri vien savo kišenės reikalą. Valstybinio nusistatymo žmogus negali tylomis praeiti pro panašų apsireiškimą. Nes už tuos „privilegijuotus“ žemės savininkus kiti tokie pat žmonės turi sumokėti valstybės reikalams skiriamą sumą pinigų. Štai faktas, kaip netiksliai išrūšiuota valsčiaus žemė: Kurtuvėnų dvaro nekurie žemės plotai yra našesni už tos apylinkės ūkininkų žemę, bet tapo priskirti IV rūšiai. Nors ūkininkai taip pat meldė tuometinį valsčiaus viršaitį, kad jų žemę priskirtų prie žemesnės rūšies, tačiau jiems buvo atsakyta, kad jų žemė tikrenybėje yra tokia, prie kurios rūšies priskirta, o gal net aukštesnės vertės. Dalykas aiškus: jeigu tų ūkininkų žemė III rūšies – tai tokia pat Kurtuvėnų dvaro žemė turi būti irgi III rūšies, o ne IV rūšies, kaip dabar yra. Matydama tą netikslumą, dabartinė valsčiaus tary-

ba savo posėdy praėjusių metų gegužės mėnesį yra nutarusi prašyti, kad Kurtuvėnų dvaro žemės rūšis būtų pakeista aukštesne. Valsčiaus valdyba, pildydama tarybos nutarimą, sakosi pasiuntusi Šiaulių apskrities mokesčių inspekcijai raštą su ištrauka iš protokolo (valsčiaus tarybos nutarimai dėl Kurtuvėnų dvaro žemės išrūšiovimo). Bet iki šio laiko nieko negirdima apie tą dalyką, nors po to praėjo jau 9 mėn. laiko. Valsčiaus valdyba prieš tarybą aiškinasi, kad tas dalykas guli Mokesčių inspekcijoje; atsakymo į savo raštą iš pastarosios dar negavusi. Patarus kai kuriems nariams antrąsyk kreiptis į Mokesčių inspekcijoje tuo reikalu, dabartinis valsčiaus viršaitis argumentuoja, kad neturįs tarpe valsčiaus raštinės tarnautojų žmogaus, kurs parašytų tuo reikalu, o pats tiek nevaldąs plunksna, kad galėtų be kito pagalbos raštu išdėstyti savo mintis. Keistas dalykas, ir neaišku, kieno ranka trukdoma tai. Bet nuo ko priklauso finansinis mūsų valstybės stovis, reiktų tam atkreipti dėmesį. Juk nuo 1920 metų jau 5 metai mokamas žemės mokestis: kiek tai nuostolių valstybei ir skriaudos kitiems žemės savininkams.“⁵

„Miškuose atsirado labai daug vilkų, kurie jau išdrįsta ir viešai, dienos laike, pasirodyti. Praeitą žiemą buvo atsilankę naktimis apie 10 sykių pas mane. Net 27 bal. norėjo nunešti paršą (5 mėn.), bet tai nepavyko. Bet miškuose tai tikros skerdynės: visai nedaug vaikščiojęs po miškus užėjau apie 25–30 sudraskytų stirnų, o nei 10% Kurtuvėnų miškų neišvaikščiojau. Mat, pirmiau buvo žmonės, kurie miškinius žvėris auklėjo ir saugojo nuo šaudymo ir vilkų, kuriuos prieš karą buvo jau visai išnaikinę (Tą buvo padaręs vietinių miškų savininkas L. Plioteris). Bet po karo atsirado net vienas lūšis (žvėris, panašus į katiną), kurį tas pats Plioteris nukovė, – bet dabar vilkų niekas nesistengia išnaikinti. Turbūt dėl to, kad miškai nusavinti. Girininkas galėtų sušaukti vietinius medžiotojus ir apylinkės žmones varytojus ir padaryti medžioklę. Už tai įmokėti nereikėtų, o tas būtų visiems į naudą. O iki šiolei vilkams niekas nekliudo „tvarkyti“ stirnų ir kiškių ūkį. Jeigu taip ir toliau bus vilkams duota autonomija, tai neužilgo neliks nei vienos stirnos, nei kiškio, o liks tik vilkai ir lapės. Taigi miškų ponams tvarkytojams reiktų pasistengti vilkų teises

⁴ Kurtuvėnai, *Šiaulių naujienos*, 1924-01-18, p. 2.

⁵ Ar daug kame taip yra?, *Šiaulių naujienos*, 1924-03-14, p. 1.

miškuose susiaurinti, kol dar jų nelabai daug prisiviso. Dabar uždrausta gyvulius ganyti, žolę rauti ir net uogas rinkti miškuose. Jeigu taip ir toliau bus, tai priseis gyventi visiems miškų karaliams su savo „piliečiais“ – vilkais ir lapėmis.“⁶

„Mūsų miestelis net per daug kultūrėja. Viešosios įstaigos dygsta kaip grybai. Jau prieš pasaulinį karą veikė paštas, vartotojų sankrova, blaivybės ir kitos draugijos. Karui praūžus ėmė atsistatinti sudegęs miestelis, atgimė ir įstaigos. Įsikūrė net valsčius, o su tuo atsirado daugiau galimybės bujoti prekybai, įvairioms įstaigoms ir draugijoms: ypač padidėjo svarba pašto, nes prie laiškų ir laikraščių prisidėjo įvairūs raštai valsčiui. Valsčiui įsikūrus kai kas ėmė labai atjausti trūkumą dar vienos įstaigos, būtent, „manapolės“. Imtasi ji kurdinti. Kurtuvėniškiai, ne tiek mylėdami valstybę, kiek „valstybinę“, atrado, kad, pridėjus prie mokyklų, elgetynų ir tam panašių įstaigų dar „baltakės“, „vaistinė“, valsčiui bus per sunku tos visos įstaigos išlaikyti, todėl nutarė jau esamų įstaigų skaičių truputį sumažinti, būtent – panaikinti paštą. Neliks pašto – neliks nė ilgaliežuvių laikraščių, o laikraščiams nūnai viskas užkliūna: ponai, ir kunigai, ir ministrai, užkliūna net patys ponai valsčiaus valdininkai. Nutarta, ir paštas panaikinta. „Baltakės“ mylėtojai dabar ėmė rūpintis įkurdinimu „manapolės“. Pasirūpinta ir padaryta valsčiaus balsavimas, bet „baltakėlės“ garbintojai netikėtai pralaimėjo. Pasekmės liūdnos: paštas panaikinta, o „manapolė“ taip ir liko neįkurta. Tikriausiai čia kalta blaivybės draugija, – reiktų dar ją panaikinti.“⁷

„Kurtuvėnų lietuvių jaunimo sąjungos skyrius, nors jaunutis, veiklus. Liepos 20 d. ant Girnikų kalno surengė gegužinę. Publikos prisirinko pusėtinai, bet ne visi bilietus pirko. Turbūt daugiau tas nepasikartos. Lietuvos jaunimo sąjungos nariai pavyzdinčiai elgėsi, kas gali būti ir kitiems draugams pavyzdžiu. Skyrius nekantriai laukia gerbiamo Dr. Šliūpo su paskaita (prižadėjo atvykti rugpjūčio pabaigai). Laisvą laiką neleisdamas, skyrius rengė vėl ant Girnikų kalno gegužinę 3 rugpjūčio.“⁸

„Balandžio 18 d. Šiauliuose kriminalinė policija sulaukė žymių komunistų gaują <...>. Ryšy su tuo balandžio 24 d. Mekų vienkiemy, Kurtuvėnų

valsčiujė sulaikyta Emilija Šimkevičiūtė ir Stasys Banevičius, pas kuriuos irgi rasta daug komunistinės literatūros, brošiūrų, partijos įstatų, „Raudonosios pagalbos“ loterijos bilietų, įvairių instrukcijų ir aplinkraščių, iš kurių matyti, kad čia buvusi „ponarkomo“ buveinė. Sulaikytieji padėti sunkiųjų darbų kalėjiman.“⁹

„Pradžios mokyklos Kurtuvėnų valsčiujė „personalas“: „Baltosios – Trinkla Vl. Bazilionų – Dekerytė Ona ir Jankutė Pr. Bubių – Kelpša Myk. ir Šišlaitė Kaz. Gordų – Gužauskas Br. ir Baltrušaitis Jon. Kurtuvėnų – Baltutis Liud. ir Skablauskaitė El. Sauginių – Žibaitis Vaclovas. Užkalnių – Jazgevičius St.“¹⁰

Bazilionų tokios tokelės

„Bubių dvaro (Kurtuvėnų valsčiaus) Bazilionų pradinės mokyklos mokytojo P. Monkevičiaus pastangomis liepos 27 d. Bubiuose tarp Dubysos ir perkaso pušynėlyje surengta vieša gegužinė. Oras pasitaikė pusėtinas, tik publikos buvo visai mažai. Veik visi vaikinai buvo gerokai įkaušę, nors bufetas buvo ir be svaiginamųjų gėralų. Todėl, nesant policijos, tvarka buvo nepakenčiama, nes rengėjas Monkevičius ir gražiais prašymais nekėlimui betvarkės į „kultūringuosius“ ponaičius nieko neveikė, o tik buvo girdima „Atsiprašau, o ne tai į kaulus!“, „Aš tau miestą ryto įkalsiu“ ir t. t. Nedovanotinas pasielgimas tai atsižymėjusiojo inteligento, jaunojo puskarininkio, kurs jau sutemus ir pats „būdamas pačiame smagume“, šokdamas „polką“ išsitraukęs revolverį šauna vieną, antrą virš šokikų galvų... Galų gale, jau einant namo, ties gegužinės vartais grūdasi sau nieko nebodamos dvi merginos, iš kurių tvarkdariui prašant bilietų atsakas: „Sakau, kad pamečiau, ar negirdi?“, bet su pastarosiomis tvarkadarys laimėjo, nes abi atsitraukė atbulos. Turbūt nelaimingosios neįtikino tvarkdarį tikrai pametusios...“¹¹

„Bazilionai. Bazilionų klebonas jau pradėjo priuošiamąjį krikščionims darbą dirbti, agituodamas į ateinančius seimo rinkimus. Šių metų lapkričio mėn. 22 d. bažnyčioj pasakė smarkų pamokslą (matomai iš tam tyčia bažnyčioms paruoštos kny-

⁶ Kurtuvėnų, *Šiaulių naujienos*, 1924-05-23, p. 2.

⁷ Kurtuvėnai, *Šiaulių naujienos*, 1924-01-25, p. 2.

⁸ Kurtuvėnų Vilkelis, *Šiaulių naujienos*, 1924-08-08, p. 4.

⁹ Kažkas, Vėl didžiausias smūgis Šiaulių komunistams, *Momentas*, 1929 04 27, p. 2.

¹⁰ Kurtuvėnų valsčius, *Šiaulių metraštis*, 1930, p. 9.

¹¹ Bubių dv., *Šiaulių naujienos*, 1924-08-01, p. 2.

gos) apie Lietuvos s. d. kviesdamas visus tikinčius susiburti į vieną bendrą frontą prieš cicilikus, nes jei jie esą paimsią valdžią, tuoj išnaikins kunigus ir bažnyčias. Netikėlių valdžia neturėsianti Dievo palaimos ir pražudysianti visą kraštą, bet Latvių s. d. išgyrė, nors skirtumo nenurodė. Vietoj Kristaus mokslo skelbus, žmoneliai išgirdo bažnyčioj kr. dem. politikos šmeižtų, kuriais parapijonys liko labai nepasitenkinę.¹²

„Šiandie Bazilionai jau ne be tas miestelis, kuris buvo prieš dvejus metus. Kasdieną jis auga, plečiasi. Neblogos susisiekimo sąlygos (pusantro kilometro iki plento) kaip tik ir padeda Bazilionams kaip ekonominiai, taip ir kultūriniai stiprėti. Be to, daug reikšmės Bazilionams teikia ir pati gamta. Rytuose teka graži Dubysa, vakaruose – Pagelava. Daug vasarotojų į Bazilionus suvažiuoja. <...> Tarp kitko, tenka paminėti ir apie St. Dubino siuvyklą, kuri Bazilionuose veikia jau 2 metai ir turi didelį pasisekimą, nes yra gana gerai sutvarkyta. Siuvykloj galima išsirinkti įvairiausių medžiagų „Drobės“ fabriko. Kadangi medžiagą gauna tiesiog iš fabriko, tai klijentams skaitoma fabriko kaina. Žodžiu, bazilioniečiams parėdo reikalu netenka važiuoti į kitus miestus bei miestelius, nes p. Dubinas savo švariū darbu, pigiomis kainomis pilnai juos patenkina ir aprūpina. Tiek apie Bazilionus. Tenka tik džiaugtis, kad dar po kelių metų Bazilionai virs visais atžvilgiais gražiu ir padoriu miesteliu.“¹³

„Šiomis dienomis Dengtilčio malūno savininkas p. Nojikas sudaro su Padubysio valsčiaus valdyba koncesiją elektros pravedimo reikalu Bazilionų miestely. P. Nojikas reikalauja, kad būtų nemažiau 150 lempučių. Norinčių praveisti elektrą jau susirado šimtas abonentų. Pagirtinas sumanymas iškeltas p. p. pašto viršininko Butvilo ir provizoriaus Dambrausko. Už šviesą bus imama nuo 25 žvakių 3 litai per mėnesį.“¹⁴

„Bazilionų žydai nesusitaria su vietos rėzniku dėl per aukštos kainos už gyvulių papiovimą. Ir, iš tikrųjų, Bazilionų žydams gyvulių papiovimas atseina labai brangiai, būtent, rėznikas už karvės papiovimą ima 5 Lt., už avies papiovimą 2 Lt. ir t. t.

Tokiu būdu bazilioniškiai žydai šiomis dienomis gyvulius vežė pauti į Šiaulėnus.“¹⁵

„Spalių mėn. 15 d. Bazilionų m. žydai, baigdami švęsti savo kučkų šventes, nutarė nueiti aludėn ir pasivaikinti. Besivaikindami išsismagino ir pradėjo ginčytis. Ginčas baigėsi didelėmis peštynėmis. Susigrupavę vieni prieš kitus, žydai pradėjo tiek smarkiai mušis, kad net arti kur buvusios visos suaižėjo į peštukų nugaras. Peštynėse dalyvavo ir senos žydės.“¹⁶

„Pravesta nauja telefono linija Pašiaušė–Bazilionai–Bubiai.“¹⁷

„Prieš metus laiko Bazilionų miestelis (Šiaulių apskrities) turėjo tokį poną Igną Sviderskį. Tai buvo Bazilionų miestelio ir valsčiaus viešpats. Oficialiai jis vadinosi Bazilionų punkto policijos vedėjas, bet faktinai jo galia buvo daug didesnė, negu, sakysim, kokio ministerio. Bazilionų viešpats savo valdomoj teritorijoje jautėsi visagaliu ir, lyg senovės rusų bajoras, kogo chotel – myloval, kogo chotel – kaznil.<...> Netikėtai, nelauktai užgriuvo revizija. Paaiškėjo iš-eikvojimai. Paaiškėjo ir daug kitų neteisių darbų. Rezultate <...> – daugiau kaip dešimt baudžiamų bylų teisme. Vieną tų bylų Šiaulių apygardos teismas šiomis dienomis sprendė. Bylos nagrinėjimas vaizdžiai parodė, kaip puikiai ponas Sviderskis ėjo savo tarnybines pareigas. kažkas jam pranešė, kad Brazinskių kaime ūkininkas Valčiukas laiko be leidimo medžioklinį šautuvą. Sviderskis nuvyko pranešimą patikrinti. Šautuvą rado. Apvartė šautuvą iš visų pusių – puikus šautuvas. Gerai būtų ir jam tokį turėti. Tad ir sako ūkininkui: – Jei aš tau sustatysiu protokolą, tai gausi iš teisėjo gerą porciją, o šautuvo irgi neteksi, nes jį konfiskuos. Tad še tau dešimts litų, o šautuvą aš pasiimsiu sau, bet už tai nerašysiu protokolo. Ūkininkas sutiko. Bet beaiškinant visus Sviderskio darbelius nebuvo aplenkta nė šis ir už jį Šiaulių apygardos teismas paskyrė buvusiam viešpačiui vieną mėnesį kalėjimo. Kitos bylos netrukus taip pat bus sprendžiamos.“¹⁸

¹² Šiaulių apskrity, *Šiaulių naujienos*, 1925-12-06, p. 2.

¹³ Auga Bazilionai, *Šiaulių žinios*, 1934-07-22, p. 2.

¹⁴ Bazilionai turės elektros šviesą, *Šiaulių žinios*, 1934-09-02, p. 1.

¹⁵ Bazilionuose „revoliucija“, *Šiaulių žinios*, 1934-11-18, p. 2.

¹⁶ Daigas V., Žydai mušasi, *Mūsų momentas*, 1930-10-26, p. 2.

¹⁷ Pravestas telefonas, *Momentas*, 1929-04-27, p. 3.

¹⁸ L. Ž., Bazilionų „viešpats“ ir jo galybės galas, *Naujienos*, 1931-12-27, p. 3.

Vytenis RIMKUS

„Į mielą šalį Lietuvą...“

Taip pavadinta penktoji Rimvydo Racėno knyga (išleista 2013 m.) apie tremtinių pabėgimus, vaikų ir našlaičių parvežimus Lietuvon. Gausioje pasipriešinimo, tremties ir lagerių literatūroje tai mažai liesta tema, daug įvykių apskritai primiršta ar (ir) visai nežinoma.

Plačioje pratarinėje autorius aptaria tremties problematiką, publikuotus atsiminimus, pasitelkia statistiką, sukaupą Lietuvos gyventojų ir rezistencijos tyrimų centre. Pateikiamos lentelės apie ištremtų ir įkalintų Lietuvos gyventojų skaičių, apie suaugusių, vaikų bei paauglių pabėgimus, sugautus ir nuteistus pabėgėlius. Skaičiai įspūdingi, suregistruoti net iki vienetų, tačiau vis tiek dar lieka daug neišaiškintų, užmirštų atvejų, ateityje padidinsiančių skaitmeninę statistiką.

Pirmojoje knygos dalyje aprašomos pabėgimo istorijos. Kiekvienas atvejis – unikalus savo sąlygomis, galimybėmis, faktais ir emocijomis, o vienijanti gija – troškimas sugrįžti gimtinėn, išlikti gyviems. Štai kad ir toks atvejis, įvykęs tolimoje Tomsko srities vietovėje prie Parbigo ir Bakčaro upės, pateikiamas keliomis ištraukomis iš knygos: „Buvo sunku tikėtis, kad kas nors atvyks iki atkampių Parbigo pelkių. Todėl Svetlozelionojės kaimo jaunuoliai lietuviai tremtiniai nutarė susiorganizuoti bėgti į Lietuvą patys. Tačiau kaip ištrukti iš krašto, kuriame nėra sausumos kelių?.. Nutarta mėginti išvykti tuo pačiu keliu, kuriuo žmonės ir buvo čia atplukdyti.

Niekam neprasitarant ir nesigarsinant, aukštapuopyje iš dviem eilėm vytelėmis surištų sausuočių rąstų buvo padarytas plaustas, o ant jo pastatyta šakomis dengta palapinė. Tokia transporto priemonė į kelionę leidosi septyni vaikai ir paaugliai, iš jų viena mergaitė... Jauniausiam tebuvo devyneri metai.“ Toliau jau garlaiviais Čajos, Tomės, Obės upėmis pasiekė Novosibirską, gelžinkelium Maskvą ir taip atsidūrė Lietuvoje, kur visi išsiskirstė kas kur.

O kiek dar būta nutikimų, apvogimų, badavimų, slapstymosi, sugavimų ir teismų, grąžinimų atgal tremtin!

Antrojoje knygos dalyje pasakojamos našlaičių pargabenimo į Lietuvą istorijos. Tremčių panorama – tai pirmas bandymas surinkti ne tik sugrąžintųjų atsiminimus, bet ir publikuoti dokumentus. Šiandien sunku suvokti, kodėl tuometinė Lietuvos valdžia ėmėsi iniciatyvos surinkti ir parvežti į Lietuvą našlaičiais likusius tremtinių vaikus. Tarp jų būdavo ir ne našlaičių. Kai kuriose grupėse būta net per 40 vaikų ir paauglių. Pagrindinį sunkų, atsakingą surinkėjo, palydovo darbą atliko pasišventėliai. Vieni buvo komandiruojami Vilniaus valdžios su J. Paleckio, J. Žiugždos, M. Gedvilo parašais, kiti vyko savo iniciatyva, net ir iš tremtinių tarpo. Intensyviausiai šis procesas vyko 1945–1946 metais, būta ir vėlesnių mažesnio masto sugrąžinimų. Didžioji dalis sugrąžintųjų pasklido Lietuvoje, užaugo, tapo įžymiais žmonėmis, kaip antai garsus dailininkas ir fotografas Rimantas Dichavičius. Deja, vienam kitam, prisiglaudusiam pas giminaičius, vėlesniais didžiaisiais trėmimų metais teko pakartotinai atsidurti tremtyje. Poniausiai tenka vertinti tuos valdžios atstovus, kurie prisidėjo prie našlaičių ir vaikų grąžinimo ir tuo pat metu vėl ir vėl tūkstančius vaikų ir paauglių su tėvais ir be jų siuntė į tremtį. Ir štai viena iš sugrąžintųjų – Lina Abromaitytė-Malinauskienė, atsiliepdama į R. Racėno knygą, „Tremtynyje“ (2014, Nr. 23) rašo: „Gelbėtojų jau nėra tarp gyvųjų, ir jie liko neįvertinti. Tad nors dabar pagerbkime juos. Tegul jų vaikai ir vaikiaičiai sužino, kokį žygdarbį atliko jų tėvai...“

Knyga reziumuojama autoriaus žodžiais: „Sudėtingos, dažnai skaudžios bėgimo iš tremties ir našlaičių pargabenimo istorijos rodo, koks ilgas, sunkus buvo jų kelias namo ir kokia didžiulė Tėvynės Lietuvos trauka.“



Romualdas OZOLAS

Aidint šūviams rašytas romanas

Barbora Mejerytė. JONĖ. Romanas. Saulės delta, Šiauliai, 2007, 452 p.

Neeilinė knyga. Parašyta (ar bent jau baigta) 1946 ar apie tuos metus, ji, galima sakyti, yra tikroji lietuvių „stalčiaus literatūra“, viena iš pirmųjų, o gal ir vienintelė tokio rango ir lygio. Tuo metu, kai lietuviai patriotai ėjo į miškus ir rašė kulkosvaidžiais, kai komjaunuoliai mokėsi šlovinti okupaciją, mokytoja Barbora prie žibalinės lempos rašė ir perrašinėjo savo etinę ir estetinę viziją įkūnijantį pasakojimą apie kaimo lūšnelėj išaugusios mergaitės meilę gretimo dvaro grafiui ir nelengvą tos meilės likimą. Man autorė primena kovotoją, šaudančią ne automatu, o automatiniu plunksnakočiu. Nes knyga – anaip tol ne meilės romanas. Ir apskritai tai ne tiek romanas, kiek saktmė, ir knygą tiksliau būtų vadinti „Saktmė apie Jonę“ (kokia nuostabi būtų

paralelė Baltušio „Sakmė apie Južą“!). Saktmė apie žmogų kaip pasipriešinimo tvirtovę savyje užeinant okupacijos nakčiai.

Romanas, iš pirmo žvilgsnio kamerinis ir psichologinis, yra perdėm visuomeniškas, socialinis, netgi istorinis. Veiksmui iš XIX amžiaus pabaigos kaimo einant į XX amžiaus pradžią, herojei iš naivios ir nepaprastai giliai jaučiančios mergelės tampant jausminga, XX amžiaus pradžios dvare sutinkama moterim, ji staiga – kai pradeda rašyti į lietuviškus laikraščius – atpažįstama kaip to meto lietuvių bajorių kilmės rašytoja – gal Šatrijos Ragana, gal Lazdynų Pelėda, gal Bitė, gal visos kartu. O jos sūnaus mokytojas Paulius – ar ne koks nors Višinskis? Apie tai, kad romanas pilnas

kaimo skurdo ir dvaro prabangos vaizdų – nė nekalbu. Man tik atrodo, kad pabaigos skyriuose gal išsismelkę ir už lango jau skambėjusių naujųjų šūkių dvasios – pernelyg ryškiai, nors autorės ir bandoma teisinti, ataidi amžino dvarininkijos ir valstietijos socialinio nesutaikomumo gaida. O nutylima nacionalinė: kad Jonė palaipsniui užmiršta lietuviškai ir pereina į „ponų kalbą“ (apie lenkų kalbą nė karto neužsiminta), autorė nepateikia kaip problemos ir kokių nors pergyvenimų šaltinio.

Per visą knygą stiprus ir religinis motyvas: pradedant Stebuklingosios koplytėle, su kuria siejasi visas pirmos dalies veiksmas, baigiant pabaigos akordais jau koplytėlės vietoje grafo pastatytoje bažnytėlėje.

Bet ne šiuose romano motyvuose slypi jo patrauklumas ir galia. Pats svarbiausias yra gamtos, ir ne bet kokios gamtos, o pagoniškai švarios pirmaprados gamtos motyvas – nuo lauko ir miško gėlelių, vasaros saulės ar rudens darganų iki miško, girios. Miškas, kaip ir tikėjimas, persmelkia visą romaną ir tampa tarsi viso gyvenimo svarbiausia vieta, erdve ir centru. Galima būtų surasti dešimtis nuostabiausių miško aprašymų, tampančių viso romano erdvės rieduliais.

Su gamta ir mišku tiesiogiai siejasi romano poezijos dvasia, reikalaujanti lietuvių liaudies dainų poetikos. Deminutyvai, iš karto kiek gluminantys, paskui ir šokiruojantys, ilgainiui atskleidžia autorės stiliaus paslaptį: taigi saktė ir yra kaip daina, kaip rauda, vietomis kaip pasaka, bet visais atvejais – giliausiai liaudies kalbos, poetinės kalbos, meni-

nės kalbos gelmes pajutusias, prie jų prisilietusias žmogaus bylojimas. Sunku išlaikyti romaną tokio stiliaus tėkmėje. Kažkuo giminingas V. Krėvės kalbėjimas taikomas legendiniams siužetams. Čia gi jis nenuslopsta, tik prityla, netgi kalbant apie banaliausius dvaro buities dalykus.

Na, ir, žinoma, romano etika, kuri reikalautų atskiro aptarimo. Čia pasakysiu tik tiek, kad herojai yra idealaus elgesio žmonės visais požiūriais, ir kova su savimi netgi tramdant sunkiausias – meilės – aistras yra besąlygiškas autorės reikalavimas bei nuostata. Šiandieninio žmogaus požiūriu, kuris „seksualinės revoliucijos“ išmokytas nesuprasti knygos be atviro akto, Jonės sūnaus gimimas yra antgamtinis reiškinys. Kiek lengviau suprantama Jonė savitvarda – ją galima paaiškinti grafo santūrumu ir luominės elgsenos netapatumais.

Mano galva, „Jonė“ yra lietuvių literatūros aukso fondui priskirtina knyga. Ji reprezentuoja visos Pirmosios Respublikos literatūrinės brandos pastangas, ir nors visų peripetijų aprašinėjimas kartais ima priminti mokslinį kalbėjimą, jis tuo pat metu toks poetiškas, kad net mūsų metui – skubros, greitučių, dažnučių laikui yra ne pernelyg monotoniškas.

Knygą tikrai reikia skaityti su atsidėjimu, kantariai. Kas šitų savybių neturi – tegul kaltina save: perskaičiusieji lieka su jausmu, kad buvo tikrame, bent jau tikrai buvusiam ar bent vertame būti buvusiu pasaulyje.

Kad knyga parašyta provincijos gelmėje – papildomas jos patrauklumas. O kad išleido ją Bazilionų vidurinė mokykla – ir privalumas: tikra visur yra tikra.